

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

ҚЎҚОН
ХОНЛИГИДА
САВДО
МУНОСАБАТЛАРИ
ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

ҚУҚОН ХОНЛИГИДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
«YANGI NASHR»

2014

УЎК: 95(575)(072)

63.3(5У)5

М 14

Мадраҳимов, Зоҳид

Қўқон хонлигида савдо муносабатлари тарихи: монография / З. Мадраҳимов. – Тошкент: «Yangi nashr», 2014. - 176 б.

КБК 63.3(5У)5

65.42(5У)

ISBN-978-9943-22-134-5

Масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори, профессор
Гулчеҳра Агзамова

Тақризчилар:
тарих фанлари номзоди, доцент Зиёвуддин Илҳомов,
тарих фанлари номзоди Шерали Қулдошев

Мазкур монографияда XVIII аср бошларидан XIX аср 70-йилларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган Қўқон хонлигининг ички ва ташқи савдо алоқалари ёритилган. Хонликнинг иқтисодий марказлари ҳисобланган катта ва кичик шаҳарлар, уларнинг ички, ташқи савдодаги ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Ташқи савдонинг ўрни, импорт ва экспорт маҳсулот турлари, таркиби, бу маҳсулотларга бўлган талаб ва тақлиф, маҳсулотларнинг рақобатбардошлилиги, бозорлар, қарвонсаройлар, савдо дуконлари, божхоналар фаолияти, бож турлари, таркиби, ундан келадиган тушумнинг ҳажми, уларнинг давлат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти ёритилган.

Монография савдо муносабатлари ва Қўқон хонлиги тарихи билан шугулланувчи тадқиқотчилар, тарих мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган бакалавр, магистрларга ҳамда она юртимиз тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

ISBN-978-9943-22-134-5

© «Yangi nashr», 2014

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
Axborot-resurs markazi

21348/2

МУҚАДДИМА

Мустақилликка эришганидан сўнг Ўзбекистон утган йиллар ичида ута машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтди. Буни олдиндан яхши билган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов озодликка эришган дастлабки кунларимизда “Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз – бу гул билан қопланган йўл эмас, бу тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик илллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишнинг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”, деб айтган сўзлари замирида қанчалик чуқур ҳаётий маъно борлигини яна бир бор англаймиз¹.

Шу билан бирга, истиқлол Ўзбекистон халқига маънавий уйғониш, ўзликни англаш, бой тарихий ўтмишини ўрганишга имкон яратиб берди. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва маънавий меросини ўрганиш, ундан халқнинг бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Маънавий бойликлар, қадриятлар давлат, миллат, шахснинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаи ҳисобланади. Айнан ушбу маънавий ва мафкуравий асосни мустақамлаш ҳамда ривожлантиришда тарих фани алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек “...тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасорати тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда”². Президент тарихий хотира тўғрисида фикрини давом эттирар экан “Тарихий хотира туйғуси тўлақонли равишда тикланган, халқ босиб ўтган йўл ўзининг барча муваффақият ва зафарлари, йўқотиш ва қурбонлари, қувонч ва изтироблари билан холис ва

¹ *Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 27.*

² *Karimov I. A. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6- жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 127.*

ҳаққоний ўрганилган тақдирдагина чинакам тарих бўлади”³, – дея ҳақли равишда қайд этган.

Бугунги замон эскича фикрлашга барҳам бериш, тарихий воқеалар ва жараёнларни баҳолашда миллий манфаатлардан келиб чиқиш зарурлигини талаб қилмоқда. Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини умумжаҳон тараққиёти нуқтаи назаридан, аниқ тарихий фактларга таяниб, ҳолис ва илмий асосда тадқиқ этиб, халққа етказиш зарурияти пайдо бўлди. Президент И.А.Каримовнинг 1998 йил 26 июнда бир гуруҳ тарихчилар ва журналистлар билан бўлган учрашувида Республика тарихчилари олдига айнан шундай вазифа қўйилди. Ушбу масала 1998 йил 27 июлда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш туғрисида”ги қароридан ҳам ўз ифодасини топган. Унда хусусан, ўзбек халқи ва унинг давлатчилигининг ҳаққоний тарихини, яъни “энг қадимдан ҳозирга қадар давлатчилик тарихий босқичларида ҳудудимизда яшаган халқларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёти масалаларини ўрганиш” лозимлиги қайд этилган⁴.

Интеграциялашув ва глобаллашув жараёнлари фаол кечаётган ҳозирги шароитда бу масалаларнинг ўрганилиши муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Бу ўринда Ўзбекистон ҳудудида фаолият юритган давлатлар иқтисодий ҳаётида катта урин эгаллаган савдо муносабатлари тарихи алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, савдо Ўзбекистон ҳудудида қадимдан шаклланиб ривожланган ҳамма давлатлар аҳолиси ҳаётида, иқтисодий тараққиётида муҳим ўрин тутган. Бу жараёнга ижобий таъсир этган омил сифатида Ўрта Осиёда Буюк Ипак йўлининг ўтганлигини кўрсатиш мумкин. Буюк Ипак йўли фаолияти Ўрта Осиё мамлакатларининг ички ва ташқи савдо алоқалари ривожига ижобий таъсир кўрсатган ҳамда иқтисодий муносабатлар туфайли турли минтақалар ҳақидаги маълумотларнинг тупланиши ва

³ *Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* – Т.: Ma'naviyat, 2008. – В. 97.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш туғрисида”ги Қарори // Халқ сўзи. 1998 йил 28 июль.

алмашинуви руй берган. Буни Буюк Ипак йулининг қадим трассаларида жойлашган давлатлардан бири Қўқон хонлиги мисолида яққол кузатиш мумкин.

Қўқон хонлиги (1709–1876) тарихан қисқа вақт бўлса-да, Ўрта Осиё халқларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида катта роль уйнаган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Қўқон хонлиги тарихининг турли масалалари буйича тадқиқотларда муаммонинг айрим жиҳатларига, жумладан, Россия билан савдо-сотик алоқаларига тўхталинса-да, уларда хонликнинг савдо муносабатларининг характерли хусусиятлари, хусусан, унинг қушни давлатлар, Узоқ Шарқ мамлакатлари билан савдоси тўлиқ тадқиқ этилмаган. Шунингдек, хонликда ички ва ташқи савдонинг аҳволи, унинг ўзига хос хусусиятлари, бозорлар, карвонсаройлар фаолияти, бож ва пул тизими, олди-сотди муносабатлари, унда турли этнослар иштироки масалалари ўзининг тўлиқ аксини топмаган. Шу жиҳатдан ушбу масалаларни тизимли ўрганиш, масаланинг бугунги кунга дахлдор илмий ва амалий аҳамиятга эга эканлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Монографияда Қўқон хонлигининг иқтисодий марказлари ҳисобланган катта ва кичик шаҳарлар, уларнинг ички-ташқи савдодаги ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Қўқон хонлигидаги савдо муносабатлари ҳамда унинг ўзига хос қонун-қоидалари, ундаги ўзгаришлар, Бухоро ва Хива хонликларидаги ҳолатларга солиштирилган ҳолда, фарқли ва ўхшаш томонлари илмий кўрсатиб берилган. Хонликнинг иқтисодий ҳаётида ташқи савдонинг ўрни, импорт ва экспорт маҳсулот турлари, таркиби, бу маҳсулотларга бўлган талаб ва таклиф, ички бозорларда хориж маҳсулотлари, хориж бозорларида маҳаллий маҳсулотлар рақобатбардошлилиги ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланган. Қўқон хонлиги аҳолиси таркиб жиҳатдан кўп миллатли эканлигини ҳисобга олган ҳолда, ички ва ташқи савдода турли этнослар ва тоифаларнинг иштироки, уларнинг иқтисодий имкониятлари ўрганилиб, ўзига хос жиҳатлари қайд этилган. Қўқон хонлиги ҳудудида фаолият кўрсатган

бозорлар, уларнинг инфратузилмаси, бошқаруви, ҳажми, табиий шароитдан келиб чиққан ҳолда уларда мавжуд бўлган маҳсулот турлари ва савдогарлар учун яратилган шароит, қулайликлар ҳамда савдони ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этувчи карвонсаройлар фаолияти манбалар маълумотлари асосида илмий таҳлил этилган. Қўқон хонлигида муомалада бўлган пул тизими, бу соҳада ислоҳотлар ўтказган ҳукмдорлар, ислоҳотларнинг сабаб ва оқибатлари, танга пулларнинг ички ва ташқи савдодаги қиймати, хонлик бозорларида фойдаланилган қўшни ва хорижий мамлакатларнинг пул бирликлари, уларнинг турли даврлардаги қиймати аниқланган. Хонликдаги ички ва ташқи савдо фаолиятини назорат қилувчи давлат амалдорларининг тайинланиш тартиби, берилган мансаб даражасидан келиб чиққан ҳолда уларга юклатилган вазифалар, амалдаги қонунчилик асосидаги фаолияти, қўшни давлатлардаги амалдорлар фаолияти билан таққосланган ҳолда, ўхшаш ва фарқли хусусиятлари кўрсатиб берилган. Хонликнинг ички, чегара ҳудудларида фаолият кўрсатган божхоналар фаолияти, уларни тартибга келтириш мақсадида амалга оширилган ислоҳотлар, бож турлари, таркиби, ундан келадиган тушумнинг ҳажми, уларнинг давлат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти илк маротаба илмий жиҳатдан ўрганилиб, янги маълумотлар илмий муомалага киритилган. Вақф институтининг савдо муносабатлари билан ўзаро алоқадорликда маданий-маънавий ҳаёт тараққиётида тутган ўрни очиқ берилган. Қўлгина манбалар маълумотлари ва архив ҳужжатлари илк бора муомалага киритилган.

Муаллиф мазкур монографиянинг яратилишида ўзларининг яқин ёрдамлари, маслаҳат ва тавсияларини берган инсонларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

МАВЗУ ТАРИХШУНОСЛИГИ ВА МАНБАШУНОСЛИГИ

Хонликда савдо муносабатларининг кўп хусусиятлари қўшни Ўрта Осиё хонликларига ўхшаш бўлса-да, ундаги бозорлар, қарвонсаройлар фаолияти, бозорлардаги ташкилий ишлар ва бож тизими ҳамда бозор ишларига масъул шахслар фаолиятида кескин фарқлар мавжуд бўлган.

Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари масаласи алоҳида тадқиқот объекти сифатида ҳозирга қадар комплекс тарзда ўрганилмаган бўлса-да, XVIII аср бошларидан XIX аср 70-йилларигача хонликда рўй берган ижтимоий-сиёсий воқеалар айрим тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлган. Қўқон хонлиги тарихи ёритилган илмий адабиётларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир: 1. Россия империяси ҳукмронлиги даврига оид тадқиқотлар. 2. Совет даври адабиётлари. 3. Мустақиллик даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар. 4. Қўқон хонлиги тарихининг айрим масалаларини ўзида акс эттирган хорижлик муаллифларнинг асарлари.

Биринчи гуруҳга мансуб адабиётларнинг муаллифлари асосан россиялик олимлар, ҳарбийлар, сайёҳ ва элчилар ҳисобланиб, улар XIX аср ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё, хусусан, Қўқон хонлигини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар¹. Уларнинг

¹ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией / Зап. РГО. Кн. X. – СПб., 1855. – С. 1 – 355; *Ғиёна муаллифи.* Следование караванов из Бухары в Россию и обратно (Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом). – СПб., 1856. – 376 с.; *Валиханов Ч. Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции в 1858 – 1859 годах / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. III. 1985. – С. 97 – 222; *Ғиёна муаллифи.* Описание нескольких монет улуса чагатай, Хивы и Коканда / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. V. 1985. – С. 104 – 113; *Тетеревицкий А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 73 с.; *Костенко Л.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности // Туркестанский сборник. Том 29. 1870. – С. 1–359; *Ғиёна муаллифи.* Туркестанский край. Том I. – СПб.: Тип. Траншеля, 1880. – 452 с.; *Ғиёна муаллифи.* Туркестанский край. Том II. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1880. – С. 261; *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т.: Тип. Военно-Нар. Уп. 1873. – С. 120; *Геренштейн М. А.* Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб.,

асарларида асосий эътибор Қўқон хонлигининг умумий тавсифига қаратилиб, хонликдаги савдо муносабатларининг айрим жиҳатларига ойдинлик киритувчи маълумотлар қайд қилинган. Жумладан, уларда XIX асрда хонликдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, мамлакатдаги бозор ва қарвонсаройлар фаолияти, олди-сотди жараёнининг узига хос хусусиятлари, бож ва пул тизими ҳамда хонлик аҳолиси таркиби, давлатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида турли этносларнинг иштирокига оид айрим қимматли маълумотлар уз аксини топган.

Юқорида номлари қайд этилган Қўқон хонлиги тарихига оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу даврда яратилган асарлар турли ижтимоий гуруҳларга мансуб муаллифлар томонидан ёзилганлиги, уларда хонлик сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти тавсифига асосий эътибор қаратилганлиги,

1876 // Туркестанский сборник. Том 98. – С. 1–264; *Кун А.* Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 417 – 448; *Уша муаллиф.* Очерки Кокандского ханства // Известия РГО, Т. XII. – СПб., 1876. – С. 17–119; *Хорошхин А. П.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Т.116. – СПб., 1876. – С. 170 – 195; *Уша муаллиф.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 533; *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве / Собрание литературных трудов. Том II. – СПб.: Тип. М.Стасюревича, 1898. – С. 741; *Пантусов Н.* Податные сборы в Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13; *Уша муаллиф.* Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – №17; *Федченко А.* Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству // Известия ИРГО. Том VIII. 1870. – С. 6 – 20; *Уша муаллиф.* Из Кокана // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под ред. Н.А.Маева. – СПб., 1873. – С. 387 – 404; *Уша муаллиф.* В Кокандском ханстве. – СПб., 1875. – С. 160; *Уша муаллиф.* Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Кокане // Туркестанский сборник. Том 57. 1878. – С. 413–418; *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. Перевод с немецкого В. И. Ковалевского. – СПб., 1882. – С. 604; *Наливкин В. П.* Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – №49; *Уша муаллиф.* Киргизы Наманганского уезда // Туркестанские ведомости. 1881. – №20; *Уша муаллиф.* Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – № 16; *Уша муаллиф.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – С. 215; *Самтархан Абдул-Гафаров.* Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – № 26, 29, 36; *Добротыслов А. И.* Города Сыр-дарыньской области. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – С. 204; *Уша муаллиф.* Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – С. 522

мамлакатдаги савдо муносабатларини таҳлил этишга бағишланган махсус тадқиқот яратилмаганлиги, бу асарлар асосан информатив характерга эга бўлганлигини кўрсатади.

Кўқон хонлиги тарихига доир иккинчи гуруҳ адабиётларини совет даврида яратилган асар ва тадқиқотлар ташкил қилади. Бу даврда Кўқон хонлиги тарихига оид катор изланишлар амалга оширилди. Мазкур тадқиқотларнинг асосий қисми хонликнинг сиёсий тарихига бағишланган бўлиб, уларда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ва савдо муносабатларига оид маълумотлар қисман ўз аксини топган.

Кўқон хонлиги тарихининг турли масалаларига оид тадқиқотлар олиб борган олимлар жумласига В.В. Бартольд, А.Г. Адинаров, А. Ҳасанов, А.П. Қаюмов, Э. Ҳожиёв, А.Л. Троицкая, Р.Н. Набиев, Ҳ.З. Зиёев, Ҳ.Н. Бобобеков, Ф. Гаффоров, В.А. Акрамов, С.Х. Ишанханов, В.М. Плоских, Т.К. Бейсембиев, Э. Хуршут, А. Маҳкамов, Ш.Ҳ. Воҳидов кабиларнинг асарларини киритиш мумкин⁶.

⁶ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / Соч. Т.II. Ч. 2. – М., 1963. – С. 286 – 292; *Ҷиша муаллиф.* Коканд / Соч. Т.III – М., 1965. – С. 462 – 467; *Ҷиша муаллиф.* Ташкент / Соч. Т.III – М., 1965. – С. 499 – 503; *Ҷиша муаллиф.* Ферғана / Соч. Т.III. – М., 1965. – С. 527 – 539; *Ҷиша муаллиф.* Извлечение из “Тарих-и Шахрухи” // Соч. Т.III. – М., 1965. – С. 350–358.; Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским генерал-губернаторством и Кокандским ханством: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1946. – 199 л.; Ҳасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1968. – С. 92; Қаюмов А. Кўқон адабий муҳити. – Т., 1961. – Б. 563; Ҳожиёв Э. Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – 259 в.; Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 582 с.; *Ҷиша муаллиф.* Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. – М.: Наука, 1969. – С. 154; Набиев Р. Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Т.: Фан, 1966. – 80 с.; *Ҷиша муаллиф.* Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худояр-хана). – Т.: Фан, 1973. – С. 476; Зиёев Ҳ. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI – XIX асрлар). – Т., 1962. – Б. 88; *Ҷиша муаллиф.* Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI – XIX асрлар). – Т., 1965. – Б. 237; *Ҷиша муаллиф.* Узбеки в Сибири (XVII – XIX вв.) – Т.: Фан, 1968. – С. 74; *Ҷиша муаллиф.* Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI – XIX вв. – Т.: Фан, 1983. – С. 167; Бабабеков Х. Н. Историческая литература о Кокандском ханстве (Русская литература 60–70 годах XIX в): Автореф... дис. канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1970. – 20 л.; *Ҷиша муаллиф.*

Қўқон хонлиги тарихига оид совет даври адабиётлари таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу давлатда кечган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар коммунистик партия мафқурасига бўйсундирилган ҳолда, синфийлик нуктаи назаридан урганган. Шу жумладан, хонликдаги ички ва ташқи савдо муносабатлари узвий алоқадорликда тадқиқ этилмаган. Савдо муносабатларининг шаҳарлар ва қишлоқлар иқтисодий раванкига, давлат ва унга қўшни ҳудудларда кечган этно-демографик ва интеграцион жараёнларга, ишлаб чиқарувчи кучлар ва бозор инфраструктурасига кўрсатган таъсири ҳамда бу борада юз берган узгаришлар тарихий ва илмий изчилликда ёритилмаган. Уларнинг аксарият қисми айрим архив маълумотларини статистик қайд қилиш билан чегараланиб қолган. Айрим тадқиқотларда эса, Қўқоннинг ташқи савдоси фақатгина Россия империяси билан олиб борилган савдо мисолида урганган. Хонликнинг бошқа давлатлар, Ўрта Осиё хонликлари билан амалга оширган савдо алоқалари тадқиқ этилмаган.

Қўқон хонлиги тарихига доир адабиётларнинг учинчи гуруҳини иқтиклал даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар ташкил этади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихининг турли давлари, хусусан, хонликлар даври тарихи ҳам янгича қараш ва ёндашувлар асосида урганган бошланди. Ўзбекистон

Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. – С. 118; *Гаффаров Ф.* Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – 266 в.; *Акрамов В. А.* Қўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. Институти, 1973. – 220 в.; *Ишанханов С. Х.* Каталог монет Коканда XVIII – XIX в.в. – Т., 1976. – 40 с.; *Плоских В. М.* Киргизм и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 465; *Бейсенбиев Т. К.* “Тарихи Шахрухи” – как исторический источник. – Алма-Ата.: Наука, 1987. – 198 с.; *Хуришун Э.* “Мунтахаб ат-таворих” и его списки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1986. – №5. – С. 41–45; *Ўша муаллиф.* Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – Б. 47; *Махкамов А.* Роль города Коканда в развитии в экономических связей Средней Азии с Россией и сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дис... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.; *Вахидов Ш. Х.* Аваз Мухаммад Агтор Хуканди и его сочинение “Тарихи Джаханнамаи”: Автореф... дис. канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1990. – С. 20.

худудиди кадимдан шаклланиб ва ривожланиб келган миллий давлатчиликнинг ажралмас қисми бўлган Қўқон хонлиги тарихи, унда кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий жараёнларнинг айрим жиҳатларига бағишланган турли асарлар, тадқиқотлар ва мақолалар чоп этилди. Уларда Қўқон хонлиги тарихининг сиёсий, маданий ҳаёти ва хонлик халқларининг Россия тажовузи ҳамда ҳукмронлигига қарши кураши, Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари, уларнинг ижтимоий-сиёсий асослари, турли тарихий шахсларнинг мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ўрни, хонликдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг баъзи масалалари, маъмурий-бошқарув тизимининг айрим муаммолари, хонлиқнинг Шарқий Туркистон билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари, Қўқон хонлиги манбашунослиги масалалари кўтарилган ва ўзининг илмий талқинини топган. Бундай тадқиқотлар жумласига Х.Н. Бобобеков, Ҳ.З. Зиёев, Ш.Ҳ. Воҳидов, Г.А. Агзамова, Д. Сангирова, В. Ишқувватов, З.А. Илхомов, Б.Я. Турсунов, У.А. Султонов, Ш.Ю. Маҳмудов, Ш.Т. Қулдошев кабиларнинг асар, диссертация ва мақолаларини киритиш мумкин⁷.

⁷ Бобобеков Х. Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – Б. 238; *Ушша муаллиф*. Қўқон хонлиги тарихининг долзарб муаммолари // “Ўзбек давлатчилиги тарихида Фарғона водийси”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2004. – Б. 29 – 35; *Ушша муаллиф*. Англо-русское соперничество в Средней Азии XIX веке. – Т., 2006. – С. 51; *Зиёев Х. З.* Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 480; *Ушша муаллиф*. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.; *Воҳидов Ш. Ҳ.* Қўқон хонлигидаги унвон ва мансаблар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1995. – №3–4. – Б. 214 – 223; *Ушша муаллиф*. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фан. докт. дисс. – Т.: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1998. – 305 в.; *Воҳидов Ш., Холиқова Р.* Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX – XX аср бошлари). – Т., 2006. – 71 б.; *Агзамова Г. А.* Среднеазиатские центры торговли и пути, связывавшие их с Россией (вторая половина XVI – первая половина XIX в.); Дисс. ... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1990. – С. 195; *Ушша муаллиф*. К истории торговли Бухары XVI – первой половины XIX века // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1991. – №9,10,11. – С. 56 – 63; *Ушша муаллиф*. XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти: Тарих фан. докт. дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2000. – 348 в.; *Сангирова Д.* “Тарихи Азийий” – чор мустамлакачилиги даврига оид муҳим тарихий манба:

Бу давр тадқиқотчиларининг асар, мақола ва диссертациялари хонлик тарихининг айрим жиҳатларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, бу тадқиқотларда хонликдаги савдо муносабатларининг бирор-бир жиҳати ўрганилган масалалар билан узаро боғлиқликда тадқиқ этилмаган.

Кўкон хонлиги тарихига бағишланган қатор тадқиқотлар хорижлик муаллифлар томонидан ҳам амалга оширилди. Хусусан, қирғиз олими С.С.Сооданбеков, қозоқ олими Т.К. Бейсембиев, инглиз олимлари М. Холдсворт ва Б. Манс, турк тарихчиси М. Сарай, корейс тарихчиси Ким Хондонг ва бошқаларнинг Кўкон хонлиги тарихига оид тадқиқотлари эътиборга молик⁸.

Тарих фан. номз.. дисс. – Т., 2000. – 153 в.; *Ниқувватов В.* XX асрнинг II ярми тарихшунослигида Кўкон – Россия дипломатик муносабатлари: Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2003. – 152 в.; *Илҳомов З. А.* Алиқули Амирлашкар ва унинг Кўкон хонлиги сиёсий тарихида тугган ўрни: Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2004. – 160 в.; *Турсунов Б. Я.* Кўкон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, аъёнлари (XIX асрнинг 70-йилларигача): Тарих фан. номз... дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2006. – 154 в.; *Султонов Ҳ. А.* Муҳаммад Солиххўжанинг “Тарихи жадидайн Тошқанд” асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср): Тарих фан. номз... дисс. – Т.: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 2007. – 173 в.; *Маҳмудов Ш. Ю.* Кўкон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709 – 1876 йй.): Тарих фан. номз... дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2007. – 160 в.; *Қўлдошев Ш. Т.* Кўкон хонлиги ва Қашқар ўртасидаги савдо алоқалари // “Кўкон асрлар силсиласида”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Кўкон, 2004. – Б. 301 – 303; *Ғиша муаллиф.* Кўкон хонлигининг Шарқий Туркистон билан иқтисодий алоқаларида Марғилоннинг тугган ўрни // “Марғилон асрлар силсиласида”. Республика илмий-амалий семинари материаллари. – Фарғона, 2005. – Б. 77 – 80.

⁸ *Сооданбеков С. С.* Общественный и государственный строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – С. 144; *Бейсембиев Т. К.* Высшая администрация Ташкента и юга Казахстана в период Кокандского ханства: 1809–1865 гг. / Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII – XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 291–313.; *Holdswort M.* Turkestan in the nineteenth century. A Brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1959. – 80 p.; *Central Asia in historical perspective.* Edited by Beatrice Mans. – Oxford: West view press, 1994. – 245 p.; *Saray M.* Rusiyanın Turk yurdlarina uyaylmasi. – Istanbul, 1975. – 35 s.; *Ғиша муаллиф.* Rus isgali devrinda Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindeki siyasi munasabotlar (1775–1875). – Ankara, 1994. – 74 s.; *Kim Hondong.* Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864–1877. – Stanford, 2004. – 295 p.

Хорижлик олимларнинг асарлари Қўқон хонлиги тарихининг манбашунослиги, хонликнинг давлат тузилиши, бошқарувнинг хусусиятлари каби масалаларга қаратилган. Бироқ, улар хонликнинг савдо муносабатлари, хусусан, унинг ташқи иқтисодий алоқаларига эътибор қаратмаганлар, икки ҳудуд ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихини ўзида акс эттирган яхлит асар яратилмаган.

Мавзу тарихшунослигининг таҳлили шуни кўрсатадики, ўзбек давлатчилиги анъаналарини давом эттирган Қўқон хонлиги ва унинг савдо муносабатларининг баъзи жиҳатлари турли даврларда чоп этилган айрим мақола ҳамда асарларда (асосан, Қўқон хонлигининг Россия империяси билан иқтисодий алоқалари акс эттирилган, Хитой ва Қашқар билан савдо алоқалари бугунги кунда тадқиқ этилмоқда) қисман ва умумий тарзда ёритилган бўлиб, хонликдаги ички, ташқи, транзит савдо ва улар борасида юз берган ўзгаришлар, савдонинг ҳолати, савдо инфраструктураси – бозорлар, карвонсаройлар ва карвон йўллари фаолияти, савдо муносабатларида турли этнослар иштироки, хонлик шаҳарларининг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни, савдо божлари ва пул тизими алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида комплекс ўрганилган тадқиқот яратилмаган.

Монография мавзусига оид манбаларни шартли равишда тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: 1. XIX асрда Ўрта Осиё муаррихлари томонидан ёзилган асарлар. 2. XVIII – XIX асрлар оралиғида Ўрта Осиё давлатлари, хусусан, Қўқон хонлигида бўлган европалик ҳамда россиялик элчи, сайёҳ, савдогар, олим ва бошқа шахсларнинг хотиралари, расмий хабарлари ва тарихий асарлари. 3. Архив ҳужжатлари. 4. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларига оид бўлган газета ва тўпламлар.

Биринчи гуруҳ манбаларига Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ут-таворих”⁹, Мулла Ниёз Муҳаммаднинг “Тарихи Шоҳрухий”¹⁰, Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб ус-салотин ва

⁹ *Муҳаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ут-таворих. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма-лар фонди (Бундан кейин – ЎЗР ФА ШИ қўлёзма), инв. – №594

¹⁰ *Мулла Ниёз Муҳаммад*. Тарихи Шоҳрухий. ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №4463.

таворих ул-ҳавокин”¹¹, Абу Убайдуллонинг “Хулосат ул-аҳвол”¹², Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд”¹³, Муҳаммад Юнус Тойбнинг “Тарихи Алиқули амирлашкар”¹⁴, Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тарихи жаҳоннамои”¹⁵, Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг “Тарихи Азизий”¹⁶, Исҳоқхон Ибратнинг “Тарихи Фаргона”¹⁷, Мулла Олим Маҳдумнинг “Тарихи Туркистон”¹⁸, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг “Хуллас ут-таворих”¹⁹, Муҳаммад Фозилбекнинг “Мукаммал тарихи Фаргона”²⁰ каби асарларини киритиш мумкин. Уларда асосан, Қўқон хонлигининг XVIII – XIX асрлардаги тарихи, жумладан, турли ҳукмдорлар, улар юритган ички ва ташқи сиёсат масалалари умумий тарзда ўз ифодасини топган. Шу билан бирга бу асарларда узук-юлуқ, қисқа сатрларда бўлса-да, хонликнинг ички ва ташқи савдо муносабатлари, бож ва пул тизими тўғрисида айрим маълумотлар мавжуд.

¹¹ *Мирзо Олим Мулириф*. Ансаб ус-салотин ва таворих ул – ҳавокин / Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М. Усмонова, – Т., 1995. – Б. 128; *Ўша муаллиф*. Ансаб ус-салотин ва таворих ал-ҳавокин. Введение Ш. Воҳидова, перевод текста, примечания, указатели и послесловия Салиджан Юлдашева / История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Т., 2007. – С. 254; УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №1314.

¹² *Абу Убайдулло*. Хулосат ул-аҳвол. УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №2084.

¹³ *Муҳаммад Солиҳ Тошкандий*. Тарихи жадидаи Тошканд. УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11072.

¹⁴ *Муҳаммад Юнус Тойиб*. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 1. – Б. 214 – 223; *Ўша муаллиф*. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 2. – Б. 208 – 223..

¹⁵ *Аваз Муҳаммад Аттор*. Тарихи жаҳоннамои. Форс-тожик тилидан Ш. Воҳидов таржимаси // Шарқ юлдузи. – Т., 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

¹⁶ *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 112; УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11108.

¹⁷ *Исҳоқхон Тўра Ибрат*. Тарихи Фаргона / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, Маҳмуд Ҳасаний. – Т., 1991. – Б. 268 – 327; УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11616.

¹⁸ *Мулла Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 148; *Ўша муаллиф*. Тарихи Туркистон / Сузбоши ва изоҳлар Ш. Воҳидовники, араб ёзувидан таъдид Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики, курсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 242.

¹⁹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний*. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ. Гулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101.

²⁰ *Муҳаммад Фозилбек*. Мукаммал тарихи Фаргона. УЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №5971.

Тарихнавислик мактаби вакилларининг асарларида хонликининг савдо муносабатлари изчил ва кенг қамровли тарзда баён қилинмаган бўлса-да, уларда ички ва ташқи савдо, пул ва бож тизими, бозор аҳлига хомийлик қилган ҳукмдорлар, савдо соҳасига дахлдор мансабдорлар ва уларнинг вазифаларига доир бошқа манбаларда учрамайдиган қимматли маълумотлар келтирилган. Ушбу манбаларнинг муаллифлари тарихий воқеаликларни ўз кўзлари билан кўрганликлари боис, ўша давр тарихини ёритишда уларнинг асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Қўқон хонлиги ҳақида маълумот берувчи иккинчи гуруҳ манбалари таркибига XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср 50-йилларига қадар Урта Осиё, хусусан, Қўқон хонлигига савдо-тижорат иши ёки ўз ҳукуматининг алоҳида топшириги асосида ташриф буюрган элчилар, расмий шахслар, шунингдек, сайёҳлар, олим ва ҳарбий асирларнинг Урта Осиё давлатлари ҳақидаги эсдаликлари, расмий хабарлари, илмий асарларини киритиш мумкин. Улар орасида Ф.Ефремов, Мир Иззат Улла, Ф.Назаров, Е.К.Мейендорф, хорунжий Потанин, казак Максимов, П.И.Демезон, И.В.Виткевич, П.Савельев, А.Борнс, Н.Хаников, Милюшин ва Батарышкинлар, В.В.Вельяминов-Зернов, Н.Северцовларнинг асарлари ва эсдаликларини алоҳида қайд этиш лозим²¹.

²¹ *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – 160 с.; Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. Пер. и примеч. Ю.А.Соколова // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. Вып. LVXXVIII. Кн. II. 1956. – С. 41 – 52; *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – 98 с.; *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – С. 180; *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 254 – 289; Показание Сибирского казака Маковского о Кокандском владении // Вестник ИРГО. Книжка III. – СПб., 1860. – С. 65 – 75.; Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). – М.: Наука, 1983. – 149 с.; *Савельев П.* Бухара в 1835 году. – СПб., 1836. – С. 26; *Борнс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора и отчёт о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию. В 3-томах. – М., 1848–1849. – 628 с.; *Хаников Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – 26 с.; Показание сибирских казаков Милюшина и Батарышкина, бывших в

Бу муаллифлар асарлари Қўқон хонлиги тарихи буйича муҳим аҳамиятга эга ҳисобланиб, уларда XVIII – XIX асрларда хонликдаги сиёсий жараёнлар билан бир қаторда, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, бозор, қарвонсарой ва қарвон йуллари фаолияти, бож ва пул тизими, бозор назорати билан шугулланувчи мансабдорлар фаолиятига оид маълумотлар ўз аксини топган. Лекин, шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу асарлар тавсифий характерга эга бўлиб, уларда келтирилган маълумотлар уларнинг муаллифлари томонидан чуқур таҳлил қилинмаган ва келтирилган айрим хулосалар ҳақиқатдан анча йироқ.

Учинчи гуруҳ манбаларини архив ҳужжатлари ташкил этади. Уларда XIX урталаридан бошлаб, Қўқон хонлигидаги ички ва ташқи савдо муносабатлари ҳамда уларнинг асосий йўналишлари, бозор ва қарвонсаройлар фаолияти, савдо вақфлари, боғхоналар ва бож иши, пул тизими, бозорлардаги маҳаллий ва чет мамлакатлардан келтирилган маҳсулотларнинг турлари ва нархи, юк ташувчи воситалар, йул ҳақи, хонлик савдо алоқаларида турли этносларнинг иштироки ва ҳ.к.лар қўқонлик, ойлик, йиллик ҳисоботлар орқали келтирилган. Бу гуруҳ манбалари жумласига ЎЗР МДАда сақланаётган қуйидаги фондларни киритиш мумкин: И. 1-Фонд – Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси, И. 17-Фонд – Сирдарё вилояти бошқармаси, И. 19-Фонд – Фарғона вилояти бошқармаси, И. 23-Фонд – Фарғона вилояти Скоблев уезди бошлиғи бошқармаси, И. 36-Фонд – Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси, И. 121-Фонд – Тошкент шаҳар закот ишлари бошқармаси, И. 126-Фонд – Бухоро Қўшбегиси архиви, И. 276-Фонд – Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг канцелярияси, И. 323-Фонд – Шарқ ҳужжатлари тўплами, И. 336-Фонд – Туркистон ҳарбий губернаторининг канцелярияси, И.

плону у кокандцевъ съ 1849 – го по 1852 – й годъ // Туркестанский сборник. Том 384. 1883. – С. 21 – 31; *Вельяминов-Зернов В. В.* Историческое известие о Коканском ханстве, от Мухаммад-Али до Худоярхана. – СПб., 1856. – С. 329 – 370; *Уша муаллиф.* Сведения о Коканском ханстве // Вестник ИРГО. Кн. V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 107 – 152; *Уша муаллиф.* Торговое значение Коканского ханства для русских // ИРГО. – СПб., 1854. – С. 87; Северцов Н. Месяц плену у кокандцев. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 55–86.

469-Фонд – Тошкент шаҳар ярмаркаси ва карвонсаройи ташкилий кумитаси, И. 715-Фонд – Туркистон улкасининг забт этилиши тарихига оид материаллар тўплами, И. 1043-Фонд – Қўқон хонлари девонхонаси архиви ва шунингдек, Қўқон улкашунослик музейи фонди.

Туртинчи гуруҳ манбалари XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида нашр этилган газета ва тўпламлардан иборат. Қўқон хонлигининг ички савдо муносабатлари ва ташқи савдонинг асосий йўналишлари, пул ва бож тизими, этносларнинг савдодаги иштироки, бозорлардаги маҳаллий ва хорижий мамлакат молларининг тури ва нархи тўғрисидаги маълумотларни XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларига оид материалларни ўзида жамлаган “Туркестанский сборник”²² ва “Туркестанские ведомости”²³ газетасида ҳам учратиш мумкин.

²² Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. – СПб., 1870. – С. 111 – 121; Индийский чай в Ташкенте // Туркестанский сборник. Том 27. – СПб., 1870. – С. 151–153; Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Т. 23. – СПб., 1870. – С. 25–70; Коканъ // Туркестанский сборник. Т. 30. 1870. – С. 130–145; Обмелъ Коканскаго серебра // Туркестанский сборник. Том 72. – СПб., 1873. – С. 266 – 277; О торговых путяхъ между Восточнымъ Туркестаномъ и Индией // Туркестанский сборник. Том 26. – СПб., 1870. – С. 84 – 90.

²³ Туркестанские ведомости. 1870. – №1; 1871. – №21, 29, 31, 37; 1872. – № 47; 1874. – № 16, 33, 36; 1875. – №16, 29, 47; 1876. – № 13, 30, 35; 1882. – № 45, 48; 1888. – №39; 1892. – № 36; 1894. – № 65.

САВДО-ИҚТИСОДИЁТ МАРКАЗЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ РИВОЖИДА ТУТГАН УРНИ

XVIII аср биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари чуқур сиёсий инкирозни бошдан кечирган. Турли ҳукмдорлар орасида қарама-қаршиликларнинг чуқурлашиб бориши натижасида мавжуд хонликларда мураккаб сиёсий вазият юзага келган. Сиёсий ҳаёт инкирози иқтисодий ҳаётдаги парокандаликка олиб келган. Натижада, бу даврда марказий ҳокимиятнинг салоҳияти сусайиб, ҳукмрон сулолаларнинг мавқеи пасайиб кетган. Ҳокимият тепасида турган сулолалар ўрнига ўзбек уруғлари вакиллари келганлар. Жумладан, Бухорода аштархонийлар манғитларга, Хивада шайбонийлар қўнғиротларга сиёсий ҳаёт майдонини бушатиб берди. Қўқон хонлигининг ташкил топиши ҳам бу даврда кечган мураккаб сиёсий жараёнларнинг ҳосиласи эди.

Бухоро хонлигидаги сиёсий бошбошдоқлик натижасида XVIII аср бошларида Фарғона водийсида мустақил Қўқон хонлиги ташкил топган. Қўқон хонлигига Чодак хўжаларининг ёрдами билан 1709 йилда минг уруғининг бошлиғи Шохруҳбий ибн Ашур Муҳаммад (1709–1721) асос солган²⁴.

Қўқон хонлиги сиёсий тарихини (1709–1876) шартли равишда тўрт босқичга бўлиш мумкин: 1. Хонликнинг шаклланиш даври (1709 – XVIII аср 50-йиллари). Бу даврда Қўқон хонлиги асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб, хонлик ҳукмдорлари мамлакатни бирлаштириш, ички низоларга барҳам бериш, ташқи душманга қарши курашиш, мамлакат мавқеини мустаҳкамлаш билан машғул бўлган. 2. Тараққиёт даврининг бошланиши (XVIII асрнинг 60-йилларидан шу аср охиригача). Бу асосан Норбўтабий (1762–1798) ҳукмронлик қилган давр бўлиб, хонлик ҳудуди кенгайган, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бошлаган. Мамлакат Ўрта Осиёда ҳам ўз мавқеига эга бўлиб борган. 3. Тараққиёт даври (XIX асрнинг биринчи ярми). Олимхон (1798–

²⁴ Мирзо Олим Маҳомуд Хожие. Тарихи Туркистон / Сузбоши ва изохлар Ш.Воҳидовники, араб ёзувидан таъдил Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики. курсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 5.

1810), Умархон (1810–1822), Муҳаммадалихон (1822–1842) каби ҳукмдорлар даврида хонлик ҳудуди кенгайиб, шимолдан қозок чўллари ва у орқали Россия, ғарбдан Бухоро хонлиги, чўл зоналари орқали Хива хонлиги ҳудуди, шарқдан Қашқар ерлари билан чегарадош бўлиб, жанубий ҳудудлари Помир тоғларига туташиб кетган. Хонлик Ўрта Осиёда сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш билан бирга, иқтисодий жиҳатдан ҳам анча юксалган. 4. Таназул даври (XIX асрнинг 50–70-йиллари). Бу даврда ички низолар ва ташқи урушлар авжига чиққан. Мамлакат сиёсий ва иқтисодий таназулга юз тутган. Тахт учун курашлар кучайиб, хонлик ҳукмдорлари тинимсиз алмашилиб турган. Хатто, Худоёрхоннинг ўзи уч марта (1845–1858, 1862–1863, 1865–1875) тахтга келиб, ички низолар оқибатида уч мартаба ундан кетишга мажбур бўлган. Ташқи душмандан хонлик ўзини мудофаа қила олмаган. Натижада, дастлаб 1842 йил Бухоро Қўқон хонлигини вақтинча босиб олган бўлса, 1876 йил Россия империяси унга барҳам берган.

Айнан мана шундай сиёсий воқеликлар тизимида мамлакат иқтисодий ҳаёти ҳам ривожланиб борган. Марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган йилларда иқтисодий ҳаёт тараққиёти, уни ташкил этган ҳунармандчилик ва савдонинг ривожини кўзга яққол ташланади. Бу жараёнлар фаол кечган марказлар – шаҳарлар эди. Хонлик ташкил топган XVIII аср бошларида Андижон, Марғилон, Ўш, Хужанд шаҳарлари Фарғона водийсининг йирик шаҳарлари ҳисобланган. Мамлакат сиёсий жиҳатдан тараққий этиб бориши натижасида аста-секинлик билан бу шаҳарларнинг иқтисодий марказлар сифатида салоҳияти ошиб борди. Улар билан бир қаторда янги шаҳарлар пайдо бўлган, авваллари у қадар муҳим аҳамият касб этмаган кичик шаҳарлар йирик иқтисодий марказларга айланди. Хусусан, пойтахт Қўқон шаҳри XVIII аср бошларида ташкил топди ва аста-секинлик билан Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бирига айланган. Маълумотларга қараганда, Шохруҳбий (1709–1721) тахтга утирганидан сўнг мамлакат пойтахти сифатида Қўқон шаҳри ҳам шаклланиб борди. Эски қўрғон ва Қўқунли

ота мавзеси ўртаси, яъни икки сой ўртасидаги ерлар пойтахт учун маъқул деб топилиб, бу ерга ўрда ва арк, унинг атрофида амалдорлар уйлари қурилган²⁵.

Шу тарзда Қўқон шаҳри аҳамияти кутарилиб борган. Абдулкаримбий (1734–1750) ҳукмронлиги даврида пойтахтга эътибор янада кучайиб, Қўқон атрофи девор билан ўралган, бозор ва расталар барпо қилинган²⁶. XIX аср 40-йилларига келганда Қўқон атрофи 18 кмдан ортиқ узунликдаги деворлар билан ўралган 12 дарвозали йирик шаҳар эди. Бу даврда Қўқон маъмурий жиҳатдан 4 қисмга – Хужанд, Саримозор, Марғилон, Қатагон даҳаларига бўлиниб, Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бирига айланган²⁷.

Авваллари унчалик аҳамияти юқори бўлмаган, хонлик даврида йирик иқтисодий марказлардан бирига айланган шаҳарлардан бири Наманган ҳисобланади. XIX аср бошларига келиб, Қўқон хонлигида иқтисодий ва маданий марказлардан бири сифатида Наманган шаҳрининг мавқеи ортиб борди. 1803 йилда Норин дарёсидан сув олувчи Янгиариқ каналининг қазилиши ва унинг 1819 йилига келиб Умархон томонидан кенгайтирилиши кўриқ ерлар ўзлаштирилишига ва Наманган шаҳрининг янада кенгайишига сабаб бўлди²⁸. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксалиб борган Наманган 1842–1845 йилларда мудофаа девори билан ўралган²⁹. XIX аср 20-йилларида Наманганда тахминан 5000 уй бўлган ва уларда 25 мингдан ортиқ аҳоли яшаган³⁰. XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида бўлган рус шарқшуноси В.В.Вельяминов-Зернов, Наманган шаҳри хонлик ҳаётида Қўқон ва Тошкент каби муҳим аҳамият касб этиши, ерлари асосан Янгиариқ ва Подшо Ота каналларидан сув ичиши ва шаҳар

²⁵ Мирзо Олим Маҳдум Хожидан. Тарихи Туркистон... – Б. 47 – 48.

²⁶ Муҳаммад Фозилбек Отабек ўғли. Мукаммал Тарихи Фарғона // Қулёзма ЎзР-ФА ШИ. – №5971. 18-варақ.

²⁷ Акрамов В. А. Қўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарих фан. номз., дисс. – Т. 1973. – Б. 25.

²⁸ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва, 1958. – С. 182.

²⁹ Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г. Города Ферганской долины. – Т. 1963. – С. 140.

³⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 122-иш, 16-варақнинг орқа томони.

аҳолисининг асосий қисмини Чигатой уруғига мансуб ўзбеклар ташкил этиши хусусида маълумот келтирган³¹.

Қукон хонлиги даврида ташкил топиб, йирик савдо марказларидан бирига айланган шаҳарлардан яна бири Авлиёта бўлиб, у Қукон хони Муҳаммадалихон 1826–1827 йилларда қурдирган ҳарбий қалъа асосида ривожланган. Бу ерда дастлаб фақатгина ҳарбийлар турган бўлса, аста-секин чорва савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар жойлашганлар. 1837 йил қалъада қўй савдоси билан шуғулланувчи савдогарларнинг “Наманган” деб аталувчи кучаси пайдо бўлган³². Авлиёта аста-секин кенгайиб, йирик савдо шаҳрига айланган ва бу ерда Урта Осиёга машҳур “қозок бозори” фаолият юритган³³.

Қукон хонлиги даврида асос солинган ва аста-секин йирик иқтисодий марказлардан бирига айланган шаҳарлардан яна бири Шаҳрихон ҳисобланган. Қукон хони Умархон (1810–1822) нинг замондоши Дилшоди Барнонинг “Тарихи Муҳожирон” асаридаги маълумотга кўра, Умархон Шаҳрихонга 1821–1822 йилларда асос солган³⁴. Умархон янги шаҳарга асос солганидан сўнг, хонликнинг турли ҳудудларидан хунармандларни кўчириб келтирган ва бу ерда савдони ривожлантириш мақсадида савдогарлардан бир неча йил бож олмасликни буюрган. Шунингдек, Умархон Шаҳрихонсой каналини қаздирганидан сўнг кўп ерлар ўзлаштирилган ва Шаҳрихон янада кенгайган. Тарихчи Мирзо Олим Мушриф, “Шаҳрихон обод бўлиб, ғалласи Хўқанд аскарига кифоят қилиб, яна зиёдаси омбор қилинур эди”, – деб ёзган эди³⁵.

XIX аср бошларида хонликда сиёсий ва иқтисодий юксалиш даври бошланган. Натижада, мамлакат шаҳарларининг мавқеи кутарилиши билан бир қаторда, Тошкент, Туркистон,

³¹ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 42.

³² Добросмыслов А. И. Города Сырдарынский области. – Т., 1912. – С. 160.

³³ Маев Н., Терентьев М. Сборник материалов о русском Туркестане и странах Средней Азии (Из Туркестанские ведомости за 1870 год). – Т., 1871. – С. 128.

³⁴ Воҳидова К. Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз... дисс. – Т., 2002. – Б. 126.

³⁵ Мирзо Олим Мушриф. Ансоби ус-салотин ва таворих ул-хавокин / Нашрга тайёрловчилар А.Маттозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – Б. 19.

Чимкент, Сайрам каби йирик сийсий ва иқтисодий марказлар кўшиб олинди. Шунингдек, хонликнинг чегара худудларида Оқмасжид, Тукмок, Пишпак ва бошқа қалъаларга асос солинди. Тошкент Урта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан булиб, хонликнинг ички ва ташқи савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хонликнинг Россия ва қозоқ даштлари билан савдо алоқаларида ҳамда мамлакат бозорларини чорва билан таъминлашда Туркистон, Чимкент, Сайрам ва Оқмасжид шаҳарлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, хонликнинг айрим шаҳарлари йирик карвон йўлларида жойлашган булиб, бу уларнинг тараққиётга эришишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Улар жумласига Тошкент, Қўқон, Уш, Хужанд, Туркистон, Чимкент шаҳарларини киритиш мумкин.

Шаҳарлар атроф қишлоқларда истиқомат қилувчи аҳолининг иқтисодий фаровонлиги кўтарилишида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, қишлоқ аҳолиси томонидан етиштирилган маҳсулотлар шаҳар хунармандлари учун хом ашё вазифасини утаган. Ўз навбатида, шаҳар хунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотларнинг асосий истеъмолчилари қишлоқ аҳолиси ҳисобланган. Бу эса қишлоқ аҳолиси ҳаёт тарзининг яшиланиб боришида ва ўз навбатида шаҳар хунармандчилиги тараққиётида муҳим аҳамият касб этган.

Хонлик шаҳарлари йирик иқтисодий марказлари эди. Уларда истиқомат қилувчи аҳолининг асосий машғулотлари хунармандчилик, савдо, қисман деҳқончилик ва боғдорчиликдан иборат бўлган.

Қўқон хонлиги шаҳарларида хунармандчиликнинг турли соҳалари ривожланган. Шунингдек, баъзи шаҳарлар хунармандчиликнинг айрим турлари фақатгина шу ерда ривожланганлиги билан ажралиб турган.

Хунармандларнинг асосий машғулотларидан бири туқимачилик ҳисобланган. Туқимачиликнинг асосий хом ашёси маҳаллий деҳқонлар томонидан етиштирилган пахта эди. Хонликда кенг тарқалган туқимачилик маҳсулотлари буз ёки карбас деб номланган. XVIII аср 70-йилларида Урта Осиё хонликлари,

хусусан, Қўқон хонлигида бўлган Филипп Ефремов “Қўқон ва унинг шаҳарларида ипак ва ярим ипак маҳсулотлари, буз ишлаб чиқариш ҳамда улардан чопон ва бошқа буюмлар тайёрлаш ривожланган. қўқонликлар савдода бухороликлар билан рақобатлаша оладилар”, – деб ёзган эди³⁶.

1813–1814 йилларда хонликка расмий ташриф билан келган Ф.Назаров эса, “Қўқон атрофида пахтачилик ва ипакчилик ривожланган. ҳунармандлар деҳқонларга нисбатан кўпроқ ва эркаклар билан бир қаторда аёллар ҳам меҳнат қилади. Қўқон ҳунармандлари тайёрлаган туқимачилик ва ипак маҳсулотлари бошқа ҳудудлардаги худди шундай турдаги моллардан устун”, – деб таърифлаган³⁷. Хонликда Қўқон ва Тошкент шаҳарларида буз туқиш ривожланган ва сифати буйича ҳам таниқли ҳисобланган. Хусусан, Тошкентда “кўк буз” ва “оддий буз” турлари кўп туқилган ва маҳаллий аҳоли билан бир қаторда қўшни ҳудудларда яшовчи чорвадор аҳоли томонидан кўплаб харид қилинган³⁸.

Хонлик шаҳарларида туқилган маҳсулотларнинг бир қисмини олача ташкил этган. Олача матосининг асосий харидори чорвадор қозоқ ва қирғизлар ҳисобланиб, улар савдо қиладиган асосий марказлар – Тошкент ва Наманган шаҳарларида бу матони тайёрлаш ривожланган. XIX аср 70- йилларида Наманган бозорида бир рубль турадиган арзон ва чидамли олача матосининг бир яқтак ва бир иштон чиқадиган булаги учун қирғизлар бир ярим яшарлик эчки берган бўлса, шундай матонинг икки булагига эса етилган қўйни алмаштирганлар³⁹.

Қўқон туқувчиларининг маҳсулотларидан яна бири чит эди. Читгарлар бузга махсус тайёрланган қолипларда турли рангдаги гул босишган ва бу мато чит ҳисобланган. Читгарлик ниҳоятда нозик ва мураккаб касблардан бўлиб, хонлик шаҳарлари орасида

³⁶ *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии... – С. 104.

³⁷ *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 74 – 76.

³⁸ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 522.

³⁹ *Наливкин В.* Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – № 49.

сифатли чит тайёрлашда Тошкент етакчи бўлган. XIX асрга оид маълумотларга кўра, Кўкон ва Қашқардан Тошкентга ҳар йили катта миқдорда оқ буз келтирилиб, читгарларга топширилган. Читгарлар матоларни бўяшда бузғунж, туҳмак, сафсар ранг, мош ранг, рўян каби маҳаллий бўёқлардан фойдаланганлар⁴⁰.

Кўкон хонлиги аҳолисининг асосий машғулотларидан яна бири ипакчилик бўлиб, ипак ва ипак матолар мамлакатнинг ташқи савдодаги асосий маҳсулотларидан ҳисобланган. XIX аср 60-йиллари охирларида Кўкон ва Марғилоннинг ўзида тўққиз юзга яқин хонадон ипакчилик билан шуғулланган бўлиб, ҳар бир оилада 1 тадан 3 тагача тукув дастгоҳи бор эди. Оиланинг 2–3 аъзоси шу иш билан машғул бўлган ва ҳар бир оила ҳафтасига икки қадок⁴¹ дан беш қадокқача ипак тайёрлаган⁴². Тахминий ҳисобларга қараганда, Кўкон ва Марғилонда ишлаб чиқарилган ипакнинг йиллик миқдори 5560 пудга тенг бўлган⁴³.

Хонликда тайёрланган ипак анча сифатли бўлиб, мамлакат бозорлари хом ипак ва ипак матолари билан машхур эди. Кўкон хонлиги хунармандлари томонидан тайёрланган ипак сифатига қараб “чилла”, “тафил”, “сарноқ” ва бошқа навларга бўлинган. Шунингдек, хонликда ипак маҳсулоти йигирилиб, калава ҳам тайёрланган. Мамлакатдаги энг юқори сифатли калава “наманганники” ҳисобланган⁴⁴.

Ипакдан турли матолар туқилган. Кўкон, Марғилон, Наманган ва Хужанд хунармандлари ипак матолар (кановиз, шойи, атлас ва ҳ.к.), ярим ипак матолар (беқасаб, банорас, адрас) ишлаб чиқарганлар. Хонликнинг йирик бозорларидан бири ҳисобланган Марғилонда ипак ва ипак матолар савдоси йил давомида қизғин амалга оширилган. XVIII аср 70-йилларида хонликда бўлган

⁴⁰ Агзамова Г. А. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 19.

⁴¹ Изок: қадок – оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 400 грамга тенг (Ўзбек тилининг изоҳли дугати. – М.: Рус тили нашриёти, II том. 1981. – Б. 567.).

⁴² Тулаганова М. А. Ўрта Осиё ва Россия савдо алоқаларида Фарғона областининг мактеби: Тарих фан. номз. дисс. – Т., 1972. – Б. 30.

⁴³ Коканъ // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 137.

⁴⁴ Петровский Н. О. О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т., 1873. – С. 97.

Ф.Ефремов ипак матолар тайёрлаш туғрисида уз эсдаликларида, “Марғилон бозори марказида катта думалок тош устун булиб, унинг баландлиги 40 сажен⁴⁵. йўғонлиги 2,5 саженга тенг булган ва бу ерда турли матолар туқишар экан”⁴⁶, – деб ёзган эди. 1813–1814 йилларда Марғилонда булган Ф.Назаров, “...шаҳарда турли фабрикалар бор, уларда форс парчалари, бахмаллар ва турли Осие газмоллари тайёрлайдилар. Уларни Бухоро ва Қашқарга сотадилар”⁴⁷, – деб ёзган. Шунингдек, XIX аср урталарида В.В.Вельяминов-Зернов, хонлик бозорларида Марғилон ва Хужандда тайёрланган ипак матолар, оқ ва яшил рангдаги чопонлик газламалар машхур ҳисобланади⁴⁸, – деб қайд этган.

Кукон хонлиги хунармандлари томонидан тайёрланган матолар орасида атлас таниқли ҳисобланган. Марғилонда бу газлама “атлас” ёки “жиба арқоқ” номи билан машхур булган⁴⁹. 1876 йил Қуқонда 276 та шойи, 428 та ип-газлама туқиш устахонаси, 232 та йигирув дастгоҳи ва йилига 3000 аршин атлас ишлаб чиқариш имкониятига эга булган куплаб устахоналар ишлаб турган. Шунингдек, Хужандда ҳам “дурия” номи билан аталувчи атлас тури ишлаб чиқарилган булиб, бу мато Марғилон ҳамда Қуқонда тайёрланган атласлардан қолишмаган ва хонлик бозорларидан ташқарида ҳам анча машхур булган⁵⁰. Водий шаҳарларида тайёрланган матолар катта миқдорда Тошкент бозорларига келтирилган ва бу маҳсулотлар шу турдаги Тошкент матолари билан рақобат қила олган⁵¹.

⁴⁵ Изох: сажен – 2,134 м.га тенг булган узунлик улчов бирлиги (Русча-узбекча луғат. – Т., 1984. – С. 374.).

⁴⁶ *Ефремов Ф.* Десятилетнее странствование. – Москва, 1952. – С. 41.

⁴⁷ *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 49.

⁴⁸ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 48.

⁴⁹ *Агзамова Г.* Марғилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 115.

⁵⁰ *Пашино П. И.* О Фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия ИРГО. Том II. – СПб., 1867. – С. 122.

⁵¹ *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830)... – С. 53.

Қўқон хонлигида етиштирилган ипак ва пахта хом ашёси ҳамда улардан тайёрланган маҳсулотлар Ўрта Осиёнинг ички бозорларида ўзига хос мавқега эга бўлган. Бироқ бу маҳсулотлар қўл меҳнати асосида тайёрланган ва аксарият ҳолларда уларнинг сифати талаб даражасида эмаслиги, XIX аср бошларидан Ўрта Осиё бозорларига инглиз ва рус молларининг кириб келиши билан рақобатбардошлик қобилиятини йўқотган. Натижада Қўқон хонлиги ҳам бошқа Ўрта Осиё хонликлари каби хом ашё етиштирувчи мамлакатлардан бирига айлана бошлаган.

Ўрта Осиё халқлари орасида рўзғорда кенг ишлатиладиган кулолчилик маҳсулотларига талаб доимо катта бўлган. Бухоро ва Хива хонликлари каби Қўқон хонлиги ҳам ўзига хос кулолчилик мактабига эга эди. Қўқон хонлиги кулолчилик маркази Риштон шаҳри ҳисобланиб, бу ерда тайёрланган маҳсулотлар нафақат шаҳар, балки қишлоқ аҳолиси эҳтиёжини қондиришда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хонликда кўплай қурилишлар олиб борилиши натижасида катта шаҳарларда гишт қуядиган хумдонлар вужудга келган. Хусусан, Россия истилосига қадар Намангандаги Янгиариқ каналининг чап қирғоғида гишт қуювчи хумдонлар бўлган ва уларда тайёрланган гишتلардан маҳаллий иншоотларни барпо қилишда, мадраса, масжид, қарвонсарой ва бошқа қурилиш ишларида кенг фойдаланилган⁵².

Хонликда ёғоч ва металл ишлов бериш, темир буюмлар ишлаб чиқариш ҳам ўзига хос тарзда ривожланган. Қўқон, Тошкент, Наманган ва Андижон шаҳарларида ёғочга ишлов берувчи, темир буюмлар ишлаб чиқарувчи ва бошқа кўплай устахоналар мавжуд бўлиб, улар асосан бозорлардаги ҳунармандчилик дуконларида жойлашган. Уларда тайёрланган маҳсулотлар дуконларнинг ўзида сотилган. Хонлик шаҳарларида ҳунармандларнинг бундай дуконлари кўпчиликти ташкил этиб, XIX асрда биргина Қўқоннинг ўзида 400 тага яқин мисгар, 100 тага яқин қандакор фаолият юритган⁵³. Шунингдек, Россия истилосига қадар Тошкентда 100 дан ортиқ темирчилик устахонаси мавжуд бўлиб,

⁵² Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 513.

⁵³ Абдуллаев Т. XIX – XX асрларда ўзбек қандакорлиги. – Т., 1974. – Б. 103.

уларда тайёрланган буюмлар хонлик ва қушни дашт аҳолиси томонидан қадрланган⁵⁴. Хонликнинг дарё бўйларида ва уларга яқин ҳудудларида жойлашган шаҳарларида қайиқсозлик ва кемасозлик ҳам тараққий этган. Бу шаҳарлар жумласига Қўқон, Тошкент, Наманган ва Хужанд шаҳарларини мисол қилиш мумкин. Металлга ишлов бериш ва ундан турли буюмлар ясаш маркази сифатида хонликдагина эмас, балки Ўрта Осиёда ҳам узурнига эга бўлган шаҳарлардан бири Наманган ҳисобланган⁵⁵. Қуролсозлик ривожланган бу марказда милтиқ ва қиличлар тайёрланган⁵⁶. Темирчилик хонликнинг бошқа шаҳарларида ҳам тараққий этган. Хусусан, Чуст, Шаҳрихон, Қўқон, Пойтуғ, Қорасув шаҳарлари Фарғона водийсининг 5 та металл буюмлар, асосан, пичоқ ишлаб чиқариш марказлари бўлиб, уларнинг учтасининг бозори Андижонда жойлашган⁵⁷.

Қўқон хонлигида тараққий этган узига хос хунармандчилик турларидан бири аравасозлик эди. Аравасозлик Қўқон, Тошкент, Наманган ва Марғилон шаҳарларида ривожланган бўлиб, хонликда тайёрланган аравалар “Қўқон арава” номи билан Ўрта Осиёда танилган. Чунки, Қўқон аравасозлик ва эгар-жабдук тайёрлаш бўйича Ўрта Осиёда етакчилик қилган. Қўқон арава 25–40 пуд⁵⁸ гача юк кутара олган ва асосан отлар ёрдамида манзилга олиб борилган. Бу аравалардан ички ва ташқи савдода яхши фойдаланилган. Хусусан, XIX аср 20-йилларида Бухорда бўлган Е.К.Мейендорф, “... қўқонлик савдогарлар Бухорога уз молларини аравада келтирадилар”, – деб ёзган эди⁵⁹.

⁵⁴ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

⁵⁵ История народов Узбекистана. Том II. – Т., 1947. – С. 139 – 140.

⁵⁶ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 146–147.

⁵⁷ Мусаев Д., Хошимов Х. Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон. 2007. – Б. 123.

⁵⁸ Изох: пуд – 16,3 кг. га тенг оғирлик улчов бирлиги (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 7-том. 2004. – Б. 196.).

⁵⁹ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 108.

Заргарлик қадимдан Урта Осиё халқлари орасида кадрли касблардан бўлган. Қўқон хонлигида ҳам бу соҳа ўзига хос тарзда тараққий этган бўлиб, Урта Осиё халқлари анъаналарига мос равишда заргарлик устахоналари йирик шаҳарларнинг марказларида жойлашган. Заргарлик буюмлари тайёрлаш борасида пойтахт Қўқон яққол ажралиб турган ва Урта Осиёда фақатгина Бухоро у билан рақобат қила олган. Шунингдек, Тошкент заргарлари ҳам уз услубига эга бўлганлар. Улар қўшни дашт ҳудуд аҳолиси учун мўлжаллаб, нисбатан арзон заргарлик буюмларини купрок тайёрлаганлар.

Хонлик аҳолисининг кўчманчи халқлар билан иқтисодий алоқалари ривожни мамлакатда кўнчилик ва терига ишлов бериш ҳунари тараққиётига самарали таъсир кўрсатган. Бундай ҳунарлар ривожланган марказлар – шаҳарлар эди. Қўқон, Тошкент, Андижон ва Уш шаҳарлари кўнчилик марказлари бўлиб, бу ерларда терини қайта ишлаш ва ундан пойабзал тайёрлаш билан бирга теридан кийим-кечак, бош кийим, сув ва кимиз учун мешлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган⁶⁰. Хусусан, мамлакат пойтахти Қўқонда чорва териларини ошлаш, ишлов бериш, турли рангга бўяш ва улардан этик, кавуш, маҳси тайёрлаш ҳам анча раванқ топган эди. XIX аср 60-йилларида Тошкентда теридан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан 60 та дўкон шуғулланган⁶¹. Хонликда тайёрланган пойафзалларга маҳаллий аҳоли билан бир қаторда чорвачилик билан шуғулланувчи чул ва тоғ олди ҳудудлар аҳолиси, асосан, қозоқ ва қирғизлар орасида талаб катта бўлган⁶².

Хонлик шаҳарларида совун ишлаб чиқариш ҳунари ҳам ўзига хос тарзда ривожланган. Совунгарлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар орқали маҳаллий аҳолининг совунга бўлган эҳтиёжи қондирилган. Марғилон ўзининг ипак матолари қаторида қўлранг ва қора рангдаги совуни билан ҳам машҳур бўлган бўлса,

⁶⁰ Сухарева О. А. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии (второй половины XIX – начала XX в.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1982. – С. 21.

⁶¹ Гейер М., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. – Т., 1903. – С. 17.

⁶² Показание Сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 71.

Тошкентда тайёрланган кулранг совунга маҳаллий аҳоли орасида талаб катта эди⁶³.

Пойтахт Қўқонда тайёрланган қоғоз Ўрта Осиёда машхур ҳисобланган ва илм аҳли орасида қадрланган. XVIII аср бошларида Қўқонда иккита қоғоз ишлаб чиқариш корхонаси мавжуд бўлиб, уларнинг бири шаҳарнинг “Муи Муборак” дарвозаси яқинида, иккинчиси шаҳар яқинидаги Чорку қишлоғида жойлашган эди⁶⁴. Қўқонда ишлаб чиқарилган қоғоз бутун Ўрта Осиё бозорларига олиб кетилган.

Қўқонда муқовасозлик ҳунари ҳам ривожланган бўлиб, XIX асрга оид маълумотларда, “энг яхши муқовасозлар Қўқондадир” дейилган⁶⁵. П.И.Пашино маълумотларига кўра, XIX аср 60-йилларида Қўқонда мураккаб бўлмаган муқовалаш асбоблари тайёрланган ҳамда бундай асбобларни ушбу соҳа бўйича Қўқон билан рақобатчи бўлган Самарқанддан ҳам топиш қийин бўлган. Наманган Қўқон каби муқовалаш ҳунари ривожланган шаҳарлардан бўлиб, бу ерда чарм ва қоғоздан яратилган муқовалар Ўрта Осиёнинг йирик марказлари – Самарқанд ва Хивада тайёрланган муқовалардан қолишмас эди⁶⁶.

Хонлик шаҳарларида усимликлардан турли рангдаги бўёқ тайёрлаш ва ип-газлама, ипак ҳамда ипак матоларни бўяш ҳунари ҳам ривожланган. Хонликда бу соҳада Наманган етакчилик қилган. Бу шаҳарда ипакни бўяшда асосан норпус (кора анор) бўёғидан фойдаланилган бўлиб, хонликнинг турли ҳудудларидан бу ерга катта миқдорда ипакни бўятиш учун олиб келганлар⁶⁷. Қўқон хонлигида Ўрта Осиёнинг бошқа хонликлари каби рўян (марена) деб номланган бутасимон усимлик илдизидан табиий кизил рангдаги бўёқ тайёрланган ва у билан кизгин савдо амалга

⁶³ Пашино П. И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области... – С. 126.

⁶⁴ Федченко А. Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Кокане... – С. 414.

⁶⁵ Пашино П. И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области... – С. 64.

⁶⁶ Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. – Т., 1990. – Б. 20.

⁶⁷ Краузе И. О. Красильном искусстве туземных жителей Туркестанского края // Туркистанский сборник. Том I. – Т., 1872. – С. 498.

оширилган. Бу буюк ҳам хонлик худудида асосан Наманганда тайёрланган⁶⁸.

Хонлик шаҳарлари аҳолиси деҳқончилик, боғдорчилик билан ҳам фаол шуғулланган. Шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги далалар, полизлар ва боғларда етиштирилган маҳсулотлар билан хонлик бозорларида қизгин савдо амалга оширилган. Жумладан, Фарғона водийси қадимдан боғдорчилик маҳсулотлари билан қушни худудларда ҳам танилган. Қуқон хонлиги даврида ҳам водий бу борада ўз мавқеини сақлаб қолган. Наманган, Марғилон, Қуқон боғлари ўзининг мул-қуллиги, меваларининг таъми ва сифати билан машҳур ҳисобланган. Бу соҳада Наманган яққол ажралиб турган. П.И.Небольсиннинг ёзишича, XIX аср урталарида Наманганда меваларнинг турлари кўп бўлиб, хусусан, ўрик жуда лаззатли бўлади ва Тошкентга сотиш учун кўплаб олиб борилади⁶⁹. Яна бир рус олими Н.Аристов узумнинг сифати бўйича энг яхшиси Наманганники, деб таърифлаган⁷⁰. Сайёҳ ва шифокор И.Краузе маълумотларига қўра, хонликда анжир ва анор етиштиришда Наманган машҳур бўлиб, анжир меваси, анор гули, илдири, пўстлоғи ва япроғидан маҳаллий табиблар турли касалликларни даволашда фойдаланганлар⁷¹. Шунингдек, Наманган олмалари хонликдан ташқарида ҳам тавикли ва харидоргир ҳисобланган⁷². Боғдорчилик Фарғона водийсининг бошқа кўплаб шаҳарлари, уларнинг атрофи ва кишлоқларида ҳам тараққий этган. Марғилоннинг “Дона Калон” номли анори ва Конибодом бодоми ҳам хонлик бозорларида таникли эди⁷³. Фарғона водийси боғларида

⁶⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 24.

⁶⁹ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 351.

⁷⁰ Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под редакцию Н.А.Маева. Выпуск II. – СПб., 1873. – С. 139.

⁷¹ Краузе И. Заметки о медицинских и некоторых промышленных растениях... – С. 635 – 636.

⁷² Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 43 – 47.

⁷³ Петровский Н. Очерки Коканского ханства // Туркестанский сборник. Том X. – Т., 1871. – С. 90 – 91.

етиштирилган меваларга қушни ҳудудларда талаб катта бўлиб, йил давомида бу ердан қурук ва ҳул мевалар ортилган қарвонлар қушни хонликлар, дашт ҳудудлари ва бошқа мамлакатларга бориб турган.

Хонлик шаҳарлари ўзининг деҳқончилик маҳсулотлари билан ҳам машҳур эди. Хусусан, Наманган атрофларида бугдой етиштириш ривожланган бўлиб, хонлик даврида Қўқон ва унинг атрофи бугдой билан ўзини таъминлай олмаган ва Наманган деҳқонлари етиштирган бугдой пойтахт Қўқон бозорларига йил давомида етказиб турилган⁷⁴. Наманган ўзининг тамакиси билан ҳам машҳур бўлган. XIX аср 30-йилларида Қўқон хонлигида бўлган казак Максимов, хонликнинг энг бой ва йирик шаҳарлари Қўқон ва Тошкент бўлса-да, аҳоли ҳаётининг фаровонлиги бўйича Наманган хонликда ажралиб туради, бу ердаги боғларнинг ухшаши йук. Наманган тамакисининг сифати юқори бўлиб, у сарик рангда ва худди Америка тамакисига ухшайди, – деб ёзган эди⁷⁵. В.В.Вельяминов-Зернов худди шундай фикрни келтириб, Ўрта Осиёда Наманган тамакиси билан рақобатлаша оладиган тамаки йук, – деб таъкидлайди⁷⁶.

XIX аср бошларида Ўш атрофларида яшовчи аҳоли катта ерларни узлаштирилганлиги сабабли Андижон атрофларига Оқбура дарёси суви келмай қолган. Натижада Андижон атрофларидаги ботқоқликлар қуриб, шоликорлик тараққий этган ва Андижон шолиси атрофда машҳур бўлган. Хужанд атрофлари ҳам шолӣ етиштириш марказларидан бўлиб, ҳар йили катта миқдорда гурч хонлик шаҳарларига ва Бухоро бозорларига олиб бориб сотилган⁷⁷.

Иқтисодий марказларнинг қупайиши хонлик аҳолисининг ҳаёти фаровонлашувига уз таъсирини курсатган. Шаҳарларда ҳунармандчилик тараққий этиб бориши натижасида устахоналарда атрофдаги қишлоқларда етиштирилган хом ашёдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш йулга қуйилган. Хонликда

⁷⁴ *Аристов Н.* Наманганский округ Кокандского ханства... – С. 139.

⁷⁵ *Показание Сибирского казака Максимова о Коканском владении...* – С. 67 – 69.

⁷⁶ *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Коканском ханстве... – С. 121.

⁷⁷ *Записки о Бухарском ханстве...* – С. 76.

маълум бир ҳунармандчилик турининг ривожланганлиги ва узига хос маҳсулот турлари билан алоҳида марказлар ажрала бошлаган. Хусусан, Қўқон қоғоз, заргарлик буюмлари, эгар ва от-аравалари, Тошкент қушни дашт аҳолиси орасида талаб катта бўлган ипдан тайёрланган матолари ва ҳунармандчилик буюмлари, Марғилон ва Хужанд илак маҳсулотлари, Уш ва Андижон кунчилик ва чорвачилик маҳсулотлари, Наманган боғдорчилик маҳсулотлари ва ёғоч буюмлари, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Сайрам шаҳарлари чорва ва чорвачилик маҳсулотлари билан ажралиб турган. Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг тараққий этиб бориши рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ҳам купайтирган. Натижада маҳаллий ўтроқ аҳоли билан бир қаторда чул ва тоғ зоналарида яшовчи аҳоли хонлик ҳунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотлар билан уз эҳтиёжларини қондира бошлаган. Иқтисодий марказлар сони купайиб, ҳунармандчиликнинг тараққий этиб бориши қушни ҳудуд аҳолисининг шаҳарларга интилишини кучайтирган ва этно-интеграцияга жараёнларни тезлаштирган.

ИЧКИ САВДО – МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ОМИЛЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

XVIII аср бошларида ташкил топган Қўқон хонлиги Ўрта Осиёдаги қудратли давлатларнинг бирига айлана борди. Бунинг натижасида мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт изга тушди, ички ва ташқи савдо ривожланди. Янги бозорлар, савдо расталари, дуконлар қурилди, мавжудлари таъмирланди. Ўз навбатида савдо-сотик жараёни ҳам тартибга солинди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий мавқеини тиклаб олган Қўқон хонлиги ўз пулига эга бўлди ва товар-пул муносабатлари назорат остига олинди. Савдо хонлик иқтисодиётининг ажралмас қисми ҳисобланиб, мамлакат учун ҳам муҳим даромад манбаи бўлган. XIX асрнинг 70-йилларида хонликда бўлган А.П.Хорошхин Қўқон хонлиги аҳолисининг савдо-сотикқа бўлган муносабати ҳақида "...20–30 руб. пули бўлган сарт дарров тижорат ишларига киришади"⁷⁸, – деб ёзган эди.

Қўқон ҳукмдорлари Шоҳруҳбий (1709–1721), Абдурахимбий (1721–1734) ва Абдукаримбий (1734–1750) лар янги давлатнинг сиёсий мавқеини мустақкамлаш, ички ва ташқи душманларини бартараф этиш билан машғул бўлганликлари боис, улар даврида хонликнинг иқтисодий-ижтимоий аҳволи унча яхши эмас эди. Бу даврда, анъанавий савдо муносабатлари амалга оширилган бўлсада, тартибсиз ва деярли назоратсиз бўлган. Эрдонабий (1750–1752, 1753–1762) ҳукмронлиги давридан бошлаб иқтисодий ҳаёт бир оз яхшиланиб, аҳоли фаровонлиги ошиб борган. Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг ёзишича, Эрдонахон даврида ҳамма фаровон яшаган. Хоннинг хулқ-атворидан халқ миннатдор бўлган⁷⁹.

⁷⁸ *Хорошхин А. П.* Сборник касающихся Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 103.

⁷⁹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний.* Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ.Фулом номидаги вилоят адабиёт музейи. –ҚП. 4101. 7 а-варақ.

Норбутабий (1762–1798) тахтга утирганидан сунг, хонликнинг нисбатан тараққиёт даври бошланган. Қуқон хонлиги худудлари кенгайиб, Урта Осиёда мавқеи юксала борган. Ички ва ташқи савдо тараққий этган. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи Қуқон хони Норбутабий ҳукмронлигига қуйидагича таъриф берган: “Ул хоннинг замонида ҳеч бир тарафдан ташвиш, бетинчлик, кимматчилик ва қаҳатчилик булмабдур. Пулни ул хоннинг замонида жорий қилишибдур, ҳамма халқнинг омборхонасидаги ғаллани ҳеч ким пулга сотиб олмай, фуқароларга бахшиш қилмоқдин узга чора тополмабдурлар. Бул тарика арзончилик ва кенгчилик атрофдаги вилоятларга эшитилиб, куп халқнинг Хуқандга келишига сабаб булиб, Фарғонанинг обод булишига боис булибдур”⁸⁰.

Ушбу таърифни Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг асарида ҳам қуриш мумкин. Унда: “...ҳамма бадавлат ва тенг, ҳар уйда омбор тула ғалла эди ва ғаллани бекор бермоқдан булак чора йуқ эрди. Бир тангага бир қуй берур эди ва қаро пулни Норбутахон чиқарди ва жорий қилди. Ҳар тарафдан мусофирлар келиб, бу жойга жам булиб қолар эди”, – деб қайд этилган⁸¹. Мулла Ниёз Муҳаммад Хуқандий эса, Норбутабий ҳукмронлиги даврида ички ва ташқи вазиятнинг яхшиланганлиги савдонинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатганлигини таъкидлаган⁸².

Олимхон (1798–1810), Умархон (1810–1822) ва Муҳаммадалихон (1822–1842) ҳукмронлиги даврида Қуқон хонлиги тараққиёти янги босқичга кутарилган. Хонлик Урта Осиёдаги энг йирик давлатлардан бирига айланди. Иқтисодий ҳам юксалиб, ички ва ташқи савдо тараққиёти аҳоли фаровонлигида уз аксини топди.

Мамлакат бозорларига шаҳар ва қишлоқ аҳолиси деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотлари, тоғли худуд аҳолиси ва

⁸⁰ *Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон / Сузбоши ва изоҳлар Ш. Воҳидов, араб ёзувидан таъдил Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики. кўрсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 56.

⁸¹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний*. Хуллас ут-таворих... 8 б-варақ.

⁸² *Мулла Ниёз Муҳаммад Хуқандий*. Тарихи Шоҳрухи. – Қазань, 1885. – С. 40 – 45.

кучманчи чорвадорлар чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб чиққан. Маҳаллий савдогарлар хонликнинг чекка қишлоқларига бориб, уша ҳудудда етиштириладиган ёки тайёрланадиган маҳсулотларини арзон баҳода, улгуржасига сотиб олган ва йирик шаҳар бозорларига келтирган. Ўз навбатида, ҳунармандларнинг молларини сотиб олиб, узлари бозорма-бозор, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ сотиб юрувчи савдогарлар ҳам фаолият юритган.

Бу даврда хонликдаги тукин-сочинлик ва арзончилик ҳақида Муҳаммад Азиз Марғилоний, “Қўқон хонлари вақтида Фарғона аҳли орасида пул оз ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир арава ҳандалак икки ярим тангадан 5 тангагача турган, бир арава қовун 3,5 тангагача сотилган, бир сават урик уч мири ва 1 танга, бир чакса⁸³ гуручнинг баҳоси бир тангадан икки тангагача, бир чакса тоза ун бир тангадан зиёдрок, тоза писта эллик пайса⁸⁴дан бир тангагача, тоза сариқ мағиз юз пайсагача, қандак урик, сабзи ва пиёзни бир пулдан олти пулгача харид қилиниб, зўрға кўтариб кетардингиз, бир тангага 40 чақа берур, бу чақани ҳамёнингизга солиб бозорга бориб то кечгача сарф қилишингиз мумкин ва ҳаммаси сарф бўлмасдан қайтиб ҳам келади” ва яна “...бозорларда нархлар арзонлиги учун фуқаролар подшолик ҳақларини ўз вақтида жамлаб беролмасдан кўп қийналардилар”, – деб ёзган⁸⁵.

Қўқон шаҳри хонликнинг йирик иқтисодий маркази бўлиб, ички савдода ҳам муҳим аҳамият касб этган. Маҳаллий аҳоли Қўқон бозорларига ҳунармандчилик ва шаҳар атрофларидан дехқончилик маҳсулотларини олиб чиққан. Шунингдек, хонликнинг турли ҳудудларида тайёрланган ва етиштирилган маҳсулотларнинг сараси Қўқон бозорларида сотилган. Қўқон бозори Фарғона водийсига қўшни ҳудудлардан кириб келаётган

⁸³ Изоҳ: чакса – 1/3 пудга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. Бир пуд – 16,3 кг. га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедиси. – Т., 9-том. 2005. – Б. 566.).

⁸⁴ Изоҳ: пайса – бу ерда танганинг майда пули ўрнида келтирилган (Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 105).

⁸⁵ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 70 – 71.

молларнинг асосий тарқатувчи маркази бўлиб, унинг бозорларида хонликнинг турли ҳудудларидан келган савдогарларни қуриш мумкин эди.

Қўқондан Тошкентга пахта, хом ипак ҳамда ипак ва ярим ипак, ип матолар, хўл ва қуруқ мевалар, Қашқар ва Хитой моллари келтирилган⁸⁶. Тошкент бозори – Хужанд, Бухоро, Қўқон, Марғилон ипак матолари узаро рақобат қиладиган марказ ҳисобланган⁸⁷. XIX аср ўрталарида Фарғона водийсидан Қўқон орқали Тошкентга ҳар йили 10–15 минг туяда пахта, қоғоз, хом ипак ва ипак матолар, қуритилган мевалар, Намангандан туғридан-туғри Тошкент билан савдо қилиш имкониятига эга бўлгани учун ҳар йили 500 туяда қуритилган мева, 1000 туяда ипак ва ипак матолар, рўян бўёғи ва бошқалар олиб борилган⁸⁸. Наманган мевалари хонлик бозорларида, хусусан, Тошкентда “наманганники” номи билан танилган⁸⁹. Шу аср бошларида, Фарғона водийсидан ҳар йили февраль ойидан апрелгача пахта, октябрь ва ноябрь ойларида қуритилган мевалар ортилган қарвонлар Тошкентга келган⁹⁰.

Тошкент бозорида 1847–1848 йилларда 1 ботмон⁹¹ пахта 4 тиллога баҳоланган⁹². XIX аср 60-йилларида Наманган бозорида пахтанинг ботмони 15 тилло⁹³, 1871 йил октябрь ойида Қўқон бозорида пахта пуди нақд пулга 17 тилло, 1 ойга насияга 18 тиллога сотилган⁹⁴. Бу маълумотлар сиёсий вазиятнинг

⁸⁶ УзР МДА, И. 336- фонд, 1-руйхат, 1-иш, 25-варақ.

⁸⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 142 – 143.

⁸⁸ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867. – С. 48 – 49.

⁸⁹ Губаева С. С. Население Ферганской долины (в конце XIX – начале XX в) – Т., 1991. – С. 13.

⁹⁰ УзР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 876-иш, 12- варақнинг орқа томони ва 13-варақлар.

⁹¹ Изоҳ: ботмон – оғирлик ўлчов бирлиги. XIX асрда Фарғона водийсида 1 ботмон 8 – 10 пудга ёки 131,044 – 163,805 кг тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2 – том. 2001. – Б. 171).

⁹² Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским... – С. 51.

⁹³ Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 73.

⁹⁴ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 37.

ёмонлашиб бориши натижасида нарх-навонинг йилдан-йилга кўтарилиб борганлигини кўрсатади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсига Тошкентдан ҳар йили 10 мингдан ортиқ туяда ғалла, темир, пулат, чуян, мис ва улардан ясалган буюмлар, шакар, чарм, мўйна ва бошқа рус саноат моллари, козоқ даштларидан чорва олиб кетилган. Қўқон хонлиги даврида Фарғона водийси – Тошкент савдо алоқаларида водийлик савдогарлар катта урин тутган бўлиб, икки уртадаги савдонинг фақат 30 фоизи тошкентлик савдогарлар ҳиссасига туғри келган⁹⁵. XIX аср урталарида водийдан Тошкентга 4 млн 580 минг рубллик мол олиб борилган бўлса, Тошкентдан 2 млн 375 минг рубллик мол олиб кетилган. Бу даврда Тошкент ва Қўқоннинг йиллик савдо айланмаси 7 млн рублга тенг бўлган⁹⁶.

Қўқон хонлиги аҳолисининг асосий машғулотларидан бири ипакчилик бўлиб, ипакчилик марказлари Марғилон, Наманган, Қўқон, Хужанд ҳисобланган. Тайёрланган пилла, хом ипак ва ипак маҳсулотлари хонлик бозорларига ва у ердан қўшни мамлакатларга олиб чиқилган. Ипакчиликнинг илк маҳсулоти ҳисобланган пилла янги етиштирилган ҳолатда баҳорда ва қуритилган ҳолатда кузда бозорларга келтирилган. Хусусан, Хужандда (1871) йилига 1000 пуд атрофида пилла етиштирилган ҳамда баҳорда пуди 7 рубл 60 коп.дан 12 рублгача, кузда 32 рублдан 38 рублгача сотилган⁹⁷.

Маҳаллий аҳоли томонидан тайёрланган ипак турли навларга ажратилган ва сифатига қараб нарх белгиланган. 1871 йил октябрь ойида Қўқон бозорида энг сифатли ипак ҳисобланган “чилла” нинг пуди 50–52 тилло, “тафил” 50 тилло, Қўқон калаваси 28–30 тилло, сарноқ 3,5–4,5 тиллодан сотилган⁹⁸.

⁹⁵ *Махкамов А.* Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями и сопредельными странами в первой половине XIX в // Поздние-феодальный город Средней Азии. – Т., 1990. – С. 143.

⁹⁶ *Махкамов А.* Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии... – С. 48.

⁹⁷ *Кушакевич А. А.* Сведения о Ходжендском уезде // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 254 – 255.

⁹⁸ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 36.

Ички савдода муҳим урин тутган маҳсулотларнинг катта қисми туқимачилик маҳсулотлари ҳисобланган. Бу борада фаол ички савдо олиб борилган маҳсулотларнинг катта қисмини буз (қарбас) ташкил қилган. Бу мато асосан астарлик учун ишлатилган ва аршини⁹⁹ Қўқон бозорида 4–6 коп., босма – оддий буз 5–6 коп.дан сотилган. Россия истилоси арафасида Тошкент бузининг 18 аршинли булаги 1,5 тангадан 2,5 тангагача сотилган. Ички савдода бўялган ипдан тайёрланган йул-йул мато олача ҳам муҳим аҳамиятга эга булган ва ундан яқтак ва чопонлар тикишда фойдаланилган. XIX аср ўрталарида олачанинг аршини Қўқонда 10–15 коп.¹⁰⁰, Тошкентда 8 аршинли булаги 50–75 коп., бир булагининг жуфти 2 тангадан сотилган¹⁰¹.

Хонлик ҳудудида чит энг харидоргир матолардан ҳисобланган. 1874 йилда Қўқонда олий навли қизил читнинг бир булаги 26 тангадан 1,5 тиллогача, хушвақт (оч қизил рангли чит) деб номланувчи чит эса 4–5 ой муддатга қарзга 68–78 тангага сотилган¹⁰².

Қўқон бозорларида ипак газламалар ҳамда ип ва ипак аралашган матолар ранг-баранглиги билан ажралиб турган. XIX аср ўрталарида Қўқон бозорида шойи, дурия, беқасаб, адрас, банорасларнинг аршини 70–95 коп.дан сотилган¹⁰³. Атлас маҳаллий бозорларда юқори баҳоланган бўлиб, XIX аср ўрталарида пойтахт бозорида 12 аршин атлас 7–8 рублга баҳоланган¹⁰⁴. Водий шаҳарларида тайёрланган ярим ипак матоларнинг сифатлилари асосан Тошкент бозорларида сотилган. Курсатилган даврда, Тошкент бозорларида Марғилонда ишлаб чиқарилган бир чопонлик банорас 20–25 танга, беқасаб 14–18 танга, адрас 18–20 тангадан баҳоланган¹⁰⁵.

⁹⁹ И з о х : аршин – узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, ўртача қиймати 71,12 см. га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 1-том. 2000. – Б. 440).

¹⁰⁰ Ўз РМДА, И. 276- фонд, 1-руйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

¹⁰¹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским... – С. 52.

¹⁰² Торговые заметки // Туркестанские ведомости. 1874. – № 36.

¹⁰³ Ўз РМДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

¹⁰⁴ Ўз РМДА, И. 23- фонд, 1-руйхат, 1398-иш, 1-варақ.

¹⁰⁵ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 53.

Пойтахтда тайёрланган машхур Қуқон қоғози хонлик бозорларининг қадрли маҳсулотларидан бўлган. XIX аср 70-йилларида савдогарлар Қуқон обжувозидида 24 варақдан иборат бир даста қоғозни 15 коп. дан олиб, бозорда 20–30 коп.дан сотганлар¹⁰⁶. Қуқонда мавжуд бўлган икки корхона йилига 150000 варақлик 2000 руб.га тенг қоғоз ишлаб чиқарган¹⁰⁷. Қуқон қоғоз корхоналаридан мамлакат ҳукмдорлари катта даромад олган. Хусусан, 1875 йилда Худоёрхон Қуқондаги қоғоз корхоналаридан 418 руб. даромад олган¹⁰⁸.

Ички бозорда бўёқлар билан ҳам фаол савдо амалга оширилган. Хусусан, XIX аср урталарида қизил бўёқ – рўяннинг туяси Тошкент ва Қуқонда 8–10 тиллога¹⁰⁹, 1856 йилда чорак¹¹⁰ рўян ярим тангага сотилган¹¹¹. XIX аср 70-йилларига келиб мамлакатда сиёсий вазиятнинг оғирлашиши натижасида иктисодий ҳаёт ҳам танглашиб борган. Натижада бошқа маҳсулотлар каби рўяннинг нархи ҳам кўтарилган ва унинг бир пуди 1 руб. 80 коп.дан 2 руб. 75 коп.гача сотилган¹¹².

Хонликдаги ички савдода кучманчи ва чорвадор аҳоли томонидан тайёрланган гилам, шолча, наmatлар муҳим ўрин тутган. Хонлик шаҳарларида бу маҳсулотларнинг уз бозорлари мавжуд бўлган. Масалан, Андижонда гилам, Наманганда эса қорақалпоқ ва қирғизлар томонидан келтирилган кигиз бозори машхур бўлган. XIX аср 70-йилларида Қуқон бозорида 4х2,5 андозали маҳаллий гилам 30 рублдан 40 рублгача сотилган¹¹³.

Ички савдода деҳқончилик маҳсулотлари катта ўрин эгаллаган. Уларнинг нархи об-ҳавога, ҳосилга ва сиёсий вазиятга қараб

¹⁰⁶ Федченко А. Оби джуаъ-писчебумажная фабрика в Кокане... – С. 414.

¹⁰⁷ Разадовский В. К. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. – Т., 1916. – С. 16.

¹⁰⁸ УзР МДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 123-иш, 24-варақ.

¹⁰⁹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 54.

¹¹⁰ Из о х : чорак – оғирлик улчов бирлиги. Фаргона водийсида 1 чорак – 1830 йил 2 пуд – 32, 762 кг. 1841 йил 4,5 пуд – 73, 712 кг, кейинроқ 5 пуд – 81. 902 кг. га тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 9-том. 2005. – Б. 644).

¹¹¹ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹¹² Кокань // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 136.

¹¹³ Головин Г. Ковровое производство // Туркестанский сборник. Том 512. – С. 29.

узгариб турган. Хусусан, Қўқон бозорида XIX аср 40-йилларида (ҳосил яхши бўлган бўлса), бугдойнинг пуди 1 руб., гуруч 1 руб. 30 коп., жўхори 64–65 коп. (ҳосил яхши бўлмаса), бугдой 1 руб. 30 коп., гуруч 2 руб. 15 коп.дан сотилган¹¹⁴. XIX аср урталарида Қўқонда бугдойнинг пуди 70 коп. дан 1 рублгача, арпа 35–50 коп., тарик 40 коп., жўхори 65–70 коп., гуручнинг 1-навлиси 1 руб. 75 коп., 2-навлиси 1 руб. 40 коп., пахта ҳосилга қараб ботмони 4–8 тилло¹¹⁵, Наманганда 1 ботмон бугдой 1 тилло, 4 ботмон жўхори 1 тилло, 3 ботмон арпа 1 тиллодан сотилган¹¹⁶. 1856 йилда Қўқон бозорида бир ботмон гуруч 2 танга, бугдой 1,5 танга, жўхори 1 тангадан сотилган¹¹⁷.

Хонлик бозорлари мева ва полиз маҳсулотларининг йил давомида туқинлиги ва арзонлиги билан танилган. XIX аср урталарида Қўқонда бир ботмон узум 1 тилло, қуритилган ўрик 1 тилло, 1 чорак нок 1 руб. 40 коп., шафтоли 1 руб. 75 коп., ёнғоқнинг 2 ботмони 3 тилло, 1 чорак бодом 1 руб. 40 коп.¹¹⁸, Наманганда 1 ботмон узум 1 тилло, 1 ботмон олча 1,5 танга, 1 чакса нок 1 танга, 2 ёки 3 ботмон ўрик 1 тиллодан сотилган¹¹⁹. 1856 йил тарвуз 2 пул, ковуи 1 пул, 10 та бодринг 1 пул, чорак қуритилган ўрик 3 пул, чорак узум 6 пулдан сотилган¹²⁰.

Шунингдек, хонлик боғларида етиштирилган анордан Наманган ҳамда Тошкентда сирка тайёрланган ва унга рус савдогарлари орасида талаб катта бўлган. Хонлик бозорларида сирканинг шишаси бир тангадан сотилган¹²¹.

Хонлик ички савдо муносабатларида чорвачилик маҳсулотлари алоҳида ўринга эга бўлган. Чорва хайвонлари транспорт

¹¹⁴ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн. III. – СПб., 1849. – С. 186.

¹¹⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹¹⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47.

¹¹⁷ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹¹⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹¹⁹ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47.

¹²⁰ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹²¹ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 327.

назифасини бажариш билан бир қаторда уларнинг жуни, гушти, териси, сути ва сут маҳсулотларидан аҳоли хўжалик ҳаётида кенг фойдаланилган. Наманган хонлик учун аҳамиятли булган Фарғона водийси – Авлиёота чорва йулида жойлашганлиги туфайли чорва савдоси асосан наманганликлар қулида булган. Август охири ва сентябрда Наманган бозорларига минглаб қўйларни хайдаб келган савдо карвонлари кириб кела бошлаган. Улар асосан Қорабура дараси орқали Авлиёотадан хайдаб келинган. Бу йул орқали йилига 50–70 минг қўй Наманганга ва у орқали Қўқон хонлиги бозорларига тарқатилган¹²².

XIX аср 60-йиллари ўрталарида Қўқон бозорида арғумоқ отлар 20–80 тилло, юк ташувчи оддий отлар 15 тиллогача, қирғиз отлари 2–6 тиллодан сотилган. Ҳукизлар ерларни шудгор қилишда ва гушти учун боқилган бўлиб, унинг нархи қимматроқ, яъни 4–6 тиллодан, сигир ўртача 2,5 тилло, қўй 1 руб. 50 коп.дан 4 рублгача, бир ўрқачли туя 8–12 тилло, икки ўрқачли туя 5–6 тилло, эшак ва хачир 17–20 тангадан сотилган¹²³. Россия истилоси арафасида водий бозорларида қўй сут берадиган сигир 20 руб., 1 челақ сут 75 коп. эди. Марғилон бозорида 2 ҳафталик боласи бор эчки 2,5 руб. қилиб нархланган¹²⁴. XIX аср ўрталарида Қўқонда 1 фунт¹²⁵ мол гушти 7 коп., қўй гушти 11 коп., мол терисининг донаси 3 руб. 50 коп., ҳукиз териси 4 руб. 12 коп., қўй териси 50–70 коп., эчки момуғи 5 руб. дан сотилган¹²⁶.

Фарғона водийсида июнь бошларидан куз охирига қадар ёғоч савдоси қизгин тус олган. Наманган беклигига кирувчи Заркент, Мамай, Нанай, Навкент қишлоқлари аҳолиси атрофдаги тоғлардан арча ва қарағай дарахтларидан ёғоч тайёрлаб, Наманган бозорларига келтирган ва бу ердан бутун хонлик бўйлаб

¹²² УзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 122-иш, 7-варақнинг орқа томони.

¹²³ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 47.

¹²⁴ Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 292–296.

¹²⁵ Из о х: фунт – оғирлик улчов бирлиги бўлиб, XIX асрда 1/40 пудга, 400,12 грамга тенг булган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 9 – том. 2005. – Б. 340).

¹²⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

тарқатилган¹²⁷. Марғилон беклиги хонликнинг турли бозорларига йилига 17 минг туяда (200 минг пуд атрофида) ёғоч етказиб берган ва мамлакатни қурилиш моллари билан таъминловчи асосий ҳудудлардан бўлган. Россия империяси истилоси арафасида Қўқон хонлиги бозорларида битта отдаги ёғоч 1 тангадан сотилган. Хонлик аҳолиси ёқилғи сифатида саксовул ва кумирдан фойдаланган. Марғилон бозорига тоғли ҳудудлардан катта миқдорда ўтин олиб келинган ва йилига 30 минг арава ўтин сотилган¹²⁸. Марғилоннинг ўзида ўтин билан савдо қилинувчи усти ёпиқ бозор ҳам мавжуд бўлиб, унинг бир йиллик ижараси 53 минг танга бўлган¹²⁹. Қўқон хонлиги бозорларига кумир Хужанд ҳамда Ўратепадан келтирилган ва XIX аср урталарида Хужанд яқинидан бир кеча-кундузда 20–28 пуд кумир қазиб олинган¹³⁰. Саксовул ва кумир тоғли қирғизлар ва қозоқлар томонидан ҳам хонлик бозорларига келтирилган. XIX аср 70-йилларида Қўқон бозорида саксовулнинг араваси 80 коп.¹³¹, кумирнинг араваси 3 руб. 50 копдан сотилган¹³².

Ички бозорга қимматбаҳо металллар, маъданлар ҳам келтирилган. Хусусан, Наманган бозорларига олтин Косонсойдан келтирилган. Олатов тоғларидан ва Кетмонтепа қўрғонидан, Андижон яқинидаги Лаълхона мавзесидан эса кумуш ва қўрғошин қазиб олиниб, хонлик бозорларига олиб келинган¹³³. Қўқон бозорида қўрғошиннинг луди 10 тангадан сотилган¹³⁴. Наманган яқинидаги Мингбулоқ қонидан (шахарга 40 км) ва Андижон яқинидаги Избосқандан 24 км. шимолда жойлашган Мойлисув дарёси яқинидан ҳамда Қорадарёнинг ўнг қирғоғидаги Ойим қишлоғидан нефть қазиб олиниб, маҳаллий бозорларга олиб

¹²⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 201.

¹²⁸ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 46, 318, 319.

¹²⁹ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 658-иш, 1-варак.

¹³⁰ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины... – С. 339 – 340.

¹³¹ *Коканъ // Туркестанский сборник.* Том 30. 1870. – С. 136.

¹³² *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹³³ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 30.

¹³⁴ *Коканъ // Туркестанский сборник.* Том 30. 1870. – С. 137.

чиқилган¹³⁵. Маҳаллий аҳоли нефтдан турли тери касалликларини (кутир, яра-чақа ва ҳ.к.) даволашда ҳам фойдаланишган. Хужанд атрофларидан селитра ва олтингургут ҳам қазиб олинган бўлиб, хонлик бозорларида олтингургутнинг пуди 9 коп. дан сотилган¹³⁶. Темир хонлик бозорларига асосан Россиядан олиб келинган ва қисман Хужанд атрофидан маҳаллий аҳоли томонидан қазиб олинган¹³⁷.

Аҳоли Наманган ва Ўш яқинидан қазиб олинган ош тузидан ўз эҳтиёжини қондирган. XIX аср 60-йилларида хонлик бозорларида тузнинг пуди 12–14 коп.дан сотилган. Чукма туз арзонроқ бўлиб, Қамишқурғондан 8 верст¹³⁸ узоқликдаги Сарикўл шурхогидан олинган ва унинг пуди 7 коп. баҳоланган¹³⁹.

Қукон хонлигидаги ички ва ташқи урушлар, қўзғолонлар, тахт учун курашлар бозорлардаги нарх-навога ўз таъсирини утказган. Муҳаммад Азиз Марғилоний Шералихон хонлик тахтига утирганидан сўнг, савдогарлар “..бизнинг топган молимизни, беркитиб қўйганларимизни Бухоро хони олиб кетди, Қукон атрофини қалъа билан урайлик”, – деб мурожат қилганлигини, шунингдек, тахт учун курашлар авжига чиққан Худоёрхоннинг иккинчи ҳукмронлиги (1862–1863) даврида “...катта қимматчилик бўлди, бозорлардаги нархлар бир хил турмади, бебаракатчилик бўлди”, – деб ёзган эди¹⁴⁰. 1876 йил Қукон қўзғолони вақтида пойтахтда уннинг пуди 65 коп. дан 95 коп.га, гуруч 80 коп.дан 1 руб. 20 коп.га, арпа 50 коп.дан 80 коп.га, Ўш, Марғилон, Андижон ва бошқа шаҳарларда ун 68 коп.дан 1 руб. 10 коп.га, гуруч 75 коп. дан 1 руб. 30 коп.га кўтарилган¹⁴¹.

¹³⁵ Массон М. Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Т., 1953. – С. 64.

¹³⁶ Коканъ // Туркестанский сборник... – С. 137.

¹³⁷ Обзорение Коканского ханства... – С. 183.

¹³⁸ И з о х : верст – узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, 1,0668 км.га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2-том. 2001. – Б. 435).

¹³⁹ Военно-статистической сборник. 1868. Выпуск III. – С. 137.

¹⁴⁰ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 71.

¹⁴¹ Бобобеков Ҳ. Қукон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – Б. 112.

Қўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Авлиёта, Тошкент, Хужанд ва бошқа шаҳарлари Россия таркибига киритилганидан сунг хонлик ҳудуди асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб қолган. Шундай бўлса-да, хонлик бозорлари Туркистон генерал-губернаторлигининг шаҳарлари бозорларидан маҳсулотлар нархининг арзонлиги билан ажралиб турган. XIX аср 60-йиллари охирларида Қўқонда ипакнинг фунти 3 руб. 50 коп., Уратепада 4 руб. 40 коп., Тошкентда 5–6 руб.¹⁴², буғдойнинг пуди Қўқонда 20–30 коп., Тошкентда 50–60 коп., арпа Қўқонда 10–15 коп., Тошкентда 40 коп., тарик Тошкентда 40–50 коп., Қўқонда икки баробар арзон, гуруч Қўқонда 50 коп., Тошкентда 1 руб. 10 коп.¹⁴³, XIX аср 70-йилларида пахта толаси Тошкентда пуди 3–7 руб., Қўқонда 50 копдан 1 руб.гача сотилган¹⁴⁴.

Урта Осиё хонликларига хос равишда Қўқон хонлиги бозорларида уғирлик ҳолатлари жуда кам руй берган ва шундай ҳолат юз берса, жиддий жазо қўлланилган. Хусусан, 1814 йил хонликда бўлган Ф.Назаровнинг ёзишича, қўй уғирлаган кишининг бармоқлари кесилган ва қайнаб турган челақка тикилган ҳамда эшакка тесқари ўтказилиб, бозор айлантирилган. Тарозидан урган киши эса яланғоч ҳолда бозорда қамчилаб юрилган¹⁴⁵. Бу каби кескин чора-тадбирлар бозорларда харидор ва сотувчиларнинг эркин ҳаракат қилишларига имконият яратган.

Қўқон хонлари XVIII аср 70-йилларига қадар мамлакатнинг сиёсий мустақиллигини сақлаб қолиш ва ички урушларнинг олдини олиш билан машғул бўлган. Шу боис, ички савдо муносабатларидаги олди-сотди жараёни қўшни хонликлар пуллари, асосан Бухоро тангалари ва мол айирбошлаш орқали амалга оширилган. Норбутабий Қўқон тахтига утирганидан сунг пул ислохотини амалга оширди. Маълумотларга кўра,

¹⁴² Южаков Ю. Уратюпе и его округ // Туркестанский сборник. Том V. 1869. – С. 110.

¹⁴³ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 39; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней Русской гражданственности. – СПб., 1871. – С. 174 – 175.

¹⁴⁴ Туркестанские ведомости. 1870. – №1.

¹⁴⁵ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 60.

Норбутабий мис (фулс) чақалар зарб эттирган ва бу мис чақалар халқ орасида “қора пул” деб аталган. Ниёз Муҳаммад Хуқандий маълумотларига кўра, Норбутабий қора фулс тангаларни жорий қилган ва битта шундай тангага қўй берган¹⁴⁶.

Норбутабайдан сунг хонлик тахтига чиққан ҳар бир хон уз номидан янги пул зарб эттирган ва эскисини йиғиштириб олган. Қўқон хонлари купрок чақа пул, баъзилари олтин танга зарб эттирган. Хусусан, Норбўтабий мис чақа, Олимхон мис чақа ва кумуш танга, Умархон дастлаб мис ва кумуш танга ҳамда ҳукмронлигининг сунги йилларида яна пул ислоҳоти утказиб, илк бора хонлик тарихида олтин тангаларни муомалага киритган. Муҳаммадалихон уз ҳукмронлиги давомида икки марта пул ислоҳоти утказиб, мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирган. Шувингдек, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонлар ҳам мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирганлар. Ҳатто, бир неча ой ҳукмронлик қилган Шоҳмурод олтин ва кумуш, Саййид Султон олтин, кумуш ва мис, Пулатхон ва Насриддинбек эса кумуш тангалар зарб эттирган.

Қўқон хонлиги тангаларининг бир томонига уни зарб эттирган ҳукмдор номи, иккинчи томонига зарб йили ва жойи ёзилган. Хусусан, Умархон томонидан зарб эттирилган танганинг бир томонига “мусулмонлар амири Саййид Муҳаммад Умар Султон”, иккинчи томонига “1237 йил пойтахт Қўқонда зарб этилди”, Муҳаммадалихон зарб эттирган танганинг бир томонига “Муҳаммад Али-Ғози Умар уғли 1247 йил”, иккинчи томонига “пойтахт Қўқонда зарб этилди, 1247 йил”¹⁴⁷, Худоёрхон зарб эттирган олтин танганинг бир томонига “Саййид Муҳаммад Худоёрхон 1274 йил”, иккинчи томонига “Қўқанди Латифда зарб этилди 1274 йил” ва Маллахон зарб эттирган тилло танганинг бир томонига “Саййид Муҳаммад Малла Баходурхон 1275 йил”, иккинчи томонига “Қўқанди Латифда зарб этилди 1275 йил”, деб қайд этилган¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Бейсембиев Т. К. “Тарихи Шахрухи” – как исторический источник... – С. 67.

¹⁴⁷ Ишанханов С. Х. Каталог монет Коканда XVIII – XIX вв. – Т., 1976. – С. 5 – 15.

¹⁴⁸ Валихонов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда... – С. 112–113.

Кукон хонлигининг олтин пули – тилло, кумуш – танга ёки кукон, мис – чақа деб аталган. Маҳаллий аҳоли кумушдан ишланган тангани “оқ танга”, мисдан ишланган тангани “қора танга” деб атаган. Хонлик тангалари сифати ва вазни турли хил бўлган. Муҳаммадалихон 1249 (1833–1834) йилда оғирлиги 1 мисқол бўлган тилло танга зарб эттирган ҳамда васиқасида “Тиллоий аҳмари аълоий Хуқандий, зарби амир Муҳаммад Алихони Ғозий” номи билан қайд этилган¹⁴⁹. Худоёрхон 1274 йил (1857–1858) зарб эттирган тилло тангаси оғирлиги 3,07 грам, Маллахон 1275 йилда (1858–1859) зарб эттирган тилло танганинг оғирлиги 4,58 грам бўлган¹⁵⁰. XIX аср 70-йилларидаги Кукон тилло тангасининг 77,60 дан 82,80 фоизигача тоза олтин ҳисобланган¹⁵¹.

Кукон кумуш тангаси ҳам турли хил вазнда зарб этилган. Хусусан, 1870–1871 йилларда Тошкент химия лабораториясида текширилган кумуш танга оғирлиги 2,79 дан 2,88 грамгача (0,75 мисқол), софлик даражаси 61–89,5 бўлган. Бу вақтда 250 тангага яхши от берган¹⁵².

Мис чақаларнинг вазни ҳам ҳар хил бўлиб, Норбутабий зарб эттирган мис танганинг оғирлиги 2,35 грамдан 4,55 грамгача, Олимхон мис тангаси 3,44 грамдан 7,83 грамгача, Умархон мис тангаси 3,20 грамдан 6,43 грамгача, Муҳаммадалихон мис тангаси 2,57 грамдан 5,06 грамгача вазнли бўлган¹⁵³. П.И.Небольсиннинг ёзишича, Кукон чақасининг 89–96 қисми мис бўлиб, 24–25 чақа 1 тангага тенг бўлган¹⁵⁴.

Хонлик тангалари қиймати турли даврларда узгариб турган. XIX аср 30-йилларида хонликда бўлган хорунжий Потаниннинг

¹⁴⁹ *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азийий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 105.

¹⁵⁰ *Валиханов Ч. Ч.* Описание нескольких монет улуса чагатая. Хивы и Коканда... – С. 112 – 113.

¹⁵¹ *Отчетъ Императорскаго Россійскаго Консульства в Кашгаре.* – СПб., 1885. – С. 37.

¹⁵² *Весы и меры в Средней Азии // Туркестанские ведомости.* 1875. – №16; *Обменъ Коканскаго серебра // Туркестанский сборник.* Том 72. 1873. – С. 271.

¹⁵³ *Ишанханов Х.* Каталог монет Коканда XVIII – XIX в.в. – Т., 1976. – С. 18 – 20.

¹⁵⁴ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией // *Записки ИРГО.* Кн. X. – СПб., 1855. – С. 207.

ёзишича, Қуқон тиллоси бир мисқол¹⁵⁵, танга 7/8 мисқол, мис бир мисқол атрофида вазнда бўлган ва бир тилло 20 кумуш тангага, танга 76 мис чақага тенг баҳоланган¹⁵⁶. XIX аср ўрталарида Қуқон тиллоси 21 тангага, 12 руб. 82 коп.га ёки 3 руб. 70 коп. кумушга тенг бўлган. Кумуш танга 21 мис чақа бўлган ва баъзида 53–140 чақагача чиққан¹⁵⁷. Ч.Ч.Валихановнинг ёзишича, XIX аср ўрталарида Қуқон тиллоси 20–21 Қуқон ёки 17 Бухоро тангасига тўғри келган, 1 танга 20 коп., 24 пул ва 4 мирига тенг бўлган ва 6 пул 1 мирига қийматда ҳисобланган¹⁵⁸. XIX аср 70-йилларида 1 Қуқон тиллоси 19 тангага ёки 3 руб. 80 коп. кумушга, 1 танга 40 чақага тенг эди. Мусулмонкул зарб эттирган кумуш танга 24–32 чақага, Маллахон давридаги танга 42–50 чақага, ундан сунг танга 60–64 чақага, баъзи ҳолатларда танга 100 чақага тенг бўлган. 3 мис чақа 1 коп. кумушга тўғри келган¹⁵⁹.

Қуқон хонлиги тангалари Хива, Бухоро, Қашқар бозорларида ҳам ишлатилган. Ўз навбатида хонлик ҳудудида Хива, Бухоро, Қашқар, Хитой, Россия, афғон, ҳинд тангаларида ҳам савдо-сотик ишлари олиб борилган. Қуқон хонлигининг йирик шаҳарларида пул алмаштириш дуконлари фаолият юритган. Хусусан, хонликнинг энг йирик марказлари Қуқон ва Тошкентда чоршанба ҳамда якшанба бозори кунлари пул алмаштирувчи дуконлар фаолият курсатган¹⁶⁰.

Тилло тангалар асосан Чирчиқ, Косон дарёлари буйидан ва Қоратегиндан ҳамда Сибирдан яширин йуллар билан олиб келинган олтиндан, кумуш тангалар эса Қашқар орқали кириб келган Хитой кумуш ёмбиларидан, мис чақа эса Россиядан келтирилган кизил мисдан тайёрланган.

¹⁵⁵ Из о х : мисқол – оғирлик ўлчов бирлиги. 1 мисқол XIX асрда Фарғона водийсида 4,55 граммга тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 6-том. 2003. – Б. 28).

¹⁵⁶ Потанин Н. И. Записки о Коканском ханстве хорунжаго Потанина (1830)... – С. 278.

¹⁵⁷ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн. III. – СПб., 1849. – С. 211.

¹⁵⁸ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или плести восточных городов китайской провинции... – С. 218.

¹⁵⁹ Весы и меры в Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1875. – №16.

¹⁶⁰ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 136.

Хитой ёмбисининг 430–440 мисқол вазнлиси хонлик бозорларида купроқ учраган ва нархи сиёсий ҳамда иктисодий вазиятга қараб узғариб турган. Қўқон зарбхонасида XIX аср 70-йилларида 440 мисқолли Хитой кумуш ёмбиси 30 тиллога харид қилинган ва баъзи вақтларда эса, 432 мисқолли кумуш ёмби 31,5 тиллога ҳам сотиб олинган ҳамда бир кумуш ёмбидан 640–700 дона кумуш танга зарб этилган¹⁶¹.

XIX аср ўрталарида Тошкентда Россиядан келтирилган қизил миснинг туяси 12 руб. 80 коп.дан 13 руб. 70 коп.гача сотиб олинган. Қўқон хонлигига Тошкент орқали Россиядан 1840–1849 йиллар давомида (10 йил ичида) 1547 пуд, яъни, 13620 руб. 90 коп.лик, 1850–1854 йилларда 5011 руб.лик мис олиб келинган¹⁶².

Савдогарлардан мис, олтин ва кумушни Қўқон саррофбошиси сотиб олган. XIX аср ўрталарида 100 мисқолли олтин ёмби 90–95 тилло, 314 мисқолли кумуш ёмби 20 тилло, миснинг ботмони 22–28 тиллодан сотиб олинган. Мис танганинг 4 дан 1 қисми миқдорида қўғошин қўшилган ва қўғошин хонлик ҳудудидан қазиб олинган ҳамда ботмони 15–16 тиллодан харид қилинган. Саррофбоши сотиб олган металларини зарбхонага келтирган ва мирзанинг китобига қайд қилдирган¹⁶³.

Пойтахт Қўқонда хон Урдаси яқинида мамлакатдаги ягона зарбхона мавжуд бўлган. Бироқ, маълумотларга кўра, XIX аср бошларида Ўшда ҳам хонлик зарбхонаси мавжуд бўлган ва унда мис чақа тангалар зарб этилган¹⁶⁴. Қўқон зарбхонаси бир кечакундузда 1000 танга зарб қилиш имкониятига эга бўлган¹⁶⁵. Зарбхонада 100 мисқолли олтин ёмбидан 100 тилло, кумуш ёмбидан 640–700 танга, 1 ботмон мисдан 36 минг чақа зарб этилган. Зарб этилган 100 мисқол олтиндан 5 тилло, битта ёмби кумушдан 2 тилло, бир ботмон мис ва қўғошиндан 13 тиллодан

¹⁶¹ ЎзР МДА. И. 1-фонд. 16-руйхат. 876-иш, 7-варақнинг орқаси ва 8-варақ.

¹⁶² Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 138.

¹⁶³ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 137.

¹⁶⁴ Тимковский Е. Ф. Путешествие в Китай через Монголию в 1820–1821 годах. Часть II. – СПб., 1824. – С. 91.

¹⁶⁵ Хоронжин А. Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 187.

хон фойдасига ўтказилган. Шунингдек, саррофбоши ва зарбхона хизматчилари ҳам маълум миқдорда даромад олган. XIX аср 60-йилларида Қўқон мингбошиси бўлган Алиқули даврида Қўқон зарбхонасида кунига 100 тагача, йилига 36 минг ёмбидан танга зарб этилган. Қўқон зарбхонасидан хон йилига 25000 тилло даромад олган¹⁶⁶.

Қўқон хонлигида қалбаки пуллар ишлаб чиқаришга қарши жиддий чоралар кўрилган. Архив маълумотларига кўра, хонлик фуқароси Ҳосилбек Холназаров қалбаки тангалар ишлаб чиқаргани аниқлангач, таъқиб остига олинган. У хонликдан қочишга муваффақ бўлган бўлса-да, уни қўлга олиш учун қўшни хонликларга хон номидан махсус мурожаатномалар юборилган. Қўқон хонлигида танга-пулларни ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш билан меҳтар шугулланган¹⁶⁷. Хонлик бозорларида мол айирбошлаш аънанаси ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

XVIII аср бошларида ташкил топган Қўқон хонлигида аста-секин иқтисодий ҳаёт изга тушган. Ички ва ташқи савдо таракқий этиб, аҳолининг фаровонлиги ошган. Ўз навбатида хонлик ҳукмдорлари ҳам савдонинг ривожланишига ҳомийлик қилиб, бозорлар, карвонсаройлар, савдо расталари ва дўконлар барпо этдилар, бозорлардаги савдо-сотик жараёнини назорат остига олганлар. XVIII аср охириларида Қўқон хонлигининг ўз пулига эга бўлиши савдо муносабатларининг ривожидида муҳим омил вазифасини ўтади. Савдо-сотик хонлик аҳолиси ҳаётининг ажралмас қисми ҳисобланиб, йирик шаҳарларда икки ва уч марта, катта қишлоқларда ҳамда бир нечта кичик қишлоқларни туташтирувчи ҳудудларда ҳафтада бир марта бозорлар ташкил этилган.

¹⁶⁶ *Адинов А. Г.* Торговые взаимоотношения... – С. 138.

¹⁶⁷ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 144-иш, 5-варақ ва орақси.

ХОНЛИКНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИДА САВДОНИНГ ТУТГАН ҶУМЛИ ВА УНИНГ МУҲИМ ЙУНАЛИШЛАРИ

Қўқон хонлиги Россия¹⁶⁸, қозоқ даштлари, Қашқар¹⁶⁹, Хитой, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа давлатлар билан бевосита ёки билвосита савдо алоқаларини амалга оширган.

Қўқон хонлиги билан ташқи савдо алоқаларига эга мамлакатлардан бири Ҳиндистон эди. Икки давлат ҳудуди бир биридан узоқлиги ва қарвон йуллари бир неча мамлакатлар ҳудудларидан

¹⁶⁸ Хонлиқнинг Россия билан савдо алоқалари масаласи Э.Хожиев, Ф.Ғаффоров, А.Маҳкамовлар томонидан урганилган (*Хожиев Э. Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – В. 259; Ғаффоров Ф. Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60–70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – В. 266; Маҳкамов А. Роль города Коканд в развитии и экономических связей Средней Азии с Россией и сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дис... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.). Улар Россия архивлари маълумотлари асосида бу алоқаларнинг моҳият ва мазмунини чуқур ва кенг очиб берганлар. Шу билан, монографияда хонлиқнинг Россия билан савдо алоқаларига муфассал тўхталинмади.*

¹⁶⁹ Хонлиқнинг Қашқар билан савдо алоқалари масаласи Ш.Т.Қўлдошев томонидан тадқиқ қилинган. Тадқиқотчи ушбу масалани номзодлик диссертацияси ҳамда турли журнал ва анжуманларда эълон қилинган илмий мақолалари, тезислари орқали илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилган (*Қўлдошев Ш. Т. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII – XIX асрнинг биринчи ярми): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ФА Тарих институти, 2009; Уша муаллиф. Қўқон хонлиги ва Қашқар ўртасидаги савдо алоқалари // “Қўқон асрлар силсиласида.” Республика илмий-назарий анжумани. – Қўқон, 2004. – Б. 301–303; Уша муаллиф. Шарқий туркистонликларнинг Қўқон хонлигидаги фаолиятига доир // Шарқшунослик. – Т., 2008. – №13. – Б. 31–37.; Уша муаллиф. Шарқий Туркистонда Қўқон оқсоқоллик тизимининг ўрнатилиши тарихига оид // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзудаги Республика илмий анжумани материаллари. – Фарғона, 2009. – Б. 164–170.; Уша муаллиф. Тошкент – Хитой алоқалари тарихидан // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 17–20).*

утиши савдо алоқаларига муайян салбий таъсир курсатган бўлса-да, бу алоқалар давом этаверган.

Қўқон хонлигидан Ҳиндистонга асосан хом ипак, ипак ва ярим ипак матолар, қуритилган мевалар, руян, эчки момиги жунатилган. Шунингдек, қўқонлик савдогарлар томонидан Ҳиндистонга маҳаллий ҳунармандчилик маҳсулотларидан ташқари, Урта Осиёнинг бошқа ҳудудларида тайёрланган ва Россия моллари ҳам олиб борилган.

Архив маълумотларига кўра, XIX аср 60-йиллари ўрталарида Қўқон хонлигидан йилига Бухоро хонлиги, Афғонистон ва Ҳиндистонга 200.000 рубллик мол чиқарилган. Улар орасида 8000 пуд ипак ҳам бўлган¹⁷⁰.

Қўқон хонлигида тайёрланган ипакнинг “чилла” деб аталадиган нави Шарқ мамлакатларида, хусусан, Ҳиндистонда ҳам машҳур бўлган. “Чилла” ипагининг баҳоси ўша давр учун анча юқори бўлиб, XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлиги бозорларида бир пуди 197 руб. 60 коп. дан сотилган бўлса, унинг Бухоро бозорларидаги нархи 240 рублгача бўлган ҳамда у Ҳиндистонга куплаб олиб кетилган¹⁷¹.

XIX аср 30-йилларида Ҳиндистон, Афғонистон орқали Урта Осиёга келган инглиз офицери А.Борнс маълумотларига кўра, сифатли Қўқон ипаги Кобул орқали Ҳиндистонга олиб борилган¹⁷². 1867 йил Ҳиндистонга Қўқон ва Бухоро хонлигидан 1000 туяда ипак жунатилган ва унинг оғирлиги ўртача 12 минг пуд атрофида бўлган. Ипакнинг катта қисми Мултонда тайёр маҳсулотга айлантирилган ва бир қисми Бомбейга жунатилган. Бомбейда ипак савдоси самарали бўлиб, бу порт шаҳар орқали Қўқон ипаги Европа давлатларига ҳам олиб кетилган.

Қўқон хонлигидан Бухоро ва Кобул орқали Ҳиндистонга ипакалава, хусусан, Наманган калаваси олиб борилган. XIX аср 70-йилларида унинг бир пуди нақд пулга 129 рублгача, 6 ой насяга 133 рублгача сотилган¹⁷³.

¹⁷⁰ УЗР МДА, И. 1-фонд. 16-руйхат. 876-иш, 23-варак.

¹⁷¹ Туркестанские ведомости. 1871. – № 29.

¹⁷² Борнс А. Путешествие в Бухару. Част III. – Москва, 1849. – С. 259.

¹⁷³ Петровский Н. О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т., 1873. – С. 13, 97.

Инглиз Г.Морган маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида йилига Ўрта Осиё хонликларидан Бухоро орқали Ҳиндистонга 800 туп ипак, 6000 пуд ипак маҳсулотлари – канаус, румол, дастурхонлар келтирилган¹⁷⁴.

Ҳинд савдогарлари Қўқон хонлигидан олтин ёмби ва тилла тангаларни ҳам олиб кетганлар. В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида қоратегинликлар хонлик бозорларига маҳаллий усулда тайёрланган олтин ёмбиларни олиб келганлар ва Қўқон бозорида Қоратегин олтинининг мисқоли 16,5 танга, кичикроғи 14,5 тангадан сотилган. Баъзи вақтларда бир мисқол Қоратегин олтинининг нархи 18 танга, кичикроғининг мисқоли 16 тангага сотилган ҳамда бу олтиннинг катта қисми ҳинд ва афғон савдогарлари томонидан харид қилиниб, Бухоро орқали ватанларига олиб кетилган¹⁷⁵. Шунингдек, ҳиндларнинг Қўқон хонлиги бозорларидан маҳаллий олтин ва қумуш тангаларни ўз пулларига алмаштириб, Ҳиндистонга олиб кетиш ҳолатлари ҳам кўплаб учраган. Хусусан, Д.И.Романовский 1865 йилда ҳиндлар Тошкент бозорида Қўқон ва Бухоро олтин, қумуш тангаларини қиммат нархда сотиб олаётганликлари ҳақида маълумот берган¹⁷⁶.

Шунингдек, Қўқон хонлигидан Ёрқент – Лодак йули орқали Ҳиндистонга 100 туяда эчки момиғи, гиламлар, руян олиб борилган¹⁷⁷.

XIX аср 30–40-йилларида Қўқон шаҳрида 6 та карвонсарой бўлган ва уларнинг иккитасида маҳаллий, тўрттасида Россия, Ҳиндистон, Тибет, Афғонистон, Қашқардан келтирилган моллар улгуржисига айирбошланган¹⁷⁸. XIX аср ўрталарида Ҳиндистон-

¹⁷⁴ Чулпиев Ш. Б. XIX аср охири чорағи – XX аср бошларида Рус – Ҳинд муносабатларида Ўрта Осиё (“Туркистон туплами” материаллари асосида): Тарих фан. номз. дисс. – Т., 1994. – Б. 74.

¹⁷⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 51.

¹⁷⁶ Романовский Д. И. О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Том VI. 1867. – С. 22.

¹⁷⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532 – 535.

¹⁷⁸ Обзорение Коканского ханства... – С. 187, 213.

дан Кобул орқали Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашқарга ҳар йили 10–15 минг туяда 160–240 минг пудгача юк келтирилган. Россия итилошига қадар биргина Тошкентнинг ўзига Ҳиндистондан 1500–2000 туяда мол олиб келинган. 1866 йилда Қўқон хонлигига четдан нисбатан камроқ – 5000 туяда мол кириб келган бўлиб, унинг 2000 туясини ҳинд ва Бухоро моллари ташкил қилган¹⁷⁹.

Ҳиндистондан Қўқон хонлигига Кобул ва Бухоро хонлиги орқали атторлик буюмлари, доривор гиёҳлар, “муслин” деб номланувчи юпқа мато, Банорас кимхоби, Кашмир румоллари, ҳинд парчалари, ип-газламалар, чопон, белбоғ, диний китоблар, индиго (нил), мурч, зираворлар, шакар, гуруч, шинни, қимматбаҳо тош, чой ва инглиз моллари – сурп, саллалик ва кийимлик дока, чит, қурол-яроғ ва бошқа буюмлар келтирилган¹⁸⁰.

Қўқон аҳолиси орасида Ҳиндистондан келтириладиган индиго, Кашмир румоллари, чой ва ҳинд матоларига талаб катта бўлган. Маҳаллий тукувчиликда талаб юқори бўлган кук-саргиш рангдаги индиго бўёғи асосан усимлик илдизидан Мултонда тайёрланган бўлиб, у билан бўялган матолар ювилганда ранги учмас ва қуёш нуридан оқариб кетмас эди¹⁸¹. Ҳунармандлар ипак матоларни ва гиламларни бўяшда асосан ундан фойдаланганлар. XIX аср 60-йиллари урталаридан Қўқон хонлигига Ҳиндистондан 200 минг рубллик бўёқ келтирилган ва унинг катта қисми индиго бўлган¹⁸². XIX аср урталарида Тошкент бозорида индигонинг уртача сифатлисининг пуди 5 тилло, пастроғи 4 тиллодан сотилган¹⁸³. Шунингдек, Ҳиндистондан мош рангдаги кошениль бўёғи ҳам келтирилган бўлиб, бу бўёқдан ҳам асосан ипакни бўяшда фойдаланилган¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб., 1876. – С. 42 – 45.

¹⁸⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 876-иш, 23-варақ.

¹⁸¹ Саиносирова З., Деркунская Т. Химиядан қисқача русча-ўзбекча лугат. – Т., 1954. – Б. 262.

¹⁸² ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 876-иш, 23-варақ.

¹⁸³ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки ИРГО. Кн. X. – СПб., 1855. – С. 313.

¹⁸⁴ Гейер И., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрад I. – Т., 1903. – С. 6.

Ҳиндистондан келадиган молларнинг катта қисмини чой ташкил этган. Хонликка Ҳиндистондан Кобул орқали 1872 йил 8 августда 175 туя, 27 ноябрда 75 туя, 27 декабрда 180 туя, 1873 йил 27 февралда 76 туя, 8 апрелда 160 туя, 8 июлда 220 туя, 17 октябрда 140 туя, 1874 йил 17 январда 190 туя, 17 апрелда 140 туя, майдан октябргача 300 туя, октябрь ойида 170 туя, 2 декабрда 60 туя, 3 декабрда 50 туяда чой олиб келинган¹⁸⁵. 1872 йил январдан 1874 йил декабргача булган 25 ой ичида 559,720 фунт микдориди чой келтирилган¹⁸⁶. Шу муддатда Ҳиндистондан келтирилган ҳар бир қоп чой уртача 50 тиллога баҳоланиб, бир қопда 4 пуд чой булган. Савдода кук чойнинг 16 тури, жумладан, яхак, балидур, назигур, шиве, паррак, ок-қуйрук, байдари, қора-окқуйрук, ойна ва бошқа навлари мавжуд булган ҳамда улар сифатига қараб турли нархда баҳоланган. Масалан, 1874 йил ноябрь ойида Қукон бозорида яхак чойининг бир қопи 60 тилло, балидур 80–85 тилло, назигур 58 тилло, шиве 50–55 тилло, паррак 50–55 тилло, окқуйрук 54 тилло, байдари 56 тилло, қора-окқуйрук 54 тилло, ойна чой 18–22 тилло сотилган¹⁸⁷. Шунингдек, Бомбей ва Калькутта портлари, у ердан Пешавор – Кобул – Бухоро йули орқали ҳинд чойи қаторида Хитойнинг Тебей, Юнань, Ан-Хоу ва бошқа ҳудудларида етиштирилган чой турлари Қукон хонлигига келтирилган. Хусусан, 1865 йил 4000 туяда Хитой чойи Кобул орқали Урта Осиёга олиб келинган¹⁸⁸.

Ҳиндистондан Қукон хонлигига келтириладиган маҳсулотларнинг бир қисмини машҳур Кашмир румоллари ташкил қилган. Кашмирда румол туқиш билан аҳолининг асосий қисми шуғулланган бўлиб, инглиз Пирс Жервис маълумотига қўра, 1813 йил Кашмир ҳудудида 24 минг шундай румол туқийдиган дастгоҳ мавжуд бўлиб, йилига 3 мингдан ортиқ Кашмир румоллари Урта Осиёга олиб келинган¹⁸⁹. Бу румол жуда қиммат ҳисобланган ва Урта Осиё бозорларида яхши Кашмир румолининг нархи 100

¹⁸⁵ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 984-иш, 34-варақ ва орқаси.

¹⁸⁶ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 984-иш, 34-варақ ва орқаси.

¹⁸⁷ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 984-иш, 37-варақ.

¹⁸⁸ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 203-иш, 17-варақнинг орқаси, 51-варақ.

¹⁸⁹ Рустамов Ҳ. А. Ҳозирги Кашмир. – Т.: Фан, 1961. – Б. 83.

тиллогача турган¹⁹⁰. Ҳиндистон ва Қўқон хонлиги савдо алоқаларининг ижобий самараси сифатида XIX асрдаёқ Марғилон, Уратепа ва Қўқонда Қашмир румолларига ухшаш жун румоллар туқиш йўлга қўйилган¹⁹¹.

XIX аср 30-йилларига оид маълумотларга қўра, Ҳиндистондан Қўқон орқали Бухоро бозорларига келтирилган Банорас кимхобининг 8–9 аршини 10 тиллодан 45 тиллогача сотилган ва катта қисми Қўқонга олиб кетилган¹⁹².

А. Борнс маълумотларига қўра, XIX аср 30-йилларида Ўрта Осиё хонликларига Панжобда тайёрланган оқ мато келтирилган ва ундан маҳаллий аҳоли салла тайёрлашда кенг фойдаланган¹⁹³. Кейинчалик инглиз сурпи ва доқаларининг Ўрта Осиёга кўплаб келтирилиши Панжоб матосига бўлган эҳтиёжни камайтирган. Шунингдек, XIX асрга оид маълумотларга қўра, Панжобдан Ёркент орқали Қўқон хонлигига темир ва пулат ҳам келтирилган¹⁹⁴.

Ҳиндистоннинг Қашқар орқали Қўқон билан савдо алоқалари ҳам анча самарали ва даромадли бўлган. 1812 йил 7 майда Россия империяси генерали Глазенапанинг татар савдогари Меҳти Рафилов билан учрашувидан сўнг рус ҳукуматига берган ҳисоботида, Қашмир – Оқсу – Қўқон шаҳарларининг савдо айланмаси йилига бир неча миллион руб. бўлганлиги ҳақидаги маълумоти бунга тасдиқлайди¹⁹⁵.

Ҳиндистон Англия таъсир доирасига тушиб боргани сари бу ердан Ўрта Осиёга инглиз ва турли хил Европа молларининг кириб келиши кўпайиб борган. XIX аср 60-йиллари иккинчи ярмидан йилига Қўқон хонлигига Бухоро орқали 300 минг рубллик

¹⁹⁰ Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века: ремесла, торговля и пошлины. – Т., 1991. – С. 25.

¹⁹¹ Байкова Н. Б. Из истории караванной торговли между Средней Азией и северной Индией в XIX // Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран востока. – Т., 1963. – С. 189 – 193.

¹⁹² Записки о Бухарском ханстве... – С. 77.

¹⁹³ Борнс А. Путешествие в Бухару. Часть III. – Москва, 1849. – С. 566.

¹⁹⁴ Кочинцов В. И. Панжаб в период мисалей и образование государства сикхов // Индийский этнографический сборник. – Москва, 1961. – С. 38.

¹⁹⁵ Афганистан. – Москва, 1984. – С. 101.

Манчестер ва Бирмингемда тайёрланган инглиз газламалари кириб келган¹⁹⁶.

Инглиз моллари орасида Машҳад орқали келтирилган маҳсулотлар сифат жиҳатидан Пешавордан келтирилган маҳсулотлардан юқори турган ва харидоргир бўлган. Бунинг асосий сабаби Машҳад орқали утувчи йулнинг кискалиги маҳсулотнинг сифатли ҳолда етиб келишига сабаб бўлганлигидадир.

Ҳинд савдогарлари Урта Осиё бозорларида инглиз молларини арзон нархларда сотганлар ва 3 йил муддатгача қарзга ҳам берганлар¹⁹⁷. Хусусан, XIX аср 60-йилларида хонлик пойтахтида бўлган тошкентлик савдогар Ҳожи Юнусов, Қўқон бозорида пешаворлик савдогар маҳаллий тужжорларга ўз молларини 3 йил муддатга қарзга берганлигини курганлиги ҳақида маълумот беради¹⁹⁸. Бу ҳолат шу турдаги рус молларининг рақобатга бардош бера олмаслигига олиб келган. Натижада Россия ҳукумати 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига Европа моллари келтиришни таъқиқлаб қўйган¹⁹⁹. Шу сабабли, Бухоро хонлиги орқали Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига ўтган карвонлар тазйик остига олинган ва улардан катта миқдорда бож ундирилган. 1871 йил Кобул орқали Қўқонга келаётган инглиз моллари Хужандда ушлаб қолинганлиги ва ундаги инглиз докасининг ҳарбулагидан 10коп.данбожолинганлигибуфикрнинг исботидир. Ҳар бир туяга 600 булакгача инглиз докаси юкланган бўлиб, бу газлама нархига нисбатан катта бож ҳисобланган²⁰⁰. Оқибатда, четдан келтирилган маҳсулотлар таннархининг ошиб кетиши, Қўқон хонлигига Бухоро хонлиги орқали инглиз ва ҳинд моллари кириб келишининг камайишига, Қашқар орқали кириб келишининг кучайишига сабаб бўлган. Инглиз ҳукумати турли тазйикларга қарамасдан, Урта Осиё бозорларида мавқеини сақлаб қолиш мақсадида, 1870 йилда Кашмир махорожаси билан савдо

¹⁹⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 876-иш, 23-варак.

¹⁹⁷ *Тетереви́ков А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867. – С. 53.

¹⁹⁸ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 530.

¹⁹⁹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-руйхат, 1394-иш, 8-варак.

²⁰⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 719-иш, 5-варак.

шартномасини имзолаб, Ҳиндистон – Қашқар йулидаги савдо карвонларидан йул божларини олиб ташлаш орқали маҳсулот таннархини пасайтиришга ҳаракат қилган. Натижада келгуси йилдаёқ инглизларнинг Қашқардаги савдоси ҳажми 7 баробарга ошган²⁰¹.

Ҳиндистондан Урта Осиёга улгуржи мол келтириш билан ислом динига эътикод қилувчи ҳиндистонлик савдогарлар шугулланганлар. Чунки, карвон йуллари асосан мусулмонлар яшайдиган ҳудудлардан ўтган бўлиб, бу ерларда мусулмон бўлмаган савдогарлардан катта миқдорда бож олинган. Хонликлар шаҳарларида эса Ҳиндистондан келтирилган молларни сотиш билан асосан мусулмон бўлмаган хиндлар машғул бўлган²⁰². Чунки хонлик ҳудудида мусулмон бўлмаган савдогарларга ҳам яхши муносабатда бўлинганлиги бунга асосий сабаблардан бири бўлган.

Қўқон хонлиги Афғонистон билан ҳам фаол савдо алоқаларини ўрнатган эди. Афғонистон шаҳарлари билан Қўқон хонлигини боғловчи карвон йуллари асосан Бухоро хонлиги ҳудудидан ўтган ва Бухоро бозорлари орқали ҳам Афғонистон – Қўқон хонлиги савдо алоқалари амалга оширилган. Бухоро хонлиги орқали Афғонистоннинг Маймана, Сарипул, Ахча, Андхой, Кобул ва Ҳирот шаҳарларига Қўқон хонлигидан савдо карвонлари қатнаган. Шунингдек, Афғонистон ва унинг шаҳарлари Урта Осиё хонликлари учун муҳим бўлган транзит йулида жойлашган бўлиб, уларнинг аксарияти Қўқон хонлигининг Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва Европа мамлакатлари билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган.

Қўқон хонлиги Афғонистон билан Бухоро орқали ўтган карвон йулидан ташқари Қоратегин – Дарвоз орқали Бадахшонга ва у ердан афгон шаҳарлари ҳамда Шимолий Ҳиндистонга олиб борувчи карвон йули орқали ҳам савдо қилиш имкониятига эга бўлган²⁰³.

²⁰¹ Туркестанский сборник. Том 101. – С. 528.

²⁰² Дмитриев Г. А. Из истории среднеазиатско-индийских отношений второй половины XIX в – начала XX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т., 1965. – С. 10.

²⁰³ Венюков М. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. Том VIII. 1873. – С. 450 – 451.

Хонликнинг Афғонистонга экспорт килувчи асосий маҳсулоти ипак ҳисобланган. Бу давлат шаҳарларига келтирилган ипакнинг бир қисми маҳаллий хунармандлар томонидан харид килинган бўлса, катта қисми қушни мамлакатларга олиб кетилган. Ҳиндистонда бўлган европалик сайёҳлар маълумотларига кўра, XIX аср 50-йилларида Ҳиротдан Шикорпурга олий навли “Қуқон ипаги” олиб келинган бўлиб, Кобулда ҳам энг сифатли ипак “Қуқон ипаги” номи билан таниқли бўлган. Кобулга келтирилган Қуқон ипаги бу ерда сараланган, турли навларга ажратилган ҳамда Панжоб ва Ҳиндистонга юборилган²⁰⁴.

Хонликдан келтирилган ипак ва ипак матолар Афғонистоннинг узида ҳам харидоргир ҳисобланган. Хусусан, тикувчилик ривожланган Хулм (Тошқурғон) шаҳри хунармандлари ўз маҳсулотларини яратишда Қуқоннинг ипак матоларидан фойдаланганлар. Хулмда ипак матолар олиб келган қуқонлик савдогарларни тез-тез учратиш мумкин бўлган²⁰⁵.

Қуқон хонлиги Афғонистоннинг Қашқар ва Хитой билан савдо алоқаларида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хонлик савдогарлари маҳаллий моллар билан бир қаторда Қашқар ва Хитой молларини Бухоро хонлиги орқали афғон шаҳарларига олиб борганлар. Хитойдан Афғонистонга Қашқар ва Қуқон орқали чой олиб келинган бўлиб, у денгиз орқали Хитойдан Ҳиндистон ва Афғонистонга келтириладиган чойдан таъми буйича ажралиб турган. Хитойдан келтирилган чойнинг турли навлари Қашқар орқали Қуқон савдогарлари воситачилигида Бухоро ва Афғонистонга ҳам олиб келинган²⁰⁶.

Афғонистон бозорларига Хитойда ишлаб чиқарилган чинни идишларни сотишда Қуқон савдогарлари ҳам фаол иштирок этганлар. Афғонистонда Хитой чинниси “Қашқар чинниси” номи билан машҳур бўлиб, бошқа ҳудудларнинг шу каби молларидан

²⁰⁴ *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения в второй половине XVIII – начале XX в. – Т., 1965. – С. 13, 131.

²⁰⁵ *Тагеев Б.* По Афганистану. Приключения русского путешественника. – Москва, 1904. – С. 38.

²⁰⁶ *Қурапаткин А.* Очерки Кашгарии. – СПб., 1878. – С. 141.

қиммат нархда сотилган. Хусусан, XIX аср 70-йилларида Кобулда битта Хитой чинни пиёласи 50 коп.дан 5 рублгача баҳоланган²⁰⁷.

Қўқон хонлигидан Дарвоз, Қоратегин ва улар орқали афгон шаҳарларига бориладиган қарвон йўлларида асосан қўқонлик ва маргилонлик савдогарлар фойдаланган. Бу савдогарлар ушбу йўл орқали Дарвоз, Қоратегин, Қўлоб ва Бадахшон, Кобул, Қундуз, Хулм шаҳарларига ҳам ипак, ипак ва ярим ипак матолар олиб борганлар²⁰⁸.

XIX аср 60-йилларига қадар Афғонистоннинг йирик иқтисодий маркази бўлган Кобул орқали ва у ердан Ўрта Осиё хонликлари, қозоқ даштлари ва Қашқарга йилига 10–15 минг туяда 160–240 минг пудгача турли хилдаги мол олиб келинган²⁰⁹. Кобул божхоналари ҳам савдо қарвонларидан жуда катта даромад олган. А.Борнс маълумотларига кўра, XIX аср 30-йилларида Кобул божхонасидан давлат хазинасига йилига 2 лак ва 22 минг рупий²¹⁰ даромад тушган²¹¹.

Ўрта Осиёнинг бир қисмини Россия томонидан истило қилиниши ва Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудида Европа молларига чеклов жорий қилиниши Афғонистондан мол кириб келишини камайтирган. Хусусан, XIX аср 70-йилларига келиб, Афғонистондан Ўрта Осиёга шу асрнинг 60-йилларига нисбатан анча кам – йилига 3000–3500 туяда. 1 млн руб. атрофидаги мол кириб келган ва уларнинг бир қисми Бухоро ҳудуди орқали Қўқон хонлигига олиб келинган²¹².

Афғонистондан Қўқон хонлигига Бухоро орқали афгон қиличи, ханжари, тўн ва саллалари, гиламлар, доривор гиёҳлар, қўй, тулки мўйналари, жун газлама, бузгундж бўёғи, Бухоро қорақўлидан фарқ қилувчи қорақул териси ва ҳинд-инглиз, форс

²⁰⁷ Яворский И. Л. Путешествие русского посольства в Афганистану и Бухарскому ханству в 1878 – 1879 г. Том I. – СПб., 1882. – С. 161 – 162.

²⁰⁸ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Ванча // Туркестанские ведомости. 1894. – № 65.

²⁰⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532.

²¹⁰ Из о х : XIX аср 50 – йилларида 1 афгон рупияси 38 рус тийинига тенг бўлган.

²¹¹ Борнс А. Кобул. – Москва. 1847. – С. 132.

²¹² Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 116.

моллари келтирилган²¹³. В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, Қўқон хонлигида Кобул белбоғи ва саллалари машҳур ҳисобланган ва уларнинг хонлик бозорларига афғон савдогарлари олиб келганлар²¹⁴. Қўқон хонлигида Хуросон қиличлари ҳам қадрланган ва у маҳаллий ҳамда афғон савдогарлари томонидан олиб келинган²¹⁵. Қўқон хонлиги даврида Тошкент бозорларига қимматбаҳо тошлар Бадахшондан ва Бухоро орқали Балхдан келтирилган²¹⁶.

Қўқон – Бадахшон карвон йули орқали хонлик бозорларига турли ёввойи хайвонлар – тулки, бури, айик, йулбарс, ёввойи мушук терилари, гуруч, жун газламалар, машҳур Бадахшон ложуварди олиб келинган²¹⁷. XIX аср 60-йилларида Бадахшондан келтирилган ложувард (зангори тош)нинг пуди Қўқон бозорида 60–80 рублдан сотилган ва қилич, ханжар, пичоқлар дастасини безатишда фойдаланилган²¹⁸.

Хонлик бозорларида Қоратегин қўйларига талаб катта булиб, ҳар йили куплаб қўй ҳайдаб келинган. Шунингдек, афғон шаҳарлари Қундуз ва Рустакдан Қўқон хонлиги савдогарлари Қоратегин қўйларини харид қилиб, Дарвоз, Қоратегин ва Олой водийси орқали ватанларига қайтганлар²¹⁹.

XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг Бухоро ва Афғонистон билан савдо айланмаси йилига 2 млн руб. атрофида бўлган²²⁰.

Қўқон хонлигининг Афғонистон билан савдо алоқаларида хонлик савдогарлари билан бир қаторда афғонлар ҳам катта мавқеи-

²¹³ Торговые сношение с Афганистаном // Туркестанские ведомости. 1888. – № 39.

²¹⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 51.

²¹⁵ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 147.

²¹⁶ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т., 1912. – С. 19.

²¹⁷ Абаева Т. Г. Очерки истории Бадахшана: Дисс., канд. ист. наук. – Т., 1961. – С. 157.

²¹⁸ Центральная Известия Русского Географического Общество. Том III. – СПб., 1866. – С. 128.

²¹⁹ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Вавча // Туркестанские ведомости. 1894. – № 65.

²²⁰ УзР МДА, И. 1-фонд. 16-рўйхат, 876-иш, 23-варак.

га эга булганлар. Хусусан, Ҳиндистондан Ўрта Осиё ҳудудларига савдо карвонларини афғонларнинг “повинда” қабиласи аъзолари қуриқлаб келганлар. Повинда таркибига лохани, носири, хароти, мияхел, дутани, ниязи каби уруғлар кирган бўлиб, уларнинг 35 мингдан ортиқ туяси мавжуд булган. Повинда аъзолари савдогарларга тегишли юкларни ўз туялари орқали Ўрта Осиёга келтирилганлар²²¹. Бу молларнинг бир қисми шубҳасиз Қўқон хонлигига келтирилган. Архив маълумотида курсатилишича, Ўратепа божхонасидан 1865 йил 11 августда афғон савдогари Кобулдан Қўқонга 325 руб. 60 коп.лик чой ва чит олиб ўтган²²².

Қўқон хонлигининг Эрон билан савдо алоқалари Бухоро хонлиги ва Афғонистон бозорлари ҳамда уларнинг ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали амалга оширилган. Бирок, Ўрта Осиё ва Эрон аҳолиси ўртасидаги диний келишмовчилик икки ҳудуд савдо алоқаларига салбий таъсир курсатган. Ўрта Осиё савдогарлари Эрон шаҳарларида кўплаб тўсиқларга учраган, форс савдогарларидан Ўрта Осиё хонликларида христианлар каби беш фоиз миқдорда бож олинган²²³. Натижада, асосан сунний мазҳабида булган ўрта осийлик савдогарлар Эронга, шиа мазҳабида булган форслар эса Ўрта Осиё шаҳарларига жуда кам келганлар. Шунингдек, икки ҳудуд карвон йўллари унча узок булмаса-да, ғоят хавfli бўлиб, кучманчи қабилалар ҳужуми кўп қузатилган. Бирок, бу тўсиқларга қарамасдан, икки ҳудуд ўртасида муайян савдо алоқалари мавжуд булган. Хусусан, Н.Хаников ёзишича, XIX аср 40-йилларида Эрондан Машҳад орқали Бухорога йилига 4 марта карвон келган²²⁴. Машҳаддан йўлга чиққан савдо карвонлари афғон ва Хуросон шаҳарлари орқали Бухоро, Самарқанд, Хужанд, Қўқон, Ёркент, Ғарбий Хитой ва Кашмиргача борган²²⁵.

²²¹ *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения... – С. 15.

²²² ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-руйхат, 104-иш, 6-варак.

²²³ *Валиева Д. В.* Среднеазиатско-иранские отношения первой половине XIX в // Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран востока. – Т., 1963. – С. 53.

²²⁴ *Хаников Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 173.

²²⁵ О путях сообщения // Проект устава товарищества для развития торговли с Среднею Азиею. Сост. С.Хрулев. – СПб., 1863. – С. 9.

Қуқон хонлигидан Эронга асосан хом ипак, ипак газлама ва ярим ипак газламалар ва хонлик ҳудуди орқали ҳамда савдогарлари томонидан Қашқар ипаги ва ипак матолари, Хитой чинни идишлари, атторлик моллари, чой ва ҳ.к. лар ҳам олиб борилган. 1870 йилда Бухородан Эронга 23 минг пуд, яъни 2 млн 120 минг рубллик ипак жунатилган ва бу ипакнинг бир қисми Қуқон хонлигидан олиб борилган²²⁶.

XIX аср урталарида Риштон кулолчилигининг машҳур вакилларида бўлган ака-ука Уста Жалил ва Кури Абду Жамиллар ҳақидаги маълумотлар эътиборга молик ҳисобланади. Уста Жалил Қашқарда кулолчилик сирларини урганиб қайтган. Кури Абду Жамил савдо билан шуғулланган ва тижорат иши юзасидан марвлик савдогар билан танишиб қолган ҳамда улар биргаликда Эрон ва Қашқарда савдо билан машғул бўлганлар. Шунингдек, улар бир вақтнинг узида Эрон ва Қашқар кулолчилик сирларини ўрганганлар²²⁷.

Қуқон хонлигига Эроннинг йирик маркази Машҳаддан ипак матолар, Табриз мовути, олтин ип билан тикилган форс парчаси, Кирмоншоҳ румоллари, олтин ип билан тикилган Исфохон белбоғи, Эрон гиламлари, Шероз мўйнаси, феруза, шакар, сарик мурч, тамаки, турли хил буёқ, пичоқ, ханжар, курол, қўлёзма ва босма китоблар, доривор гиёҳлар, инглиз матолари, шакар, майда темир, мис буюмлари келтирилган.

Бухоро қорақулидан фарқ қилувчи Шероз қорақуллари ҳам Қуқон хонлигида таникли бўлган²²⁸. Хонликка сифати юқори бўлмаган ва аҳолининг урта табақаси учун мулжалланган чарм ҳам асосан Бухоро ва Эрондан олиб келинган ҳамда у Ҳамадон чарми номи билан танилган²²⁹. Урта Осиё хонликларида, хусусан, Қуқонда энг яхши қилич Хуросон ва Эрон қиличлари ҳисобланган²³⁰. XIX асрга оид маълумотларга қўра, Бухоро

²²⁶ *Расуль-Заде П. Н.* Из истории Среднеазиатско-индийских связей. – Т., 1968. – С. 68.

²²⁷ *Пещерова Е. М.* Гончарное производство Средней Азии. – Москва, 1959. – С. 229.

²²⁸ Географическое описание Киргизской степи. – СПб., 1863. – С. 210.

²²⁹ *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 144.

²³⁰ *Гребенкин А.* Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том I. 1872. – С. 487.

қиличи бир тилло нарҳда, Эрон қиличи ундан ун баробар қиммат нарҳда сотилган²³¹. Эрондан Қўқон хонлигига феруза, марварид ҳамда доривор гиеҳлар ҳам келтирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар маҳаллий заргарлар орасида кадрланган²³². Л.Костенко маълумотига кўра, Эроннинг Нишопур шаҳридан келтирилган феруза тоши Бадахшонниқидан яхшироқ бўлган ва ноёб ҳисобланган²³³.

XIX аср урталарида Эрондан Урта Осиёга шакар олиб келина бошланган. Унинг пуди Бухорода 3 тиллодан сотилган ва бутун Урта Осиё бозорларига олиб кетилган²³⁴. Эрондан Бухорога ҳар йили катта миқдорда қўқнори олиб келинган ва бир қисми Қўқон орқали Хитойга олиб кетилган²³⁵. Шунингдек, Эрондан Бухоро ва Қўқон орқали Қашқарга опиум ҳам олиб келинган. Унинг пуди Бухорода 50–56 тиллодан ва Қашқарда бир неча баробар қиммат сотилган²³⁶. XIX аср 50-йилларида Тошкентда бўлган рус савдогари С.Я.Ключаров маълумотига кўра, 1852 йил 3 апрелда Эрондан Бухоро орқали Тошкентга келган қарвон молларининг ичида опиум бўлиб, Гулжа, Чугучак ва Қашқар савдогарлари томонидан унга катта қизиқиш билдирилган²³⁷.

Эрон орқали турли Европа моллари Форс қўлтигидаги Бандар Аббос бандаргоҳига ва у ердан Машҳад орқали Урта Осиёга олиб келинган. Хусусан, XIX аср урталарида Қўқон хонлигида асирликда бўлган Н.Северцовнинг маълумот беришича, бухоролик савдогарлар Қўқон бозорларига Бухоро моллари билан

²³¹ Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII– первой половине XIX века: ремесла, торговля и пошлины... – С. 22.

²³² Рамановский Д. И. О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Том VI. 1867. – С. 22.

²³³ Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней Русской гражданственности. – СПб., 1871. – С. 211.

²³⁴ Валиева Д. В. Среднеазиатско – иранские отношения первой половине XIX в... – С. 53.

²³⁵ Борнс А. Путешествие в Бухару. Том III. – Москва, 1849. – С. 571.

²³⁶ Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатай, Хивы и Коканда... – С. 190.

²³⁷ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия о Коканском ханстве... – С. 36.

бирга, рус, афғон ва Машҳад орқали кириб келган форс, инглиз ва ҳинд молларини ҳам олиб келганлар²³⁸. А.Н.Тетеревников маълумотларига кўра, XIX аср 60-йилларида Тошкентда инглиз моллари “машҳадники” номи билан танилган ва бозорларда тез-тез учраган²³⁹. Қўқон хонлиги бозорларига Машҳад орқали келтирилган инглиз читидан маҳаллий хунармандлар куйлак ва чопонлар тикишда фойдаланган бўлиб, XIX аср ўрталарида Машҳад орқали Тошкентга келтирилган оддий инглиз читининг 20 бўлаги (бир бўлаги узунасига 35 – 36 аршин) 22 тилло, юқори сифатлиси 28 тиллодан сотилган²⁴⁰. Шунингдек, Машҳад орқали хонлик бозорларига машҳур француз чити ҳам олиб келинган²⁴¹.

Россия истилоси арафасида Туркистон ва Чимкент бозорларида ҳам Машҳаддан Бухоро ва Тошкент орқали кириб келган форс ва инглиз молларини куплаб учратиш мумкин бўлган. Бу ерда Машҳад сурпидан тайёрланган салла 8 руб., жун газламаси 16 руб., соябони эса 50 коп. нарҳда сотилган²⁴².

Форс савдогарлари Қўқон хонлигининг турли ҳудуд билан савдо алоқаларида ҳам иштирок этган. П.И.Небольсин маълумотига кўра, Қўқон –Қашқар савдо қарвонларида қўқонлик ва бухоролик савдогарлар билан бирга афғон ва форс савдогарларини ҳам учратиш мумкин бўлган²⁴³. Форс савдогарлари Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларида яшаб, савдо билан шуғулланганлар. В. В. Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, XIX аср 50-йилларида Тошкентда урта осийлик савдогарлар билан бирга афғон, татар, ҳинд ва форс савдогарлари ҳам яшаганлар ва улар Машҳад орқали кириб келган моллар савдоси билан шуғулланганлар²⁴⁴.

²³⁸ *Северцов Н.* Месяц плену у коканцов. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 87.

²³⁹ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 36.

²⁴⁰ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией // Записки ИРГО. Кн X. – СПб., 1855. – С. 217.

²⁴¹ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 574.

²⁴² *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 26–27, 36.

²⁴³ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 348.

²⁴⁴ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 49.

Юкоридаги маълумотлар Қўқон хонлиги ва Эрон уртасидаги савдо алоқалари изчил равишда, икки томон учун ҳам узаро манфаатли, самарали олиб борилганлигини кўрсатади.

Хонлик савдогарлари Усманийлар давлати (Туркия) ва араб шаҳарларига савдо мақсадида бориб турганлар. Улар араб мамлакатлари ва Туркия шаҳарлари билан ҳам асосан Бухоро, Афғонистон ёки Хуросон, Эрон ҳудудларидан утган қарвон йўллари орқали савдо алоқаларини амалга оширганлар.

Қўқон хонлигидан араб мамлакатлари ва Усманийлар давлати шаҳарларига ипак ва ярим ипак матолар, маҳаллий хунармандлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар ва Хитой моллари олиб борилган. Бу мамлакатларга хонлик савдогарларининг ҳар бир сафари бир неча ойлаб, йиллаб давом этган.

Ҳар йили ҳаж мавсумида Макка ва Мадина зиёратига отланган ҳожилар ҳам икки ҳудуд уртасидаги савдо алоқаларини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этганлар. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Урта Осиёда бўлган А.Вамбери маълумотига кўра, Ҳиротга у билан “50–60 атрофидаги қўқонлик ҳожилар қарийб 40 дюжина²⁴⁵ ипак румол, 2 мингга яқин пичоқ, 30 булак Наманган шойиси, куп сонли Қўқон дуппилари ва бошқа молларни сотиш учун Арабистонга олиб кетганлар”²⁴⁶.

Макка зиёратига кетаётган қўқонлик зиёратчиларнинг бир қисми Россия орқали, яъни Оренбург – Астрахан – Истанбул йўналишидан фойдаланишни маъқул қўрганлар. Улар ҳаж зиёратига бориш жараёнида узлари билан маҳаллий молларни олиб борганлар ҳамда сафар давомида хорижий маҳсулотларга айирбошлаганлар. Тошкент божхонаси маълумотларига кўра, 1871 йил июнь ойида Қўқондан Тошкент орқали Макка ва Мадинага 400 дона ипак румол²⁴⁷, 1872 йил май-август ойларида эса Маккага 23 минг 545 руб. 50 коп. лик мол жўнатишган²⁴⁸.

²⁴⁵ И з о х : 1 дюжина - 12 дона молни аниқлаган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 1-том. 2000. – Б. 241).

²⁴⁶ В ам б е р и А. Путешествие по Средней Азии. – Москва, 1867. – С. 371 – 372.

²⁴⁷ Ў з Р М Д А, И. 469-фонд, 1-руйхат, 60-иш, 37-варақ.

²⁴⁸ Ў з Р М Д А, И. 469-фонд, 1-руйхат, 189-иш, 37-варақнинг орқаси.

Кўконлик савдогарлар Ўрта Ер денгизининг шарқий соҳилларида жойлашган араб шаҳарлари билан қизгин савдо алоқаларини олиб борганлар. Ўз навбатида, хонлик савдогарларининг араб хукмдорлари хизматига кириш жараёни ҳам кузатила бошланган. Миср ҳукуматида Ўрта Осиёдан келган савдогарларнинг фаолият олиб бориши икки минтақа манфаатлари йулида савдо алоқалари олиб борилиши учун хизмат қилган. Миср пойтахти Қоҳира бозори ва Искандария шаҳри портида кўплаб ўрта осиелик, жумладан кўконлик савдогарларни учратиш мумкин эди. Искандария порти Жанубий Европага жўнатилаётган Осиё молларининг асосий бандаргоҳи ҳисобланиб, бу ердан Ўрта Осиёдан ҳам олиб борилган ойналар, гилам, эчки терилари Европага чиқарилган. “Мунтахаб ут-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон тура Мисрга қилган сафари чоғида Қоҳира бозорида савдо иши билан юрган икки кўконлик савдогарни учратган²⁴⁹. Бу шундан далолат берадики, Миср билан алоқалар туфайли Кўкон моллари Африка қитъасига ва Миср портларидан Европа мамлакатларига чиқарилган.

Машхур Марғилон ипак газламалари, румоллар, кўрпа ва бошқа Кўкон хонлиги маҳсулотлари Туркия бозорларида ўз харидорига эга бўлган ва хонлик савдогарлари томонидан кўплаб олиб борилган²⁵⁰. Хусусан, Тошкент божхонаси маълумотларига кура, 1871 йил апрель ойида андижонлик савдогарлар Бобоназар Суфи Чинибеков ва Ҳожи Ҳабибулло Мулла Ҳайдарбековлар Кўкон хонлигидан Россия шаҳарлари орқали Истанбулга 24 рубллик 40 дона ипак румол, 40 рубллик 600 парча чит, 40 рубллик 8 фунт хом ипак, жами: 104 рубллик, андижонлик савдогар Ҳожи Муҳаммад Амин Хужа Абдулло Ҳожиев 40 рубллик 8 фунт хом ипак, кўконлик савдогар Мулла Абдумажид Нодир Муҳамедов 138 рубллик 180 дона ипак румол, 90 рубллик 180 дона оддий румол, 30 рубллик 10 жуфт беқасам, 40 рубллик 10 жуфт канаус, жами: 308 рубллик, кўконлик савдогар Мулла Неъматулла Мулла Абдурахмонов 138 рубллик 180 дона ипак румол, 140 рубллик

²⁴⁹ *Хуриут Энвер*. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – Б. 32.

²⁵⁰ *Развадовский В. К.* Опыт изледования гончарного и некоторых другихъ кустарных промыслов в Туркестанском крае. – Т., 1916. – С. 10.

280 дона оддий румол, 42 рубллик ипак матолар, жами: 320 рубллик, андижонлик савдогар Хожамонбеков эса 200 рубллик 400 дона ипак румол, 300 рубллик 1 пуд 20 фунт хом ипак, жами 500 рубллик мол олиб кетганлар²⁵¹.

Шунингдек, 1871 йил май ойида Тошкент ва Россия шаҳарлари орқали Истанбулга қўқонлик савдогар Муҳаммад Ёқуб 148 рубллик 300 дона ипак румол, 8 рубллик 4 пуд дурия ипак матоси, 400 рубллик 2 пуд тафил ипаги, жами: 566 рубллик, қўқонлик савдогар Мулла Йўлдош Мулла Курбашев 160 рубллик 320 дона ипак румол, қўқонлик савдогар Ҳожи Муҳаммад Норбўрибоев 20 рубллик канаус ва 137 рубллик 140 та ипак румол, жами: 160 рубллик, қўқонлик савдогар Мулла Муҳаммад Муса Каганбоев 20 рубллик 10 жуфт канаус ва 137 рубллик 140 дона ипак румол, жами: 160 рубллик мол олиб кетганлар²⁵². Узоқ масофада жойлашган ва хавfli ҳисобланган қарвон йўлларини босиб ўтиб, Туркияга хонлик савдогарлари томонидан турли маҳаллий маҳсулотларнинг олиб борилиши – уларга Туркия бозорларида талаб мавжудлигини ва ўз навбатида хонлик савдогарлари учун бу тижорат сафарлари фойдали бўлганлигини кўрсатади.

Туркия бозорларига Қўқон хонлиги савдогарлари томонидан Хитой чинни буюмлари ва чойи ҳам олиб борилган бўлиб, XIX аср 20-йилларига оид маълумотларга қўра, Хитой чойи Қашқар ва Қўқон орқали Афғонистон ва Туркияга қадар етказилган²⁵³. Бу эса, Хитой – Туркия савдо алоқаларида хонлик транзит ҳудуд вазифасини бажарганлигини ва икки мамлакат уртасидаги савдо алоқаларида қўқонлик савдогарлар муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади.

Урта Осиё хонликлари бозорларига турк моллари Ҳиндистон бандаргоҳлари, Эрон ва Россия орқали ҳам келтирилган. Ҳиндистон орқали Қўқон хонлигига турк газламалари инглиз моллари билан биргаликда кириб келган. Хусусан, йилига катта

²⁵¹ ЎзР МДА, И. 469-фонд, 1-руйхат, 58-иш, 9, 56-варақ ва орқаси, 57-варақ.

²⁵² ЎзР МДА, И. 469-фонд, 1-руйхат, 59-иш, 37-варақ ва орқаси, 58-варақнинг орқаси.

²⁵³ Қўтлуқов М. Взаимоотношения цинского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в новое и новейшее время. – Москва, 1982. – С. 208.

микдорда турк докаси Ҳиндистондан Кобул ва Бухоро орқали Қуқон хонлигига кириб келган.²⁵⁴ XIX аср 60-йилларида Чимкент бозорида Ҳиндистон орқали кириб келган турк докасидан тайёрланган салла (16 аршин) 5 руб. дан сотилган²⁵⁵.

Қуқон хонлигига Истанбул, Қозон, Кобул, Бомбей, Қоҳира шаҳарларидан ислом оламининг ноёб ва қимматбаҳо қўлзма ва тош босма китоблари маҳаллий савдогарлар томонидан келтирилган. Истанбул ва Қоҳирадан келтирилган китоб нусхалари хонликда таниқли ҳисобланган ва бошқа ҳудудлардан келтирилган худди шу турдаги китоблардан юқорироқ нархларда сотилган²⁵⁶.

Ташқи савдонинг тараққий этиб бориши натижасида хонлик бозорларига замонавий Европа тажрибалари ҳам кириб кела бошлаган. Хусусан, XIX аср 60-йилларидан бошлаб хонликнинг йирик шаҳарларида турли савдо компаниялари ташкил этила бошланган. Хусусан, 1864 йил Солиҳ Олимжонов ва Муҳаммаджоновлар Қуқонда мануфактура ва пахта билан савдо қилувчи, 1870 йилда Ғофур Жабаев ва Мирвоҳид исмли савдогар мануфактура, гилам, мўйна, ипак ва пахта билан савдо қилувчи компания ташкил қилган²⁵⁷. Шунингдек, 1874 йил эса Бобокалон Неъматуллаев Қуқонда чой билан савдо қилувчи савдо компанияси очган²⁵⁸. Бундай савдо компанияларининг ташкил этилиши натижасида муайян бир турдаги маҳсулотлар савдоси бир компаниянинг қўлига утган.

Ўрта Осиё хонликлари билан бир қаторда, Россия, Хитой, Қашқар, Ҳиндистон, Афғонистон. Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа ҳудудлар билан фаол савдо алоқаларини

²⁵⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владчестве ... – С. 374.

²⁵⁵ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 26 – 27, 36.

²⁵⁶ Гаффаров Абдул Сатторхон. Краткие очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – №36.; Книжная торговля на базарах и мусульманская литература в медресе Ферганы // Туркестанские ведомости. 1882. – №48.

²⁵⁷ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-руйҳат, 876-иш, 3-варақ.

²⁵⁸ Акрамов В. А. Қуқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти... – Б. 92.

олиб борган. XIX аср бошларида Тошкент шаҳрининг хонлик таркибига қўшиб олинishi Қўқоннинг ташқи савдо алоқалари мадада ривожланишига сабаб бўлган.

Қўқон хонлигининг Қўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Андижон, Уш ва бошқа йирик шаҳарларида турли давлатлардан келган савдогарларни ва турли мамлакатлар молларини учратиш мумкин бўлган. Ўз навбатида хонлик хунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулотлар дунёнинг кўплаб мамлакатлари бозорларига олиб борилган.

Қўқон хонлиги Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, араб ва Европа мамлакатлари билан асосан Бухоро хонлиги ва унинг ҳудудидан ўтган қарвон йўллари орқали савдо алоқаларини олиб борган. Шунингдек, Туркия ва араб мамлакатлари билан қисман Россия ҳудудидан ўтган қарвон йўллари орқали, Ҳитой ва Ҳиндистон билан Қашқар ва унинг ҳудудидан ўтган қарвон йўллари орқали савдо алоқалари ўрнатилган. Ўз навбатида Қўқон хонлиги орқали Бухоро хонлиги, Афғонистон, Эрон, араб мамлакатлари – Қашқар ва Ҳитой билан савдо қилиш имкониятига эга бўлган. Қўқон хонлигининг ташқи савдосида хонлик савдогарлари фаол иштирок этганлар ва ўз навбатида ташқи савдонинг самараси ўларок, хонлик шаҳарларида турли мамлакатлардан келган савдогарларни тез-тез учратиш мумкин бўлган.

ҚУҚОН ХОНЛИГИНИНГ БУХОРО ВА ХИВА ХОНЛИКЛАРИ БИЛАН САВДО АЛОҚАЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Қуқон хонлиги ташқи савдо алоқаларида Бухоро ва Хива хонлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу хонликлар узаро чегарадош бўлиши билан бирга, уларда яшаётган халқлар тили, дини, маданияти ва тарихининг муштарақлиги узаро муносабатларнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилган.

Хонликнинг ташқи савдосида Бухоро хонлиги асосий ўринда турган. Қуқонлик савдогарлар Бухоро бозорларида савдо-тижорат иши билан шугулланиб, унинг ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкониятига эга бўлганлар.

Шарқнинг қадимий шаҳарларидан бўлган Бухоро XVIII – XIX асрларда ҳам Урта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бири эди. Бу даврда Бухорода Урта Осиёдаги энг йирик бозор жойлашган бўлиб, унда Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Қашқар, Россия, Қуқон ва Хива хонликларидан келган савдогарлар узаро қизғин савдо муносабатларига киришганлар. XIX аср бошларига оид маълумотларга кўра, Бухорода ҳафтанинг душанба, сешанба, шанба кунлари улгуржи бозор ва шаҳар девори ортидаги Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд мазори яқинида чоршанба кунини от бозори бўлган²⁵⁹.

XIX аср 60-йилларида Бухорода 60 тага яқин карвонсарой, 20 дан ортиқ кичик бозорлар, шунингдек, пишиқ гиштдан қурилган 5 та йирик бозор фаолият кўрсатган. Бу бозорларнинг энг йириги Регистон яқинидаги майдонда жойлашган бўлиб, бозор бу ерда сотиладиган маҳсулотлар номи билан аталадиган бир неча ўнлаб майда расталарга бўлинган.

²⁵⁹ Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году / Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. 1956. Вып. LVXXVIII. Кн. II. – С. 48.

XIX аср 70-йилларида Бухоро шаҳри бозорларининг бир йиллик савдо айланмаси 40 млн. рублга тенг булган²⁶⁰.

Қуқон хонлигидан Бухоро бозорларига хонликда тайёрланган хом ипак, ипак газлама ва ярим ипак матолар, калава ип, ҳул ва курук мевалар, рус темири ва чўяни ҳамда рус пулатидан ясалган буюмлар, Қашқар ипаги ва ипак матолари, Хитой моллари – чой, чинни буюмлар, атторлик моллари ва ипак матолар олиб келинган²⁶¹. XIX аср бошларида Қуқон хонлигида булган Ф.Назаров, “Қуқон хонлигида ипак ва пахтадан турли газламалар тайёрлайдилар ва уларни бухоролик савдогарлар келтирган рус молларига алмаштирадилар”²⁶², – деб маълумот берган. Шунингдек, Ф.Назаров уз эсдаликларида, хонликнинг ипакчилик маркази Марғилонда турли фабрикалар мавжудлиги, уларда тайёрланган форс парчалари, бахмал ва турли газламаларга Бухоро ва Қашқар бозорларида талаб юкорилигини баён этган²⁶³.

Марғилон ипак газламалари, Наманганда тайёрланган шойи, парипоша. бекасам хонлик шаҳарларидан ташқари Самарқанд ва Бухорога қадар олиб кетилган²⁶⁴.

XIX аср 60-йилларида Қуқон хонлигидан Бухорога хар йили уртача 1000 туяда ипак жунатилган ҳамда унинг миқдори 12 минг пуд атрофида булган²⁶⁵. Ипакнинг энг сифатли тури “чилла”нинг бир пуди Қуқон бозорларида 1871 йил август ойига оид маълумотларга кўра 52 тилло (197 руб. 60 коп.), Бухоро бозорларида 1110 танга (222 руб.) нархида баҳоланган²⁶⁶. Қуқон ипаги ва ундан ишлаб чиқарилган матолар машҳур булиб,

²⁶⁰ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. – Т., 1872. – С. 237.

²⁶¹ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 131.

²⁶² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 74.

²⁶³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 49.

²⁶⁴ Фармонова Б. Ремесленное производства в Ферганской долине во второй половине XIX – начале XX в.: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1995. – С. 101.

²⁶⁵ Петровский Н. О. О шелководстве и шелкоматании Средней Азии. – Т., 1873. – С. 43.

²⁶⁶ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 31.

ҳатто Бухоро бозори расталаридан бири Қўқон хонлигидан келтирилдиган Аҳси ипаги номи билан “Шойи Аҳси Гузари” деб аталган²⁶⁷.

Шунингдек, Қўқон хонлиги калаваларига Бухоро бозорларида талаб катта эди. 1871 йил август ойида Қўқон бозорида 1-навли Наманган калавасининг пуди 32 тилло (121 руб. 60 коп.) дан сотилган бўлса, Бухоро бозорида 30 Бухоро тиллосига (138 руб.) сотилган. Шунингдек, Қўқон шаҳрида ишлов берилган калавалар ҳам Бухоро бозорларида харидоргир бўлган ва пойтахт бозорида 1-навлисининг түпи 27 тилло (102 руб. 60 коп.), Бухоро бозорида эса 25 Бухоро тиллосига (115 руб.) сотилган²⁶⁸.

Бухоро ҳунармандлари орасида матоларни турли рангларга бўяш касби ҳам равнақ топган бўлиб, бу ерга қўшни хонликлардан матолар бўятиш мақсадида йил давомида куплаб олиб келинган. Хусусан, XIX аср 20- йилларида Урта Осиёда бўлган Е.К.Мейендорф маълумотларига қўра, “...қўқонлик савдогарлар Бухорога бўяш учун оқ мато келтирганлар”²⁶⁹.

Шунингдек, XIX аср 30-йилларига оид маълумотларга қўра, Бухоро хонлигига Қўқондан гуруч ҳам олиб борилган ва унинг ҳар ботмони 42–44 тангадан нарҳда баҳоланган²⁷⁰.

Бухорога Қўқон қоғозининг “иштархони” тури Қўқондан, “абрешим” номли қоғоз тури эса Қўқон орқали Хитойдан куп миқдорда келтирилган²⁷¹. Сифатли Қўқон қоғозига талабнинг юқорилиги сабабли бухоролик ижод аҳли асосан ушбу қоғоздан фойдаланган ва ҳукмдорлар ҳам уз мактубларини купроқ Қўқон қоғозига битганлар. Хусусан, амир Ҳайдар (1800–1825)нинг 139 варақ, 279 мактубдан иборат Қўқон қоғозига насталиқ хатида ёзилган мактублар тўплами бизнинг давримизгача сақланиб

²⁶⁷ *Сухарева О. А.* К истории городов Бухарского ханства. – Т., 1958. – С. 112.

²⁶⁸ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 31.

²⁶⁹ *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 130.

²⁷⁰ Записки о Бухарском ханстве... – С. 76.

²⁷¹ *Ремпель Л. И.* Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. – Т., 1982. – С. 250.

қолган²⁷². Шунингдек, Бухоро амири Музаффарнинг 1868 йил 7 февралда турк султони Абдулазизга ёзган мактуби ҳам хаттот Мулла Воҳид томонидан Қукон қоғозига насталиқ хатида битилган эди²⁷³.

Қукон хонлигидан Бухоро бозорларига юк ташувчи ва зотли отлар ҳам олиб борилган. XIX аср 60-йилларида 35 пуд юк ташувчи ва 13–14 пуд юкни кутара оладиган Қукон отлари Бухоро бозорларида 5 тиллодан 15 тиллогача сотилган²⁷⁴.

Қуконлик савдогарлар одатда Бухородаги Барра карвонсаро-йида тухтаганлар ва шу ернинг узида савдо билан шуғулланиш имкониятига эга бўлганлар²⁷⁵.

Қуконнинг Бухоро хонлиги билан савдо алоқаларида Самарқанд шаҳри муҳим аҳамиятга эга эди. Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон ва бошқа ҳудудлардан келаётган карвонлар Бухоро хонлигининг Қарши ва Самарқанд шаҳарлари орқали Қукон хонлиги ҳудудларига йул олганлар. Қукон ва Тошкент шаҳарларидан Бухорога кетаётган савдо карвонлари доимий равишда Самарқандда тухтаб утганлар.

Самарқандга Қукон хонлигидан пилла, хом ипак, ипак мато, қуритилган мева ва бошқалар олиб келинган. XIX аср урталарида Самарқандда пилла бозори мавжуд бўлиб, Қукон пилласига Бухоро ва Самарқанд хунармандлари орасида талаб катта бўлган. Самарқанд пилла бозори ҳафтада икки марта – чоршанба ва якшанба кунлари фаолият курсатиб, унда кунига 700 тиллолик, ойига эса 5000 тиллолик пилла сотилган²⁷⁶. Шунингдек, Самарқанд бозорига сифатли жун румол ва чопон Уратепадан, кигиз Тошкент ва Хужанддан келтирилган²⁷⁷.

²⁷² *Тилавов Ш.* Амир Ҳайдар мактублари тарихий манба сифатида // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. – №8. – Б. 12.

²⁷³ *Раҳмонқуллова З. Б.* XVI – XX аср бошларида Урта Осиё ва Усмонийлар давлати уртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи: Тарих фан. номз. дисс. – Т., 2002. – Б. 78.

²⁷⁴ Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111.

²⁷⁵ Записки о Бухарском ханстве... – С. 58 – 59.

²⁷⁶ *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматании Средней Азии // Туркестанский сборник. Том 81. 1873. – С. 33.

²⁷⁷ *Саидқулов Т. С.* Самарқанд во второй половине XIX – начале XX в. – Самарқанд, 1970. – С. 31.

Самарқанд яқинидаги Каттакўрғон бозорига қўқонлик савдогарлар томонидан ипак ва ярим ипак мато ҳамда Қашқар ва Хитой моллари олиб келинган. XIX аср 70-йилларида Каттакўрғон бозорида Қўқондан келтирилган дурия ипак матосининг 3, 75 аршини 1 тилло (4 руб.), шойининг 8 аршини 5–6 руб. нарҳда сотилган. Каттакўрғон бозорида Қўқоннинг ип-газламадан тайёрланган чопони 2–5 руб., дуриядан тайёрлангани 7–9 руб., шойидан тайёрлангани эса 10–14 руб. нарҳда сотилган²⁷⁸.

XIX асрнинг 60-йилларида Тошкентдан Бухорога ҳар йили 5–7 минг туяда асосан рус моллари ва қозоқ чорва маҳсулотлари келтирилган бўлиб, ҳар бир туядаги мол уртача 120 рублга баҳоланган ва уларнинг жами қиймати 750 минг рублга тенг бўлган²⁷⁹. Шунингдек, маълумотларга қараганда, Тошкентдан Бухорога ҳар йили 100 минг бош куй-кузи сотиш учун ҳайдаб борилган. Қўқон хонлигига қарашли Туркистон ва Авлиёта шаҳарларидан ҳам Бухоро бозорларига ҳар йили катта миқдорда чорва ҳайдаб келинган. Бухоролик савдогарлар Туркистондан ҳар йили 50–100 минг атрофида, 1862 йилнинг ўзида 240 минг рублга тенг чорва олиб кетган²⁸⁰. Шунингдек, Бухоро хонлиги ва Фарғона водийсига 1864 йил 1 майдан 4 июнга қадар Авлиёта орқали 150 мингдан ортиқ куй ҳайдаб кетилган²⁸¹.

XIX аср бошларига келиб, Қўқон муҳим транзит шаҳарлардан бирига айланган. Натижада унинг ҳудуди орқали олиб бориладиган Россия, Хитой, Ҳиндистон, Бухоро давлатларининг ўзаро савдо алоқаларида қўқонлик савдогарлар етакчи уринни эгаллаганлар. Хитой муаррихлари ёзганидек, "... қўқонликлар савдо ишларига жуда лаёқатли эдилар"²⁸².

Қашқардан Бухоро бозорларига ҳам ипак ва ипак матолар, Хитой чинниси, чойи, ипак матолари, кумуш ёмбилар келтирилган. 1825 йил Бухорода бўлган Г.Спасский маълумотларига қура,

²⁷⁸ Радов В. Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 48.

²⁷⁹ История Ташкента. – Т., 1988. – С. 93.

²⁸⁰ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизиской степи... – С. 28.

²⁸¹ УзР МДА, И. 1-фонд, 27-руйхат, 714-нш, 8-варақ.

²⁸² Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. – СПб., 1829. – С. 150.

Бухородан Қуқон орқали Қашқарга қорақул териси олиб борилган ва у ердан хом ипак, ипак матолар, ип-газламалар, Хитой чинниси, чойи, ровоч ва бошқалар олиб келинган²⁸³.

XIX аср 30-йилларида Хитойдан Ёркент, Қуқон орқали “туқтачой” (ғишт чой) ва “оккуйрук” (кук чой) навли чойлар от терисидан тайёрланган хуржунларда Бухоро бозорларига 200 минг фунт миқдоридан келтирилган²⁸⁴. От терисидан тайёрланган хуржунларда келтирилган хитой чойи асл таъмини сақлаб қолиши ва сифати буйича денгиз орқали келтирилган чойлардан ажралиб турган. 1862 йил Фарбий Хитойда Шарқий Туркистон мусулмонлари Хитой ҳукуматига қарши қўзғолон кутарғунига қадар, Хитой чойи Янцзи дарёси буйидаги плантациялардан Ёркент ва Қашқарга ва у ердан Қуқон орқали Бухорога келтирилган²⁸⁵.

Қашқар ипаги ҳам Қуқон орқали Бухоро бозорларига олиб келинган булиб, 1871 йил август ойида 1-навли Қашқар ипагининг пуди Қуқонда 22 тиллога баҳоланган бўлса, Бухорода 20 маҳаллий тиллога сотилган²⁸⁶.

Бухоро хонлигига Қашқардан қумуш ёмбилар ҳам келтирилган ва бир қумуш ёмби 32 Бухоро тиллосидан сотилган²⁸⁷.

Қуқон хонлиги чегаралари кенгайиб, Сибирь сарҳадларига яқинлашганидан сўнг, қуқонлик савдогарлар томонидан рус темир ва пулат буюмларини Бухоро хонлиги бозорларига келтириш кучайган. Қуқон хонлигининг Оқмасжид қалъаси бозорида бухоролик савдогарлар Қуқон савдогарларидан рус ва қозоқ молларини харид қилганлар. Маълумотларга қўра, 1852 йил Оқмасжидда Қуқон аскарлари билан бирга, 100 киши атрофида

²⁸³ Бунаков Е. В. Политические и экономические связи Восточного Туркестана и Средней Азии с правление Якуб-бека Кашгарского (1865 – 1877): Дисс... канд. ист. наук. – Т. 1973. – С. 19.

²⁸⁴ Записки о Бухарском ханстве... – С. 80 – 81.

²⁸⁵ Туркестанский сборник. Том 26. – С. 101.

²⁸⁶ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – №31.

²⁸⁷ Записки о Бухарском ханстве... – С. 105; Радлов В. Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 48.

қўқонлик ва бухоролик савдогарлар бўлган²⁸⁸.

XIX аср 60-йилларида қўқонлик савдогар Содиқ Едигеров Семипалатинскдан рус молларини Қўқон хонлигидан ташқари, Хитой, Ҳиндистон ва Бухорога келтириш билан шуғулланган²⁸⁹. Бу эса қўқонлик савдогарларнинг Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этганлигидан далолат беради.

Бухоролик савдогарлар учун ҳам Қўқон бозорлари жуда даромадли ҳисобланган ва йил давомида хонлик бозорларида уларни учратиш мумкин бўлган. XIX аср 70-йиллари бошидаги маълумотларга кўра, Қўқон Зақотсаройига энг куп даромад Бухоро хонлигидан келган савдо қарвонларидан тушган²⁹⁰.

Қўқон хонлигида юқори баҳоланган машҳур туркман ва Машҳад гиламлари Бухоро хонлиги орқали келтирилган²⁹¹. Маълумотларга қараганда, Бухоро яқинидаги Ғиждувон шаҳрида Урта Осиёдаги энг йирик чорва бозори бўлиб, бу бозорга бутун дунёга машҳур туркман отлари ҳам олиб келинган ва бу отлар қўқонлик савдогарлар томонидан куплаб харид қилинган.

Бухородан Тошкентга 40 кунда 1 марта катта қарвон Чиноз божхонаси орқали кириб келган²⁹². XIX аср урталарида Бухоро хонлигидан Тошкент бозорларига уртача йилига 3 минг туяда пахта, 10 минг туяда эса бўз, гул босилган газлама, шойи ва ярим шойи газламалар, қорақул, тулки мўйнаси, чопон, кўрпа, ҳинд, афғон, форс моллари олиб келинган. Ҳар бир туядаги пахта 100–120 руб., бошқа турдаги моллар бир туясининг нархи 400 руб. атрофида бўлиб, Бухородан Тошкентга келтирилган жами молларнинг қиймати 4 млн. 345 минг руб. бўлган. Шунингдек, Самарқанддан Тошкентга ҳар йили 500 туяда қуритилган мевалар

²⁸⁸ *Макишев*. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 509.

²⁸⁹ *Махкамов А. А.* Роль города Коканда в развитии экономических связей... – С. 27.

²⁹⁰ *Энгельгардт Н.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Том 458. 1908. – С. 47.

²⁹¹ *Валиханов Ч. Ч.* Описание нескольких монет улуса чагатай, Хивы и Коканда... – С. 189.

²⁹² ЎЗР МДА, И. 1-фонд. 20-руйхат, 2940-нп. 66- варақнинг орқаси.

келтирилган. Тошкент бозорларида гилам ноёб мол ҳисобланган ва асосан Бухоро хонлигидан олиб келинган²⁹³.

Тошкент бозорларига Қаршидан Самарқанд орқали олиб келинган ош тузи XVIII асрдан “Самарқанд тузи” номи билан танилган²⁹⁴. XVIII–XIX асрларда Қарши тамакиси ҳам машҳур бўлиб, у Хива, Тошкент ва Қўқонгача олиб борилган²⁹⁵.

Тошкент шаҳридаги Исабек, Мулла Амамбай Раис карвонсаройларида Бухоро хонлиги савдогарлари тўхтаганлар ва савдо билан ҳам шугулланганлар²⁹⁶.

Россия империяси томонидан Қўқон ва Бухоро хонлигининг бир қисми босиб олинганидан сўнг икки давлат савдо алоқаларига сезиларли зарар етган. Эндиликда икки мамлакат савдогарлари уч мамлакат ҳудудида бож тўлашга мажбур бўлганлар. Қўқон – Бухоро савдо карвонлари эндиликда Россия империясига қаршли бўлган Хўжанд орқали ўтган ва шаҳар божхонаси савдо карвонларидан катта даромад олган. XIX аср 60-йиллари иккинчи ярмидан йилига Хўжанд орқали Бухоро хонлигидан Қўқон хонлигига 7 минг 500 туяда мол келтирилган²⁹⁷. Хўжанд босиб олинган дастлабки вақтларда 2,5 ой ичида Қўқон – Бухоро савдо карвонларидан Хўжанд божхонасида 13 минг 141 руб.²⁹⁸, 1866 йил эса 22 минг 950 руб. 81 коп., 1872 йил 22 минг 950 руб. 80 коп. бож олинган²⁹⁹.

Шунингдек, Қўқон – Бухоро савдо карвонларининг Уратепа ва Жиззах орқали утувчи йўлдан фойдаланган савдогарларидан ҳам бу шаҳарларда бож ундирилган. Архив ҳужжатларидаги маълумотларга қура, 1865 йил 1 июнда Бухородан Уратепа орқали Қўқон хонлигига Дўстмуҳаммад исми савдогар аравада ипак мато, қуритилган ўрик ва бошқа молларни³⁰⁰, 1866 йил 31 де-

²⁹³ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 513, 524.

²⁹⁴ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 172-иш, 29-варақ.

²⁹⁵ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 172-иш, 27-варақнинг орқаси.

²⁹⁶ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 44.

²⁹⁷ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532.

²⁹⁸ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-руйхат, 2640-иш, 64- варақнинг орқаси.

²⁹⁹ *Мирбабаев А. К.* Исторические наследие Худжанда. – Душанбе, 1995. – С. 103.

³⁰⁰ ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-руйхат, 104-иш, 1-варақнинг орқаси.

кабрда Аминбой исмли савдогар 2 туяда чой, буёқ ва мурч, Самарқанддан Саидбой исмли савдогар 50 туяда чой, буёқ ва хинд молларини, Муҳаммад Ризобой исмли савдогар 2 аравада чой ва бошқа хунармандчилик маҳсулотларини, Назармухаммад исмли савдогар 1 аравада ип-газламани олиб ўтганлиги учун солиқ ундирилган³⁰¹. Уратела божхонасида 1868 йилда Қўқон – Бухоро карвонларидан 7 минг 309 руб. 70 коп. бож йирилган³⁰². Икки мамлакат савдогарларидан бу божхоналарда олинаётган катта миқдордаги божлар ва турли хил сунъий тўсиқлар мавжуд бўлса-да, бу савдо алоқалари йил бўйи изчил равишда давом этган.

Бухородан Қўқон орқали Қашқарга ҳар йили май охири – июнь бошларидан бошлаб, 700–800 туяда карвонлар борган. Бухоро моллари Қўқонгача арава ва туяларда, Қўқондан Қашқарга отларда олиб борилган. Бухоролик савдогарлар бу йўл орқали Тибетгача борган³⁰³.

XIX аср бошларида Қўқон хонлигида бўлган Мир Иззат Улланинг ёзишича, Бухородан Қўқон орқали Ёркентга “ўзбек ва тожик” савдогарлари маржон, Бадахшон ферузаси, қоракўл, тулки мўйнаси олиб келганлар³⁰⁴. Ч.Ч.Валихонов маълумотига қўра, Қашқарда машҳур Бухоро матолари, қора ва кулранг рангдаги қоракўлига талаб катта бўлган ва бу маҳсулотлар Қашқарга Қўқон орқали кўп миқдорда олиб келинган³⁰⁵.

XIX аср бошларида Бухоро хонлигидан Қўқон орқали Қашқарга рус моллари олиб келиш ҳам кучайган. 1825 йил маълумотларига қўра, рус моллари бухороликлар томонидан Қўқон орқали Қашқарга йилига 500–600 туяда олиб борилган. Чунки, Хитой ҳукумати Ғулжа орқали рус молларини Қашқарга келишига тўсиқлик қилган³⁰⁶.

³⁰¹ ЎЗР МДА, И. 336- фонд, 1-руйхат, 75-илд, 3-варақнинг орқаси, 4-варақ.

³⁰² Мухтаров А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе, 1964. – С. 86.

³⁰³ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 128 – 130.

³⁰⁴ Мамедова Э. Из истории взаимоотношений Туркестанского края и Синьцзяна: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1963. – С. 54–55.

³⁰⁵ Валиханов Ч. Ч. О торговле Кашгарской ... – С. 279.

³⁰⁶ Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века: ремесла... – С. 106.

Қўқон хонлиги Хива хонлиги билан ҳам юқори даражада бўлмаса-да, муайян савдо алоқаларини амалга оширган.

Хонликнинг Хива билан савдо алоқалари асосан Бухоро хонлиги бозорлари ва бу давлат ҳудудидан ўтган қарвон йўллари орқали олиб борилган. XIX аср бошларида Қўқон хонлиги ҳудудларининг кенгайиб бориши натижасида қозоқ даштлари орқали икки хонлик чегаралари тутшиб кетган ва туғридан-туғри савдо алоқаларини олиб бориш имконияти пайдо бўлган. Бироқ бу ҳудуддан ўтган қарвон йўлларининг узоқлиги, ноқулай шароити ва савдогарлар ҳаёти учун хавфлилиги савдо муносабатларининг ривожига салбий таъсир кўрсатган. Натижада Бухоро хонлиги орқали ўтган йўллар воситасида Қўқон – Хива савдосини амалга ошириш ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиё хонликларида бўлиб турган ўзаро урушлар табиий равишда савдо ва маданий алоқаларнинг тараккий этишига салбий таъсир кўрсатган. Буни XIX аср 20-йилларида Ўрта Осиёда бўлган Е.К.Мейендорф қуйидагича изоҳлайди: “Қўқон ва Хива хонликлари яхши муносабатда, улар ўзаро савдони ривожлантиришни хоҳлайди. Бироқ, бунга Бухоро бош қўшиши керак. Қўқон хони Бухоро ҳукмдори билан эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилади”³⁰⁷. Шу билан бир қаторда икки давлат савдо қарвонларидан Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларида бож олиниши маҳсулотлар таннархининг ортиб кетишига олиб келган. Бу эса Қўқон – Хива савдосига салбий таъсир этган³⁰⁸.

Қўқон – Хива савдосида Окмасжид қалъаси муҳим аҳамият касб этган. Бу Қўқон қалъаси Хива чегарасидан 45 км узоқликда жойлашган бўлиб³⁰⁹, унинг бозорида Хива савдогарлари Қўқон савдогарлари билан олди-сотди муносабатларини амалга оширганлар. Хусусан, А.К.Гейнс 1865 йил 16–20 август оралиғида Окмасжиддан хивалик ва бухоролик савдогарлар рус, қозоқ молларини олиб қайтаётганлиги ҳақида маълумот берган³¹⁰. Бундан ташқари, Қўқон – Хива савдо алоқалари Қўқон хонлигига

³⁰⁷ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару... – С. 141.

³⁰⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 121.

³⁰⁹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 37.

³¹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 245.

қарашли Янгиқурғон, Чимқурғон ва Қушқурғон қалъалари орқали ҳам олиб борилган³¹¹.

Хива хонлигида ҳам Қукон ипаги ва ипак газламаларига талаб катта бўлган. Хивалик савдогарлар Бухоро бозорларидан ипакдан тайёрланган газламаларни кўплаб харид қилганлар. Хусусан, Хива бозорларида Қукон ипак матоси – шойи юқори баҳоланган ва хивалик савдогарлар томонидан кўплаб олиб кетилган³¹². Машхур Қукон қоғози Ўрта Осиёнинг турли ҳудудлари каби Хива хонлигигача олиб борилган³¹³.

Хива хонлигининг Хитой ва Қашқар билан савдо алоқаларида Қукон транзит шаҳар вазифасини бажарган. Қашқар ва Хитой моллари қуконлик савдогарлар томонидан Бухоро ва Хива бозорларига етказилган. Ч.Ч.Валихонов, Хитойдан Қуконга келтирилган чой, чинни буюмлар, кумуш ёмби Ўрта Осиё шаҳарларига, хусусан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хивагача олиб борилган, – деб ёзган³¹⁴. XIX аср 30-йилларида Бухорода бўлган П.И.Демезон ва И.В.Виткевичлар маълумотиغا қура, Бухородан Хивага келтирилган моллар орасида, Қукон орқали Қашқардан келтирилган кук чой – “туқтачой” (гишт чой) алоҳида аҳамиятга эга бўлган³¹⁵. Маълумотларга қараганда, XIX аср 60-йилларига қадар Қашқардан Қукон ва Бухоро орқали Хивагача қарвонлар борган ҳамда келтирилган моллар орасида чой асосий ўринни эгаллаган³¹⁶. Хитой чиннисига Ўрта Осиёнинг турли ҳудудлари каби Хива хонлигида ҳам талаб катта бўлган ва у Қашқар ва Қукон хонлиги орқали Хивагача олиб борилган бўлиб, бу йул Хитойдан Хивага келадиган энг яқин ва қулай йул бўлган³¹⁷.

³¹¹ Қосимов И. Қукон хонлиги тарихи очерклари. – Тошкент – Наманган, 1994. – Б. 28.

³¹² Сағдуллаев А., Мавлонов У., Аминов Б., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. 1-қисм. – Т., 2000. – Б. 246.

³¹³ Хабибуллаев Н. Н. Коканд – центр производства писчей бумаги // Поздне-феодалный город Средней Азии. – Т., 1990. – С. 163.

³¹⁴ Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы, и Коканда... – С. 189.

³¹⁵ Записки о Бухарском ханстве... – С. 81.

³¹⁶ Пещерова Е. М. Гончарное производство Средней Азии. – Москва, 1959. – С. 287.

³¹⁷ Из истории международных отношений в Центральной Азии. – Алма-Ата, 1990. – С. 111.

Хива хонлиги савдогарлари ҳам кам бўлса-да, Қўқон хонлиги шаҳарларига тижорат мақсадида бориб турганлар. XVIII аср 70-йилларида Қўқон хонлигида бўлган Ф.Ефремов, “Уш савдо шаҳри бўлиб, Марғилондан уч кунлик йўлда жойлашган. Уш бозорида Бухоро, Тошкент, Хива ва бошқа ҳудудлардан келган савдогарларни учратиш мумкин”, деб эсдаликларида қайд этган³¹⁸.

Хивадан Қўқон хонлигига оз миқдорда Хива чопонлари, буз, пўстин, от, туя, ҳукиз терилари, ярим ипак мато, гилам, арғумоқ отлар ва Машҳадорқали келтирилган инглиз чити олиб кетилган³¹⁹. Хива Урта Осиёда чопон тайёрлашнинг йирик марказларидан бўлиб, бу ерда тайёрланган чопонлар ўзининг сифати ва қуриниши бўйича бошқа ҳудудларда тайёрланган чопонлардан ажралиб турган ва қўшни ҳудудларда машҳур ҳисобланган. Қўқон хонлигига келтирилган Хива чопонлари маҳаллий аҳоли орасида харидоргир ҳисобланган³²⁰. XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигида бўлган М.Михайлов маълумотларига қура, Наманган бозорларида Бухоро саллалари ва қўй терисидан тайёрланган Хива теллақларига талаб катта бўлган ва улар бозорларда юқори нархларда сотилган³²¹. Қўқон ва Хива хонликларининг савдо алоқаларида туркман арғумоқ отлари муҳим аҳамият касб этган. XIX аср 60-йилларида Тошкентда бўлган П.И.Пашино қайд этишича, Тошкент бозорларига қимматбаҳо ҳисобланган туркман арғумоқ отлари Хива ва Бухоро хонлигидан олиб келинган³²².

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг ташқи савдо алоқаларида қўшни хонликлар муҳим ўрин тутган. Қўқонлик савдогарлар бу хонликларнинг иқтисодий марказларига турли маҳаллий маҳсулотларни етказиб бериш билан бирга, бу ерларга бошқа мамлакатларда ишлаб чиқарилган матоларни ҳам олиб борганлар.

³¹⁸ *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии... – С. 101.

³¹⁹ *Записки о Бухарском ханстве...* – С. 81.

³²⁰ *Кустарные промыслы в быту народов Узбекистана XIX – XX в.в.* – Т., 1986. – С. 51.

³²¹ *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16, 1867. – С. 73.

³²² *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 135.

Хусусан, Бухоро бозори Урта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бири бўлиш билан бирга, Қўқон хонлигининг турли мамлакатлар билан савдо алоқаларида транзит ҳудуд вазифасини бажарган. Ўз навбатида Қўқон бозори Бухоро савдогарлари учун муҳим аҳамиятли бўлиб, унинг бозорлари ва ҳудудидан ўтган қарвон йуллари орқали бухорлик савдогарлар Қашқар ва Хитой билан савдо қилиш имкониятига эга бўлган. Хива хонлиги бозори Шарқнинг энг бой ва харидоргир бозорларидан бўлиб, Қўқон – Хива савдо алоқаларига турли табиий ва сунъий тўсиқлар бўлишига қарамай улар ўртасидаги савдо бир маромда давом этган ва икки мамлакат учун ҳам самарали бўлган. Икки хонлик савдо алоқаларида Тошкент ва Бухоро бозорлари муҳим аҳамият касб этган.

САВДОНИНГ ЭТНО-ИНТЕГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАР РИВОЖИГА КЎРСАТГАН ТАЪСИРИ

Бухоро ва Хива хонликлари каби Қўқон хонлиги ҳам кўп миллатли ҳисобланиб, унинг ҳудудида ўзбек, тожик, қирғиз, уйғур, қозоқ ва бошқа кўплаб халқлар истикомат қилганлар. Шунингдек, хонлик иқтисодиётининг юксалиши ва савдо муносабатларининг ривожланиши унинг ҳудудларида турли улкалардан келиб ўрнашиб қолган этнослар вакиллари сони кўпайишига сабаб бўлган. XVIII аср иккинчи ярми ва XIX аср бошларига келганда Қўқон хонлигининг шаҳар ва қишлоқларида ҳинд, афғон, татар, яҳудий, рус, форс ва бошқа миллат вакиллари тез-тез учраб турган.

А.П.Хорошхин маълумотларига қўра, XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлиги аҳолиси 2 млн атрофида бўлган¹²³ ва унинг катта қисмини ўзбеклар ташкил этган. Ўзбеклар хонликнинг энг йирик ҳисобланган Қўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Андижон, Ўш, Туркистон, Асака, Қува, Чимкент, Чил-Маҳрам, Шаҳрихон ва бошқа шаҳарлари ҳамда қишлоқларида яшаганлар. Ўзбекларнинг асосий машғулоғи шаҳарларда ҳунармандчилик ҳамда савдо-сотик, шаҳар атрофлари, қишлоқларда эса деҳқончилик ва боғдорчилик ҳисобланган. Шунингдек, қисман дашт ва тоғ олди ўзбеклари чорвачилик билан ҳам машғул бўлганлар. Бошқа соҳалар каби Қўқон хонлигининг савдо муносабатларида ўзбекларнинг ўрни катта бўлган. Хонлик бозорлари ва қўшни мамлакатларга олиб чиқиладиган ҳунармандчилик, деҳқончилик ва боғдорчилик маҳсулотларининг асосий қисми ўзбеклар томонидан тайёрланган ёки етиштирилган. Шунингдек, Қўқон хонлигининг ички ва ташқи савдосида ҳам айнан ўзбеклар етакчи мавқеини эгаллаганлар.

Қўқон хонлигида сон жиҳатидан ўзбеклардан сўнг турадиган миллат тожиклар ҳисобланган. Хонлик ҳудудида яшовчи тожиклар икки гуруҳга—текислик ва тоғлик тожикларга бўлинган. Текислик

¹²³ *Хорошхин А. П.* Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 175.

тожиклари Хужанд, Чуст, Исфара, Ашт, Бободархон, Конибодом, Косонсой, Паркент, Пискент, Риштон, Сух, Уратепа, Чодак ва бошқа ҳудудларда яшаган ҳамда ўзбеклар каби хунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ва савдо иши билан шуғулланганлар. Тоғли тожиклар Қоратегин, Матчо, Кулоб, Дарвоз, Шугнон, Роҳан, Воҳан ва водий атрофидаги тоғли улкаларда яшаганлар.

XIX асрдан бошлаб тоғли тожикларнинг водий шаҳарларига кучиб келиш жараёни кучайган. XIX аср 70-йилларида Қўқон хонлигида бўлган А.П.Федченко эсдаликларида қайд этилишича, Учқўрғон ва Водилатрофидаги Аввал, Каптархона, Аирваз, Навқат, Лоғон, Гурган ва бошқа қишлоқларда маҳаллий аҳоли билан бирга қўқонлик қоратегинлик тожик оилалар ҳам яшаган³²⁴. Шунингдек, бу даврда водий шаҳар ва қишлоқларида қоратегинликлар билан бир қаторда дарвозликлар, бадахшонликлар, воҳанликлар ва кулобликлар ҳам истиқомат қилган³²⁵.

Ҳар йили қўқонлик қоратегинликлар Қўқон хонлиги шаҳарларида, асосан Тошкент ва Қўқонда ёлланма ишчи сифатида ишлаганлар. XIX аср 60-йилларида рус савдогарлари маълумотига қараганда, Тошкентдаги рус карвонсаройида қоратегинлик бир шахс саройбон вазифасида фаолият юритган ва улар карвонсаройга келган молларни оморларга жойлаштириш билан машғул бўлган³²⁶. Ёлланма ишчи сифатида ишлаётган тожикларнинг бир қисми хонлик шаҳарларида домий яшаш учун қолиб кетган. Натижада, хонликда тоғли тожикларнинг сони ортиб борган.

Тоғли тожиклар хонлик савдо алоқаларида фаол иштирок этганлар. Хусусан, Қўқон хонлиги даврида водий узини ғалла билан таъминлай олмаган ҳамда қўшимча ғалла Тошкент атрофлари ва Қоратегиндан олиб келинган. Хонликнинг марказий қисми ҳисобланган водий бозорларида Қоратегиндан хайдаб келинган қўйлар ҳам харидоргир бўлган³²⁷. Шунингдек, Қўқон

³²⁴ Федченко А. Из Кокана // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Н.А.Маев. – СПб., 1873. – С. 395.

³²⁵ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 61.

³²⁶ Гребенкин А. Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том I. 1872. – С. 336.

³²⁷ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Ванча // Туркестанские ведомости. 1894. – №65.

бозорларига Қоратегиндан маҳаллий усулда қазиб олинган ёмби ҳолатдаги олтин ҳам келтирилган³²⁸. Исфара яқинида яшовчи тоғли тожиклар Бадахшонниқига ухшаш феруза қазиб олганлар ҳамда Қўқон ва Марғилон бозорларига келтириб сотганлар³²⁹. Тоғли тожиклар асосан узлари учун қулай ва йирик бозорлари бўлган Қўқон ва Марғилон шаҳарларида савдо қилганлар.

Қўқон хонлиги аҳолисининг катта қисмини қирғизлар ташкил этган ва улар Фарғона водийсининг жанубий, жануби-шарқий ва шимоли-шарқий ҳудудларида яшаганлар. Қирғизлар яшайдиган Норин дарёси ўрта оқимидаги Куртка ва шу дарё ўрта оқимининг шимолий қисмида жойлашган Жумғол, Тўғуз, Тура ҳудудлари Андижон вилоятига, Бустонтепа ва Тошқўрғон Марғилон вилоятига, Кетмонттепа ва Талас эса Наманган вилояти таркибига кирган³³⁰. Шунингдек, қирғизлар Авлиёота, Қизил Ўрда, Ўш, Сўх, Тўқмоқ, Учқўрғон ва уларнинг атрофларида яшаб, ушбу ҳудудларнинг иқтисодий ва сийсий ҳаётида муҳим аҳамият касб этганлар.

Қирғизлар олдинлари асосан тоғли ҳудудларда яшаган бўлса, XVIII аср урталаридан куплаб қирғиз уруғлари Фарғона водийсининг текислик ҳудудларида жойлаша бошлаган. Хусусан, XVIII аср охирларида Қўшчи қирғизлари Андижон атрофларидан шарқда ҳозирги Жалақудуққача бўлган ҳудудларга, Ичкилик қирғизлари Ойим, Қўрғонтепа, Савай чули атрофларига кучиб келганлар³³¹.

Савдогарлар томонидан қирғиз овулларига келтирилган моллар мол айирбошлаш йули билан қирғиз чорваси ва чорва маҳсулотларига алмаштирилган. Қирғизлар билан савдода куй асосий мол айирбошлаш воситаси вазифасини бажарган.

³²⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских. ... – С. 51.

³²⁹ Обзорение Коканского ханства... – С. 184.

³³⁰ Хасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – Москва, 1977. – С. 29; Плоских В. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 116.

³³¹ Жалилов С. Фарғона водийси шарқий районларининг суғорилиш тарихидан... – Б. 52.

Шунингдек, унинг гушти, жуни ҳам шу вазифани бажариши мумкин бўлган. Хонлик ҳунармандлари томонидан тайёрланган матолар қирғиз овулларида юқори баҳоланган. Хусусан, Наманганда тайёрланадиган “тимпаи” – “қора каска” номи билан аталувчи йул-йул газлама қирғизлар орасида машҳур бўлган ва унинг икки булаги Наманганда 16 тангага (3 руб. 20 коп.) баҳоланган бўлса, қирғизлар унга 5 та қўй берганлар³³².

Қирғизлар аста-секин товар-пул муносабатларига ўта бошлаганлар. Йиллар давомида орттирилган ишонч натижасида хонлик савдогарлари қирғизларга келишилган муддат бўйича қарзга мол ҳам берганлар. Ўз навбатида, қирғиз чорвадорлари савдогарлар томонидан турли маҳсулотларга алмаштирилган қўйларини текинга ойлаб бокиб берганлар. Бундай муносабатлар натижасида овулларга тез-тез келиб турадиган савдогарларни қирғизлар “ўзлариники” деб билганлар.

Маноплар (қирғиз уруғ бошлиқлари) қўқонлик савдогарлар ва қирғизлар ўртасидаги савдо муносабатларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Маноп – қирғиз уруғларининг катта-кичиклигига қараб кичик, ўрта ва катта манопларга ажратилган. Кичик манопларга 10–25 та, ўртача манопларга 300–400 та, катта манопларга 500–700 тагача ўтов қараган. Маноплар савдогарлар ва чорвадор қирғизлар муносабатларига воситачилик қилишдан манфаатдор бўлиб, савдогарлар келтирган асл молларни уларга арзон нархда берган ва шунингдек, “тортиқ” қилиш усули ҳам мавжуд бўлган. Хусусан, М.Венюковнинг ёзишича, Қўқон хонлиги савдогарлари қирғиз овулларига сифатли ипак матолар ҳам келтирган ва уларни манопларга арзон нархда берган ёки унинг рафиқаси учун совға қилган³³³. Ўз навбатида маноплар савдогарларни ўз қарамоғига олган, хавфсизлигини таъминлаган, уларга ўтов ажратган ва молларни сақлаб турганлар.

Қирғизлар Қўқон хонлигининг ўзлари учун яқин ва қулай бўлган савдо марказлари – Наманган, Андижон, Ўш, Марғилон ва

³³² Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 210.

³³³ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Туркестанский сборник. Сост. Н.В.Дмитровский. – Т., 1871. – С. 425.

бошқа шаҳарларга савдо мақсадида келганлар. Наманган шаҳри ва наманганликлар қирғизлар билан савдода муҳим аҳамият касб этганлар³³⁴. Ч.Ч.Валихонов маълумотларига кўра, Тяньшань, Чу ва Иссиққул қирғизлари билан савдо қашқарлик ва наманганлик савдогарлар кўлида бўлган. Бу ҳудудларда наманганлик савдогарлар ип-газлама, хунармандчилик маҳсулотларини чорва молларига айирбошлаган³³⁵. Қирғизлар хонлик бозорларидан озик-овқат сифатида кўплаб жўхори сотиб олганлар. Хусусан, куз ва қиш ойларида Наманган бозоридан уловларига жўхори юклаб олиб кетаётган қирғизларни кўплаб учратиш мумкин бўлган³³⁶. Наманган бозорида бир чорак жўхори 5 рублдан сотилган бўлса, унинг нархи қирғиз овулларида анча қиммат баҳоланган³³⁷.

Ўтроқ аҳоли ва қирғизлар ўртасидаги муҳим савдо алоқалари олиб бориладиган марказлардан бири Андижон яқинидаги Аравон қишлоғи бўлиб, бу ерда ҳафтанинг сешанба куни бозор бўлган. Аравон бозорида чорвадор қирғизлар ва ўтроқ аҳоли ўртасида мол айирбошланган. Бу бозор хонликнинг муҳит чорва бозорларидан ҳисобланиб, “Аравон бозори” номи билан аҳоли орасида тилга тушган. Шунингдек, Тяньшань қирғизлари яшайдиган Куртка қўрғони ҳам Қўқон, Қашқар ва қирғизлар ўртасида савдо муносабатлари олиб бориладиган иқтисодий марказлардан бири бўлган³³⁸.

Қўқон хонлиги бозорларига қирғизлар томонидан чорва моллари қўй, от, туя, қорамол, эчкилар олиб келинган. Хонлик бозорларига келтирилган қирғиз чорва моллари орасида қўй етакчи мавқеини эгаллаган. Хонликнинг марказий қисми бўлган Фарғона водийсида қўй кам бўлиб, аҳолининг унга бўлган эҳтиёжининг бир қисми қирғизлар томонидан қондирилган.

³³⁴ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 122-иш, 7-варак.

³³⁵ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 209.

³³⁶ Наливкин В. Киргизы Наманганского уезде // Туркестанские ведомости. 1881. – №20.

³³⁷ Васильев Н. Кочевники Туркестана. – Самарканд, 1890. – С. 121 – 122.

³³⁸ Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966. – С. 60.

Қирғиз қуйлари анча гавдали бўлган ва Қўқон хонлигида асосан гўшти учун кўп миқдорда харид қилинган. Қирғизлар билан савдонинг йирик маркази бўлган биргина Наманганга тоғли худудлардан йилига 50 мингдан ортиқ қуй ҳайдаб келинган³³⁹.

Қирғиз туялари ҳам Қўқон хонлиги бозорларида ўз харидорига эга бўлган. Хонлик савдогарлари савдо сафарларида ўз туяларидан фойдаланган ёки қирғиз ва қозоқларнинг туяларини ёллаган³⁴⁰. XIX аср 60-йилларида қирғиз туялари хонлик бозорларида 40–60 рублдан сотилган³⁴¹. Қўқон хонлиги бозорларида қирғиз гилам ва кигизлари таниқли эди. Хонликда Машҳад, Қашқар, Туркман ва Акчачак гиламлари машҳур бўлган ва Фарғона водийси қирғизлари томонидан тайёрланган Акчачак гилами Андижондаги гилам бозорида кўп миқдорда сотилган³⁴². Қирғиз кигизлари аҳолининг турли қатламлари орасида қадрли ҳисобланган. Хусусан, архив маълумотларига қура, 1288 йил (1871–1872) Мулла Абду Жалил мирзабоши катта саркор Бахти Муҳаммад кўрбошидан Гуломлар мактаби учун 2 та қирғиз кигизи сураб мурожаат қилган³⁴³ бўлса, Қўқон хони Худоёрхоннинг укаси шахзода Султон Муродбек янги қурдирган Ўрда учун 50 та қирғиз кигизи олиб келишларини буюрган³⁴⁴.

Қирғизлар Қўқон хонлиги бозорларига турли хил фойдали қазилмалар ҳам келтирганлар. Хусусан, Худоёрхон даврида Норин худудидаги Тошқумир кўмири қонидан Қўқон бозорига кўмири келтирилган. Шунингдек, қирғизлар Тяньшан ва Қоратов тоғларидан, Андижон ва Уратепла атрофларидан қўрғошин қазиб олиб, хонлик бозорларига олиб келганлар³⁴⁵. Қўқон хонлигида темир жуда кам бўлган ва асосан Россиядан олиб келинган бўлса-

³³⁹ *Наливкин В., Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы... – С. 34.

³⁴⁰ *Обозрение Коканского ханства...* – С. 188.

³⁴¹ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 300.

³⁴² *Мошкова В. Г.* Ковры народов Средней Азии. – Т., 1970. – С. 23–25.

³⁴³ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 2803-иш, 1-варак.

³⁴⁴ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 2929-иш, 1-варак.

³⁴⁵ *Плоских В. М.* Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50–70-е годы XIX в.). – Фрунзе, 1968. – С. 38.

да, қирғизлар Андижон яқинидаги Лалхона ҳудудидан темир қазиб олиб хонлик бозорларига келтирганлар³⁴⁶.

Қукон хонлиги даврида водий бозорларида июнь ойи бошларидан куз охирига қадар қурилиш моллари савдоси булган. Бу вақтларда Нанай, Мамай, Заркент, Навкент ҳудудларида ёғоч савдоси авжига чиққан. Ёғоч савдосида Нанайдан 20 верст узоқликдаги Поччота сойи бўйидаги Жаик қишлоғи машҳур булган. Бу ҳудудлардаги ёғоч савдоси қирғизлар қулида булган ва улар маҳаллий бозорларга ёғоч келтириш билан шуғулланганлар. Қирғизлар томонидан келтирилган ёғочни хонликнинг турли ҳудудларидан келган савдогарлар сотиб олиб, водийнинг йирик шаҳарларига, асосан Наманганга олиб кетганлар³⁴⁷.

Қукон хонлиги қирғизлари аста-секин маҳаллий узбеклар таъсирида деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар ва бозорларга узлари етиштирган деҳқончилик маҳсулотлари олиб чиққанлар. XVIII аср охири – XIX аср бошларида Мингтепа, Ойим, Жалақудук, Қургонтепа қирғизлари деҳқончилик билан шуғулланганлар ва асосан донли экинлар етиштирганлар. Шунингдек, XVIII аср 60-йилларида Жанубий Қирғизистон қирғизлари ҳам узбеклар таъсири натижасида деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган ва шолни етиштириб бозорларга олиб чиққан³⁴⁸. 1813–1814 йилларда Қукон хонлигида булган Ф. Назаров, Қоратов қирғизлари деҳқончилик билан шуғулланганлиги ва етиштирган ғалласини кучманчи қирғизларга айир бошлаганлиги ҳақида маълумот берган³⁴⁹. Маълумотларга қура, XIX аср 40-йилларида қирғизлар Авлиёота, Мерке, Пишпек ва Тукмоқ бозорларига йилига 20 минг ботмон дон, 60-йилларда 7 минг ботмон дон ва 14 минг боғ похол келтирганлар³⁵⁰.

³⁴⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских ... – С. 31, 32.

³⁴⁷ Наливкин В. Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – № 16.

³⁴⁸ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 233.

³⁴⁹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 31 – 32.

³⁵⁰ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – С. 225.

Қўқон хонлиги бозорларига қирғизлар зиғир уруғи ҳам келтирган, маҳаллий аҳоли ундан ёғ олишда ва дори тайёрлашда фойдаланган³⁵¹. Зиғир уруғини маҳаллий савдогарлар қирғизлардан бир лудини 60–72 рублгача сотиб олганлар³⁵².

Қирғизлар Қўқон – Қашқар савдосида катта роль уйнаган бўлиб, икки мамлакат уртасидаги савдо қарвонлари улар яшайдиган ҳудудлар орқали ўтган. Қирғиз уруғлари икки давлат ҳудудида кучиб юрган ҳолатда уларнинг савдо муносабатларида иштирок ҳам этган. Хусусан, қирғизлар хонлик даврида Фарғона водийси бозорларидан ғалла сотиб олиб, Қашқарга олиб бориб сотганлар³⁵³.

1775 йил Норбутабий томонидан Чирчиқ дарёси бўйларида яшовчи қозоқларнинг 10 минг уйли қурама уруғи ва XIX аср бошларида Қўқон хонлари Олимхон ва Умархон томонидан Тошкент, Туркистон, Чимкент шаҳарлари ва унинг атрофида яшовчи Катта Жуз қозоқ уруғлари бўйсундирилган³⁵⁴. Шунингдек, XIX асрдан бошлаб, Урта Жуз қозоқ уруғларининг баъзилари ҳам Тошкент атрофларига кучиб келиб жойлашиши кузатилган³⁵⁵. Натижада, Қўқон хонлиги аҳолисининг каттагина қисмини қозоқлар ташкил қила бошлаган. Қўқон хонлигига қарашли иқтисодий марказлар – Тошкент, Чимкент, Туркистон, Сайрам, Авлиёота, Оқмасжид ва уларнинг атрофларида яшовчи қозоқлар хонликнинг савдо муносабатларида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қозоқ овулларида Бухоро хонлиги, Хива ва Қўқон хонликлари, Россия, Қашқар ва Ҳиндистондан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган³⁵⁶. Қозоқ овулларида қўқонлик савдогарлар

³⁵¹ Краузе И. Заметки о медицинских некоторых промышленных растениях в Средней Азии // Туркестанский сборник. Том I. Т., 1872. – С. 640.

³⁵² Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 246.

³⁵³ УзР МДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 427-иш, 4-варак ва орқаси.

³⁵⁴ Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966. – С. 41.

³⁵⁵ Султонов У. А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жалидайн Тошканд» асари. – Т., 2007. – Б. 84.

³⁵⁶ Колмогоров Г. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирскаго ведомства // Вестник ИРГО. Том III. 1855. – С. 37.

томонидан буз, чопон, турли хил оёк кийимлари, курпа, қуритилган мевалар, пичоқ, қозон, турли уй-рузгор бумлари ва бошқа хунармандчилик маҳсулотлари олиб келинган. Келтирилган молларнинг катта қисмини қуритилган мева ва ипгазламалар ташкил этган ва йилига Қўқондан қозок даштларига 15 минг туяда қуритилган мева ва 3 минг туяда турли хил ипгазламалар олиб келинган³⁵⁷. XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёда булган Г. Колмогоровнинг ёзишича, қозок овулларига безак берилган олтин ва қумуш буюмлар ва дасталари олтин ҳамда қимматбаҳо тошлар билан безатилган ханжар, пичоқ, қиличлар Қўқон, Тошкент ва Бухородан келтирилган. Савдогарлар олиб келган молларини қозоқлар билан келишган ҳолатда қарзга ҳам берганлар ва уларни асосан май-июль ойларида йиғиштириб олганлар.

Қозок даштларидан ҳам хонликка йилига катта миқдорда қўй ҳайдаб келинган. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан қозок овулларига келган савдогарлар от, қорамол, туя каби чорва молларини ҳам харид қилганлар. Икки ўртада савдо асосан мол айирбошлаш йули билан амалга оширилган. Хусусан, XIX аср ўрталарида бўлаги 60–70 коп. булган 1-навли Қўқон читининг 3 бўлагига, бўлаги 40–50 коп. булган 2-навли Қўқон читининг 3–5 бўлагига қозоқлар 1 та қўй берганлар. Қозоқлар пуди 2–3 руб. булган қуритилган узум, кишмиш, урикка 1 та қўй берган булсалар, уларнинг 100 пудига 10–15 та от, 8–12 та туя, 25–40 та ҳукиз, 100–150 та қўй алмаштирганлар. Шунингдек, 30 аршин чит 6 та, 30 аршин буз 1 та, 5 фунт шакар 3 та қўйга баҳоланган. Қозок овулларига қарвонлар йил давомида бир неча марта келиши кузатилган ва савдо ҳам жуда қизғин булган. Хусусан, овулларда унча бой бўлмаган қозок савдо қарвонларидан бир мартанинг узида 20 та, йилига 100 та қўйга тенг мол харид қилинган³⁵⁸.

Шунингдек, қозоқлар савдогарларга тулки, бўри, куён ва бошқа ёввойи ҳайвон мўйналарини ҳам сотганлар. Бу мўйналарни қўқонлик савдогарлар водий шаҳарлари ва Қашқаргача олиб борганлар³⁵⁹.

³⁵⁷ Туркестанский сборник. Том 23. – С. 40.

³⁵⁸ Колмогоров Г. О промышленности и торговле... – С. 14, 17, 18, 34.

³⁵⁹ Махкамов А. Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями... – С. 145.

Қозоқлар билан савдо уларнинг овулларидан ташқари Чимкент, Туркистон, Сайрам, Авлиёта, Тошкент, Окмасжид ва бошқа шаҳарларда ҳам олиб борилган. Бой қозоқлар савдогарларга қўшилган ҳолатда чорваларини ҳайлаб Бухоро, Тошкент ва Қўқонгача борганлар³⁶⁰. Авлиёта қозоқ чорваси сотиладиган ва Ўрта Осиё молларининг қозоқ даштларига тарқатувчи асосий марказларидан бири бўлган³⁶¹. Қозоқ даштда жойлашган муҳим иқтисодий марказлардан бири Челақ қўғони бўлиб, у Ўрта Осиё ва қозоқ савдогарлари ўртасида савдо муносабатлари учун муҳим марказлардан эди. Хусусан, Челақ бозорида 1863 йил Тошкент, Туркистон, Қўқон, Бухоро ва бошқа ҳудудлардан келган савдогарлар томонидан 25 минг 671 руб. 58 коп.лик мол сотилган³⁶².

Қозоқларнинг савдо муносабатларида Тошкент шаҳри муҳим аҳамият касб этган. Тошкент атрофларида куплаб чорвадор қозоқлар истиқомат қилганлар ва шаҳарнинг иқтисодий ҳаётида ҳам иштирок этган. Қозоқлар Тошкент бозорларига чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб келган. Улар келтирган молларнинг катта қисмини қўй ташкил қилган. XIX аср ўрталарида қозоқ қўйлари Тошкент бозорида 4 руб. 7 коп. дан 7 рублгача сотилган³⁶³. Тошкентда ҳафтанинг ҳар чоршанба куни бўладиган қўй бозорида ва якшанба кунги марказий бозордаги чорва бозорида йилига ўртача 52 миңдан қўй сотилган³⁶⁴. Тошкентда бўлган савдогар С.Я.Ключаровнинг ёзишича, 1852 йил апрель ойларидан қозоқлар шаҳар бозорларига чорва ҳайдаб келишни бошлаган ва 4 апрелга туғри келган бозор куни улар 20 минг қўй сотганлар³⁶⁵. Қозоқ даштларидан йилига 300 минг қўй Тошкентга келтирилган ва унинг 200 минги Қўқон ва Бухорога олиб кетилган³⁶⁶.

³⁶⁰ Колмогоров Г. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства ... – С. 25.

³⁶¹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 407.

³⁶² Мадунанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX начале – XX вв. – Туркестан, 1992. – С. 136.

³⁶³ Вельяминов-Зернов В. В. Сведение о Кокандском ханстве... – С. 123.

³⁶⁴ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 41.

³⁶⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие... – С. 36.

³⁶⁶ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 516.

Шунингдек, Тошкент бозорларига қозоқлар от, туя, қорамол ҳам олиб келган. XIX аср урталарида Тошкент бозорларида бир ўрқачли қозоқ туяси 8–12 тилло, икки ўрқачлиси 5–6 тилло³⁶⁷, оддий қозоқ отлари 10–50 рублгача, қорабайирлар 100 рублгача сотилган³⁶⁸.

Қозоқлар ўзлари кашф қилган конлардан кумир қазиб олиб, уни ҳам Тошкент бозорларига келтирганлар. XIX аср 60-йилларида қозоқлар ҳар бир туяга 3–4 қопдан кумир юклаб, Тошкент бозорларига олиб келиб, унинг қопи 25–30 қоп. дан сотилган³⁶⁹. Шунингдек, улар Тошкент бозорларига саксовулдан тайёрланган кумир ҳам келтирганлар ва унинг пуди 10 қоп. дан сотилган³⁷⁰. Қозоқлар Тошкент бозорларига турли доривор гиёҳлар ва усимлик меваларини даштлардан териб олиб келганлар. Хусусан, улар Туркистондан 80 верст узоқликда жойлашган Арис дарёси қирғоқларидан дармана уруғини терган ва Тошкент бозорларида маҳаллий савдогарларга сотган³⁷¹. Катта Жуз қозоқлари аста-секин утроклашиб, XIX аср бошларидан бошлаб Тошкент атрофларида деҳқончилик билан ҳам шуғуллана бошлаганлар ва ўзлари етиштирган ғаллани яқин атрофдаги бозорларга олиб чиққанлар. Хусусан, А.Левшин, "...қозоқларнинг ғалла етиштиришдаги устози тошкентликлар ва қорақалпоқлардир, улар сув чархпарақларини ҳам тошкентлик ва бухороликлардан урганган"³⁷², – деб ёзган эди. Ҳар йили июль-август ойларида Қўқон бозорига Тошкент атрофларида етиштирилган 80–100 арава ғалла олиб борилган³⁷³.

XIX аср урталарида Тошкентда 300–400 савдогар қозоқ чорваси ва улар томонидан келтирилган моллар билан савдо қилган. Бу савдогарлар тез-тез қозоқлар яшайдиган овулларга ўзлари билан маҳаллий ҳунармандчилик маҳсулотлари, қуритилган мевалар

³⁶⁷ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 123.

³⁶⁸ Пашинно П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 135.

³⁶⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 717.

³⁷⁰ Иванов Д. Туркестанские походы. – СПб., 1873. – С. 46.

³⁷¹ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении ... – С. 70.

³⁷² Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб., Часть III. 1832. – С. 199–202.

³⁷³ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 130.

олиб борган ва қозоқ чорваларига алмаштирган³⁷⁴. Тошкент марказий бозорида “Қозоқ фуруш бозори” деб номланувчи савдо растаси мавжуд бўлиб, унда 100 га яқин дукон бўлган ва уларда олача, чит, бўз, пўстин сотилган. Бозордаги ҳар бир дуконнинг йиллик айланмаси уртача 200–300 тилло атрофида бўлган. XIX аср 60- йилларида Тошкентдаги Мулла Абдул Муталиф карвонсаройида дашт ҳудудларидан келган қозоқ савдогарлари тўхташган³⁷⁵.

Ўрта Осиё савдогарлари Россия шаҳарларига боровчи узок карвон йулларида қозоқ туялари ва қисман отларидан фойдаланган. Қозоқлар туя ва отларини савдогарларга ижарага берганлар ва узлари ҳам юк элтувчи ва йул бошловчи вазифасида фаолият олиб борганлар³⁷⁶. Ўрта Осиё хонликлари савдогарларининг Тошкент орқали Россия шаҳарлари, Ғулжа ва Чугучакка борадиган савдо карвонларининг йулбошчилари Туркистон, Авлиёота ва асосан Чимкент атрофларида яшовчи қозоқларнинг бештамғали уруғи вакиллари бўлган. Уларнинг кўп сонли туялари мавжуд бўлган ва улар апрелдан июлгача 10 минг туя йиғиш имкониятига эга бўлган. Шунингдек, бу уруғ аъзолари уз туялари билан юқоридаги ҳудудларга борадиган савдо карвонларида юк элтувчи вазифасини ҳам бажарган. Тошкент ва қозоқ даштлари орқали Россия шаҳарларига бориладиган карвон йуллари узок ва ниҳоятда хавfli бўлиб, карвонни манзилига талофатсиз етказиб бориш йулбошчи ва юк элитувчилардан катта масъулият талаб қилган. Бу қозоқ уруғи вакиллари ҳалол, тўғрисиуз, тартибли одамлар бўлиб, карвонларга йулбошчилик ва уз туяларида юклар манзилига етказиб бериш касби уларнинг тирикчилик манбаи бўлган. Бештамғалилар уз хизматларини муносиб кадрлаган ва меҳнатга яраша хизмат ҳақи олганлар. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Тошкентдан Семипалатинскгача ҳар бир юкли туя учун савдогардан

³⁷⁴ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 516.

³⁷⁵ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 40–44.

³⁷⁶ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 376, 518.

18 рублдан хизмат ҳақи олганлар³⁷⁷. Бу даврга оид маълумотларга кўра, қозоқ киракашлари битта туядан йилига ўртача 100 руб. даромад олган. Бештамғалилар йўлбошчилик ва киракашлиқдан тушган даромадга яна туя сотиб олганлар ва ўз фаолиятларини кенгайтирганлар. Яъни, 8 туяси бор қозоқ доим уни 10 тага етказишга интиланган³⁷⁸.

Қўқон хонлиги аҳолисининг каттагина қисмини уйғурлар ташкил этган бўлиб, уларнинг аксарияти XIX аср биринчи ярмида Фарғона водийсига кўчиб келиб жойлашган. Хонликда уйғурларнинг асосий қисми Қашқар билан чегарадош бўлган Андижон, Ўш ва Шаҳрихон атрофларида яшаган. Ч.Ч.Валихонов эсдаликларида, Шаҳрихон аҳолисининг ярми уйғур, деб маълумот берган³⁷⁹. Тарихчи Ҳ.Бобобеков маълумотига кўра, Қўқон хонлигидаги уйғурлар асосан Андижон вилоятида яшаганлар ва уларнинг сони 1868 йилда 70 минг киши бўлган³⁸⁰. Уйғурларнинг машғулотилари ўзбек ва тожикларники билан деярли бир хил бўлган. Улар бозорларга келтирган деҳқончилик маҳсулотлари орасида полиз экинлари – қовун, тарвуз, қовок, пиёз, сабзи қўпчиликни ташкил қилган. Шунингдек, уйғур ҳунармандлари ипак ва ипак мато тайёрлаш, пойабзал ишлаб чиқариш, заргарлик ва бошқа ҳунармандчилик касблари билан машғул бўлган. Марғилонда Хитой нақшлари солиб туқилган ипак гиламлар туқишни йўлга қўйганлар. Бундай гиламлар хонлик бозорларида кадрланган³⁸¹.

Сирдарёнинг урта қисмида яшовчи қорақалпоқлар XVIII аср урталаридан Фарғона водийсига кўчиб кела бошлаган ва бу жараён XIX аср бошларига қадар давом этган. Улар Марказий Фарғонадаги Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларида жойлашган ҳамда Андижондан Қўқонгача бўлган ҳудудларда қатор қишлоқларни барпо қилганлар. Натижада XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб

³⁷⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 82.

³⁷⁸ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 132.

³⁷⁹ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 87.

³⁸⁰ Бабобеков Х. Н. Народные движение в Кокандском ханстве... – С. 7.

³⁸¹ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 201.

Қўқон хонлиги ҳудудида ярим кучманчи қорақалпоқлар яшай бошлаган.

Қўқон хонлиги қорақалпоқлари қисман дехқончилик билан шуғулланган бўлса-да, уларнинг асосий машғулоти чорвачилик ҳисобланган. Қорақалпоқлар ҳисобида куп сонли қорамоллар бўлиб, маълумотларга кўра, баъзи қорақалпоқ бойларининг 500 бошга қадар қорамоллари бўлган³⁸². Шунингдек, Қўқон хонлиги қорақалпоқлари бозорларга узлари қамишдан тайёрлаган буйра, чий, турли хилдаги қамиш саватлар, чорва озуқаси учун қамиш ва қорамол, гилам, олача, кигиз ва бошқаларни олиб чиққанлар³⁸³. Хусусан, XIX аср бошларида Қўқон хонлигида бўлган Ф.Назаров уз эсдаликларида ёзишича, Қўқондан 12 верст узокликда, Сирдарё буйларида яшовчи қорақалпоқлар гилам туқиш, жун газлама тайёрлаш билан шуғулланганлар³⁸⁴. Улар томонидан тайёрланган туксиз гилам “шолча” Қўқон хонлиги бозорларида таниқли бўлган³⁸⁵.

Қўқон хонлигининг сиёсий, маданий ва иқтисодий юксалиб бориши натижасида унинг ҳудудига турли мамлакатлардан савдо, бошпана ва таълим олиш мақсадида кўплаб этнослар келиб жойлашган. Шунингдек, хонлик шаҳар ва қишлоқларида мусулмон бўлмаган савдогарлар учун ҳам эркин яшаш ҳамда савдо қилиш имкониятлари яратилганлиги унинг ҳудудига турли дин ва миллат вакили бўлган савдогарлар келишини кучайтирган. Бу жараён хонликнинг этник таркибига ҳам таъсир утказган. Хусусан, XIX аср бошларидан хонликнинг Қўқон, Тошкент, Марғилон, Андижон, Наманган, Хужанд ва бошқа шаҳарларига Бухоро ва Самарқанд яҳудий оилаларининг кучиб келиш жараёни кузатилган. XIX аср ўрталарида хонлик пойтахти Қўқонда 25 та³⁸⁶, 1876 йил бошларида эса 30 та эркак, 28 та аёл яҳудий истиқомат қилган³⁸⁷. Қўқон хонлиги даврида Тошкентда маҳаллий халқ томо-

³⁸² Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус, 1959. – С. 69.

³⁸³ Обзорение Коканского ханства... – С. 190.

³⁸⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 72.

³⁸⁵ Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус, 1959. – С. 72.

³⁸⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47–48.

³⁸⁷ ЎЗР МДА, И. 271-фонд. 1-руйҳат, 123-иш, 29-варақнинг орқаси, 30-варақ.

нидан “Жухуд маҳалла” деб аталувчи яҳудий маҳалласи мавжуд бўлган ва Россия истилоси арафасида (1865 йил) 27 та оилада 100 тага яқин яҳудий истиқомат қилган³⁸⁸. Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бўлган Марғилон Фарғона водийси яҳудийлар яшовчи асосий марказларидан бўлган. XIX аср бошларида Марғилонга Бухоро хонлигидан бир гуруҳ яҳудийлар кучиб келиб жойлашган ва бу жараён аср ўрталарига қадар давом этган. Натижада, XIX аср 60-йилларида Марғилонда унлаб яҳудий оилалари яшаган.

Қўқон хонлиги яҳудийларининг асосий машғулоти ипакни буяш ва улгуржисига сотиш ҳисобланган. Хонликнинг ипак маркази ҳисобланган Марғилонда яҳудийларнинг махсус бўёқчилик дўконлари мавжуд бўлган ва улар ипакни буяшда асосан индигодан фойдаланган³⁸⁹. Қўқон хонлиги шаҳарларида яҳудий этикдўзлар ҳам анча таниқли бўлган. Хонликда яшовчи яҳудийлар узумдан шароб тайёрлаш ва уни яширинча сотиш билан ҳам шуғулланганлар³⁹⁰. XIX аср ўрталарида Қўқонда бир челақ яҳудий шароби 19 руб. 60 коп. дан сотилган³⁹¹. Хонлик шаҳарларида яҳудийлар рус моллари савдоси билан ҳам шуғулланган³⁹² бўлиб, XIX аср 60-йилларида биргина Чимкент бозорида 3 та яҳудий доимий рус моллари савдоси билан машғул бўлган³⁹³. Уз сармоясига эга бўлган яҳудийлар Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳиндлар каби судхўрлик билан шуғулланганлар ва маҳаллий савдогарларга қарзга пул берганлар³⁹⁴.

Хонликда яшовчи яҳудий савдогарлари хонликнинг Бухоро хонлиги, Россия ва бошқа ҳудудлар билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, Тошкент божхонаси берган маълумотларга кўра, 1867 йил 14 февралда яҳудий савдогари Амин Юсуф 13 та туяда 1515 рубллик Қўқон ип-газламаси, 15

³⁸⁸ Некталов Р., Мурдахов Ю., Фатахов Е. Межобщинные связи // История Бухарских Евреев. – Нью-Йорк, 2005. – С. 271.

³⁸⁹ Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – Москва, 1963. – С. 613 – 614.

³⁹⁰ УзР МДА, И. 1-фонд. 11-руйхат, 7-иш, 64-варақнинг орқаси.

³⁹¹ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 122.

³⁹² УзР МДА, И. 2-фонд. 1-руйхат, 23-иш, 3-варақ.

³⁹³ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 372.

³⁹⁴ Хоррошхин А. П. Сборник статей касающихся по Туркестанскому краю – С. 117.

февралда яҳудий савдогари Натан 2 та туяда 764 рубллик Қашқар газламаси ва ипакни Қуқондан Тошкентга олиб келган³⁹⁵.

Ҳиндлар Қуқон хонлигининг Қуқон, Тошкент, Марғилон, Наманган, Андижон шаҳарларида яшаган ҳамда хонликнинг савдо муносабатларида узига хос урин тутганлар. Н.Энгельгартдъ маълумотларига қўра, Россия истилосига қадар Қуқон шаҳрида савдо мақсадида келган ва яшаб қолган ҳиндлар куп булган ва шаҳарда узига хос “ҳинд колониялари”ни ташкил қилган³⁹⁶. XIX аср ўрталарида Қуқонда 20 тага яқин, хонлик тугатилиши арафасида (1876) 52 та³⁹⁷, Фарғона водийсида эса 370 та ҳинд истикомат қилган. Шунингдек, XIX аср 60-йилларида хонликнинг йирик шаҳарларидан булган Тошкентда 100 тага яқин, Уратепада эса 12 та ҳинд савдогари яшаган³⁹⁸.

Қуқон хонлиги шаҳарларида ҳиндларга қарашли карвонсаройлар мавжуд бўлиб, хонлик маркази Қуқондаги карвонсаройларнинг бири, Марғилондаги 8 та карвонсаройнинг 2 таси, Хужанддаги 5 та карвонсаройнинг ва Уратепадаги 3 та карвонсаройнинг 1 таси ҳиндларга тегишли булган³⁹⁹. Шунингдек, рус истилоси арафасида Тошкентдаги Саид Азим, Ширин Хожа Раис ва Бекларбеги карвонсаройларида ҳинд савдогарлари яшаб, савдо билан шуғулланганлар⁴⁰⁰.

Қуқонда ҳиндлар савдодан ташқари судхурлик билан ҳам машғул булганлар. Судхурлик Қуқон хонлигида яшовчи ҳиндларнинг асосий машғулоти ҳисобланган ва улар маҳаллий савдогарларга ойига 2 ёки 2,5 фоиз бадал ҳисобида, олдиндан тилхат ёздириб олган тарзда, пул қарз берганлар⁴⁰¹. Хусусан, ҳинд судхури

³⁹⁵ УзР МДА, И. 471- фонд, 1-руйхат, 10-иш, 19-варақ ва орқаси.

³⁹⁶ *Энгельгартдъ Н.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Том 458. 1908. – С. 46.

³⁹⁷ УзР МДА, И. 276- фонд, 1-руйхат, 123-иш, 29-варақнинг орқаси, 30-варақ.

³⁹⁸ *Кушкаевич А.* Сведения о городе Ура-Тюбе // Туркестанские ведомости. 1872. – №14.

³⁹⁹ *Костенко Л.* Туркестанский край. Том I. 1880. – С. 448, 451.

⁴⁰⁰ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 43 – 44.

⁴⁰¹ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 519.

берган 16 танга (3 руб. 20 коп.) – 20 ҳафтадан сунг унга 4 танга (80 коп.) даромад келтирган⁴⁰².

Қуқон хонлигида яшовчи ҳиндлар хонликнинг ички ва турли ҳудудлар билан савдосида ҳам фаол иштирок этганлар. Хусусан, Тошкент божхонаси қайдномаларида ёзилишича, Қуқондан Тошкентга 1867 йил 4 март куни ҳинд савдогари Бой Тилла 1 та отда 108 рубллик Қуқон газламаси, 6 июнда ҳинд савдогари⁴⁰³ 1 та отда 97 рубллик 21 та олача чопон (донаси 2 руб. 184 коп.) ва калиш (жуфти 30 коп.), 17 июнда ҳинд савдогари Бой Тилла 1712 рубллик Қашқар матоси ва чит, 27 июнда ҳинд савдогари 8 та отда 1000 рубллик Қашқар ва Қуқон газламаси⁴⁰⁴, 1868 йил 9 январда ҳинд савдогари Бой Бута 7 та от ва 1 та туяда 940 рубллик шақар, Қашқар ва Қуқон газламаси⁴⁰⁵, шу ойда яна бир нечта ҳинд савдогарлари 10 та отда 1260 рубллик Қуқон газламаси, 1–9 март орасида яна бир ҳинд савдогари 40 рубллик Қуқон газламаси олиб келган⁴⁰⁶.

Шунингдек, Тошкентдан Қуқонга 1868 йил 9 январда ҳинд савдогари Тилла 11 та аравада 4800 рубллик рус моллари, шу куни яна бир ҳинд савдогари Хоса 6 та отда 1600 рубллик рус моллари ва чой⁴⁰⁷, шу ойда бир нечта ҳинд савдогарлари 11 та арава ва 6 та отда 6400 рубллик рус моллари олиб келган⁴⁰⁸. Бундан қуриниб турибдики, хонликда маҳаллий булмаган савдогарларга яратилган шароит, берилган имконият ва уларнинг хавфсизлигини таъминланганлиги натижасида, ҳинд савдогарлари нафақат Қуқон – Ҳиндистон савдо алоқаларида, балки хонликнинг ички ва бошқа мамлакатлар билан олиб борилган ташки савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этганлар.

⁴⁰² *Наливкин В., Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы... – С. 38.

⁴⁰³ Изох: архив ҳужжатларидаги савдогарлар исмини ўқиш имкони бўлмади.

⁴⁰⁴ Ўз РМДА, И. 471-фонд, 1-руйхат, 10-иш, 33, 95, 122, 131-варақ.

⁴⁰⁵ Ўз РМДА, И. 471-фонд, 1-руйхат, 14-иш, 4-варақ.

⁴⁰⁶ Ўз РМДА, И. 471-фонд, 1-руйхат, 11-иш, 1-варақнинг орқаси, 2-варақ, 12-варақнинг орқаси, 13-варақ.

⁴⁰⁷ Ўз РМДА, И. 471- фонд, 1-руйхат, 13-иш, 2-варақнинг орқаси, 3-варақ.

⁴⁰⁸ Ўз РМДА, И. 471- фонд, 1-руйхат, 11-иш, 2-варақнинг орқаси, 3-варақ.

Кукон хонлигида яшовчи афгонлар асосан тижорат билан машгул булганлар ва хонликнинг ички ва ташки савдо муносабатларида ҳам иштирок этганлар. А.К.Гейнс маълумотларига кўра, Куконда яшовчи афгон савдогарлари Ҳиндистондан келтирилган ҳинд ва инглиз моллари: саллалик дока, чит, бомбей чойи, қалин сурп, француз чити ва бошқаларни сотиш билан шуғулланганлар⁴⁰⁹. XIX аср урталарида хонлик пойтахти Куконда 50 тага яқин⁴¹⁰, Россия истилоси арафасида Тошкентда 21 та афгон яшаган⁴¹¹.

Афгон савдогарлари Кукон хонлигининг ички савдодаги иштирокидан ташқари, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Бухоро хонлиги, Россия ва бошқа ҳудудлар билан савдо алоқаларида муҳим ўрин тутганлар. Хусусан, 1864 йил 20 ноябрда афгон савдогари Албабат Мулладатов 1300 туялик катта қарвонга қушилган ҳолда, узининг 10 та туясида 1000 тиллолик 200 та ипак ва 100 та оддий чопон, 1100 парча беқасам, 200 парча парипоша, 100 парча каноус ва ҳ.к.лар билан Туркистондан Перовский фортига келган⁴¹². Шунингдек, Тошкент божхонаси маълумотиغا кўра, 1865 йил 13 сентябрда афгон савдогари Абу Саид Тошкентдан Куконга 1 та туяда 588 рубллик рус моллари олиб кетган⁴¹³ бўлса, 1867 йил 6 июлда афгон савдогари Шамсиддин 12 та отда 1200 рубллик Кукон газламаси, 24 июлда афгон савдогари Саид Турдиев 1 та туяда 349 руб. 20 коп. лик 44 та олача чопон, ипак газлама, чит ва ҳ.к. ларни Кукондан Тошкентга олиб келган⁴¹⁴.

Кукон хонлигининг йирик шаҳарларига тижорат мақсадида, таълим олиш учун ҳамда қочқин сифатида келган татар ва русларни қуплаб учратиш мумкин булган. Бу давлат ҳудудидан бошпана топган рус ва татарларнинг бир қисми ҳарбийлар булган ва уларнинг аксариятини Кукон хонлари ўз хизматида олган. Хусусан, XIX аср урталарида Куконда булган казак Милюшин ва

⁴⁰⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 245.

⁴¹⁰ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 50.

⁴¹¹ Султонов Ҳ. А. Муҳаммад Солиххужа ва унинг "Тарихи жадидайн Тошканд" асари. – Т., 2007. – Б. 86.

⁴¹² ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-руйхат 2-иш, 40-варақ.

⁴¹³ ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-руйхат, 103-иш, 16-варақ.

⁴¹⁴ ЎзР МДА, И. 471-фонд, 1-руйхат, 10-иш, 94 об, 127-варақнинг орқаси.

Батаришқинларнинг эсдаликларида ёзилишича, Қўқон ва Тошкентнинг ҳар бирида 100 тага яқин, хонликнинг бошқа шаҳарларида ҳам куплаб рус ва татарлар яшаган. Хонликда яшовчи рус ва татарларнинг аксарияти Россиядан қочқин сифатида келган бўлиб, бу ерда хунармандчилик, савдо билан шугулланганлар. Ҳарбий малакага эга бўлганлари эса хон хизматига кирган⁴¹⁵.

XIX аср бошларидан бошлаб Тошкент ва унинг атрофларига Россиянинг турли ҳудудларидан ҳар хил сабаблар билан келиб қолган татарлар жойлаша бошлаган. Қўқон хони Муҳаммадалихон татарларга Тошкентдан ғарбда Дархон ариғидан шарқда Қорасув ариғигача, жанубда Совуқбулоққача, шимолда Салор ариғигача бўлган ерларни солиқлардан озод қилиб берган⁴¹⁶. Татарлар яшайдиган қишлоқ маҳаллий аҳоли томонидан “Нуғайқўрғон” деб аталган. П.И.Пашино маълумотларига қўра, Нуғайқўрғон аҳолиси картошка етиштириш билан шугулланган ва уни Тошкент бозорларига олиб чиққан⁴¹⁷.

Рус савдогарлари Урта Осиё хонликлари билан олиб бориладиган савдода асосан татарлардан фойдаланган бўлиб, татарларнинг маҳаллий халқлар билан тил ва дин жиҳатидан яқинлиги савдо муносабатларида ҳам узининг ижобий самарасини берган. А.П.Хорошхиннинг ёзишича, XIX аср 70-йилларида Қўқонда рус моллари билан савдо қилувчи 15 та татар савдогари яшаган⁴¹⁸. Россия истилоси арафасида XIX аср 30-йилларидан бошлаб Туркистон шаҳрида яшовчи ва рус моллари билан савдо қилувчи 11–12 та Қозон татари бўлиб, уларга тегишли дуконларнинг йиллик савдо айланмаси уртача 1000 руб. атрофида эди⁴¹⁹. Бу даврда Чимкентда рус моллари билан савдо қилувчи 25 татар савдогари бўлган ва уларга тегишли дуконларнинг йиллик савдо айланмаси 3000 руб. га тенг бўлган⁴²⁰. Россия қўшинлари томонидан 1864 – 1865 йилларда Қўқон хонлигига тегишли Туркистон, Чимкент,

⁴¹⁵ Показание сибирских казаков Милюшина и Батарышкина... – С. 28.

⁴¹⁶ Малыцкий Н. Г. Ташкентские махалля и мауза. –Т., 1927. – С.113.

⁴¹⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 98.

⁴¹⁸ Хорошхин А. П. Сборник касающихся по Туркестанского края... – С. 46.

⁴¹⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292.

⁴²⁰ Тетеревииков А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 35.

Тошкент, Хужанд ва бошқа ҳудудлар босиб олинганидан сунг, хонлик шаҳарларида рус ва татар савдогарлари купайиб қолган. 1868 йилги Кауфман ва Худоёрхон ўртасидаги савдо шартнома-си имзоланганидан сунг, Қўқонда рус савдогарлари учун алоҳида карвонсарой ажратилган ва уларга тегишли дуконлар сони ҳам купайган.

Қўқон хонлигида маҳаллий халқлар – узбек, тожик, қирғиз, қозоқ ва бошқалар билан бирга турли ҳудудлардан яшаш ва тижорат учун келган қорақалпоқ, ҳинд, уйғур, афғон, яҳудий, татар, рус ва бошқа миллат вакиллари учратиш мумкин бўлган. Хонлик ҳудудига қўшни мамлакатлардан келаётган аҳоли ва савдогарлар оқимининг купайиши унинг иқтисодиёти юксалган даврдан, яъни XIX аср бошларидан кучайган. Шунингдек, Қўқон хонлигида турли миллат ва дин вакилларига эркин яшаш ва савдо қилиш учун берилган кенг имконият ҳамда бой ва харидоргир бозор турли мамлакат савдогарларини бу юртга чорлаган. Қўқон хонлигида савдонинг ривожланиши унинг этник таркибида ўзгаришларга сабаб бўлган. Ўз навбатида турли этник гуруҳларнинг интеграциялашувига олиб келган.

Қўқон хонлигида яшовчи турли миллат вакиллари унинг сиёсий, маданий ва иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнай бошлаган. Хусусан, афғон ва ҳиндлар хонликнинг Бухоро хонлиги, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон билан, татар ва руслар Россия ва Европа давлатлари билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хонликнинг доимий аҳолиси узбек, тожик, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, яҳудийлар унинг ички ва ташқи савдосида фаол иштирок этган ва уларнинг савдодаги иштироки хонлик иқтисодиётидаги барқарорликни сақлаб турган.

БОЗОРЛАР ВА КАРВОНСАРОЙЛАР, УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир давлатнинг тараққий этиши албатта унинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий равнақига боғлиқ. Олий ҳукмдорлар табиий равишда мамлакатдаги фаровонликни савдо билан боғлаганлар. Савдони тараққий этгириш, унинг учун етарли шароитларни яратиб бериш асосий вазифалардан бири саналган. Айниқса, марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган даврларда мамлакат иқтисодиёти равнақ топган, янги бозорлар қурилган, мавжудлари кенгайтирилган, савдо дуконлари, карвонсаройлар ва бошқа савдо иншоотлари барпо этилган. Савдо муносабатлари, бож тизими тартибга солиниб, уларнинг назорати кучайтирилган.

Хонликнинг йирик шаҳарларида ҳафтасига икки-уч марта, кичикроқ шаҳар ва катта қишлоқларда, бир-бирига яқин бўлган бир нечта кичик қишлоқлар туташган жойларда эса бир марта бозор бўлган.

Хонлик бозорлари орасида пойтахт Қўқон бозори яққол ажралиб турган. Хонликнинг қўлаб ҳукмдорлари мамлакат шаҳарларида, пойтахтда бозор, савдо расталари, дукон ва карвонсаройлар қуришга катта эътибор берганлар. Хусусан, Қўқон хони Шохруҳбий (1709–1721) янги ташкил қилинган давлатнинг марказига Ўрда билан бир қаторда бозор бунёд этган. Унинг вориси Абдурахимбий (1721–1734)нинг пойтахтда дастлабки амалга оширган ишларидан бири бозор ва расталарни қуриш бўлган⁴²¹. Абдукаримбий (1734–1750) эса Қўқон атрофини девор билан ўраган ҳамда шаҳарда янги бозор ва расталар барпо қилган⁴²². Норбутабий (1762–1798) ҳукмронлиги даврида хонликнинг нисбатан иқтисодий юксалган даври бошланган бўлиб, хонлик шаҳарларида, хусусан, Қўқонда ариқлар, масжид,

⁴²¹ Маъмурд Ҳақим Яйфоний. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Гафур Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101. 4–5-варақлар.

⁴²² Муҳаммад Фозилбек Отабек ўғли. Мукаммал Тарихи Фарғона // Қўлёзма ЎЗР ФА ШИ. – №5971. 18-варақ.

мадраса, ҳаммом, карвонсарой ва савдо дуконлари барпо қилинган⁴²³.

XIX аср бошларидан хонлик иқтисодий ҳаёти аста-секинлик билан ривожланиб бориши оқибатида бозорлар сони ҳам ортиб борган. Жумладан, 1813–1814 йилларда хонликда бўлган Ф.Назаровнинг ёзишича, Қукон марказида учта тошдан қурилган бозор бўлган ва уларда ҳафтада икки марта бозор ташкил этилган⁴²⁴. 1830 йилда Қуконда бўлган хорунжий Потанин хонлик пойтахтида 6 та бозор бор деб кўрсатган⁴²⁵. Номалум муаллиф маълумотларига қўра, XIX аср 40-йилларида Қуконда мавжуд бўлган 6 та бозорнинг 2 тасида маҳаллий, 4 тасида турли ҳудудлардан келган савдогарлар савдо ишларини олиб борганлар⁴²⁶.

Қукон бозорлари баъзиларининг Урта Осиёда мавжуд бўлган анъанага қўра усти ёпиқ бўлиб, ёгингарчилик мавсуми учун ҳам қўлай бўлган. Қукон бозори Бухоро бозоридан сўнг Урта Осиёда энг яхши бозорлардан бири бўлган ва бу номга у Муҳаммадалихон даврида эришган⁴²⁷. Чунки, Муҳаммадалихон ҳукмронлик қилган XIX аср 20-йилларида хонликнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалиши – пойтахтда бозор ва савдо билан боғлиқ иншоотлар қурилишига ва бу соҳага эътибор кўчайишига олиб келган.

Худоёрхон (1845–1858, 1862–1863, 1865–1875) ҳокимиятни мустақил бошқаришни бошлаганидан сўнг (1852), хонликнинг турли ҳудудларида, хусусан, кичик шаҳар ва қишлоқларида ҳам бозор, дукон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотлари қурилиши давом эттирилган. 1856–1857 йилларда Қукон асосий бозорида қурилган карвонсарой ва тўқимачилик моллари сотиш учун

⁴²³ Махкамов А. А. Роль города Коканда в развитии экономических связей... – С. 18.

⁴²⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 76.

⁴²⁵ Потанин Н. И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) ... – С. 281.

⁴²⁶ Обзорение Кокандского ханства... – С. 213.

⁴²⁷ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

мўлжалланган савдо расталари шулар жумласидандир. Хоннинг буйруғи билан Каримкули меҳтар томонидан курдирилган чит растаси пойтахтдаги энг йирик савдо расталаридан бири ҳисобланган. Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даврида (1865–1875) ҳам савдо иншоотлари курдиришни давом этгирган. Жумладан, у 1867–1868 йилларда хазинабон Исо Авлиёга⁴²⁸ хонликнинг ҳамма ҳудудларида бозор, янги дукон ва карвонсаройлар курдиришни буюрган⁴²⁹. Натижада, Қўқон бозорида чит сотиладиган савдо расталари, каппон, катта ва кичик пахта, утин ва бошқа маҳсулотлар сақланадиган ва улар билан савдо қилинадиган карвонсаройлар барпо қилинган⁴³⁰. Бу даврда Қўқон бозоридаги чит расталари сони 250 тага етган⁴³¹. 1870 йил Қўқон марказий бозорининг тўқимачилик расталари жойлашган қисмида ёнғин чиқиши натижасида чит растасининг 250 дуконидан 5–6 тасигина омон қолган⁴³². Худоёрхон фармони билан қисқа муддатда Қўқон бозорининг чит растаси қайта қурилган⁴³³. Ёнғиндан оз муддат утгач, Қўқонда булган А.П.Федченко, Қўқон бозори ҳақиқатан эътиборга лойиқ, у ҳамма томондан узига хос меъморилик услубида қурилган, бозор ташкилий ишлар юзасидан Урта Осиёда энг яхшиларидан ҳисобланади. Қўқон савдо саройларининг усти баланд ёғоч том билан ёпилган ва унда ҳаво жуда яхши айланади, – деб қайд этган⁴³⁴.

Урта Осиё шаҳарларига хос тарзда Қўқоннинг асосий бозори шаҳарнинг марказида, турли кўчалар туташган ерда жойлашган ва “Катта бозор” номи билан танилган бўлиб, А.Л.Кун 1875 йил пойтахтга келган даврда бу бозорда 2000 атрофида дукон

⁴²⁸ Изох. Исо Авлиё 1865 – 1875 йилларда Қўқон хонлиги молия вазири булган.

⁴²⁹ Саид Магомед Худоёр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С. 332 – 334.

⁴³⁰ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 199.

⁴³¹ *Мухаммад Азиз Марғиловий.* Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Вохидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15; *Бейсембиев Т. К.* “Тарихи Шаҳрухи” – как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 65.

⁴³² *Нияз Мухаммад бин Ашур Мухаммад.* Тарихи Шохрухи. – Казань, 1885. – С. 316.

⁴³³ *Федченко А. П.* Путешествие в Туркестан. – Москва, 1990. – С. 244.

⁴³⁴ *Федченко А. П.* Путешествие в Туркестан. – СПб., 1875. – С. 49.

булганлигини қайд этган⁴³⁵. Асосий бозор маҳсулот турларига қараб, алоҳида савдо расталарига ёки кичик бозорларга бўлинган. Дехқончилик маҳсулотлари бозори ва ғалла бозори, ипак ва пилла бозори, пахта бозори, ўсимлик ёғи бозори, майиз бозори (қурук мевалар бозори), пичан, ёғоч, беда, похол бозорлари, гуруч бозори, баққолчилик моллари бозори, кийим-бош бозори, чой растаси, заргарлик растаси, чорва моллари бозори, дон бозори шулар жумласидандир. 1271 йилги (1854–1855) маълумотларга қўра, Қўқон асосий бозоридаги буюқ маҳсулотлари растаси бозорнинг чеккасида – “Бозор-и поён”да (Қуйи бозор), чорва моллари бозори эса Ўрта Осиё шаҳарсозлиги анъаналарига хос равишда шаҳар чеккасидаги майдонда жойлашган⁴³⁶.

Қўқон шаҳарлари бозорларидаги дўконлар уч турга: ҳукмрон сулола вакиллари ва турли амалдорларга тегишли, хусусий ва вақф дўконларига бўлинган. Архив маълумотларига қараганда, хонлик тугатилиши арафасида Қўқон шаҳри бозорларида 1911 та савдо дўкони булган ва уларнинг 599 таси ҳукмдорга қарашли, 1312 таси хусусий дўконлар ҳисобланган⁴³⁷. Н.Пантусов маълумотларига қўра, Худоёрхон ҳукмронлиги даврида пойтахтдаги карвонсарой, дўкон, ҳаммом ва бошқа савдо иншоотларининг аксари қисмидан солиқ олинмаган. Чунки уларнинг асосий қисми хонга қарашли булган ёки вақф мулклари ҳисобланган⁴³⁸. Хусусан, бу даврда шаҳардаги 10 та карвонсаройнинг 5 таси хонга тегишли булган⁴³⁹. Дўконлар савдогарларга ижарага берилган ҳамда улардан белгиланган тартибда ижара ҳақи олинган. 1874 йилда Қўқондаги 575 та савдо дўконидан хон хазинасига 2131 тилло даромад тушган⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Қўн А. Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1875. – С. 61 – 62.

⁴³⁶ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 199.

⁴³⁷ УзР МДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

⁴³⁸ Пантусов Н. Сборы пошлины в бывшем Кокандском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – № 17.

⁴³⁹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 201.

⁴⁴⁰ Пантусов Н. Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

Кўқон хонлиги бозорларида энг йирик савдо очик бозор майдонларида амалга оширилган бўлса, карвонсаройларда нисбатан қиммат моллар, чет эл моллари ва улгуржи моллар савдоси амалга оширилган. Кўқон бозорлари савдогар ва харидорлар билан тавжум бўлиб, биргина майда савдо-сотик ишлари билан асосий бозорда 600 га яқин савдогар шуғулланган⁴⁴¹.

Хонлик иқтисодий ҳаёти анча муътадил кўрсаткичга эришган XIX аср урталарида эса, Кўқонда бозор ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва якшанба кунлари эрталабдан кечгача давом этган⁴⁴². Чоршанба асосий бозор кунини ҳисобланиб, шу кунини бозорга хонликнинг турли шаҳарларидан ва қушни ҳудудлардан савдогарлар келганлар.

Кўқон атрофидаги қишлоқларда ҳам ҳафтанинг турли кунларида бозорлар ташкил этилган бўлиб, Конибодомда якшанба, Бешарик, Янгикўрғон ва Олтиариқда душанба, Яйпан, Бувайда ва Риштонда сешанба, Исфарада чоршанба, Чоркуда пайшанба кунини бозор бўлган⁴⁴³.

Кўқон хонлигининг энг йирик ва бой бозорларидан бири Тошкентда жойлашган ва у маҳаллий хунармандчилик, дехқончилик, боғдорчилик маҳсулотлари билан бирга Россия ва қозоқ даштларидан келтирилган моллар сотиладиган бозори билан ҳам машҳур бўлган. XVIII – XIX асрларда Тошкентдаги Себзор, Кўкча, Бешёғоч, Шайхонтоҳур даҳаларининг уз бозорлари бўлиб, энг йирик бозор шаҳар марказида, тўрт даха кучалари кесишган ерда жойлашган ва Жўба (ёки Жува) бозори деб аталган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ таърифига кўра, “Бозорнинг дукон-расталари Чорсудаги қандолатпазлик дуконигача давом этади. Рамазон ойида бу ерда кечаси ҳам бозор бўлиб, халқ савдо-сотик, ҳар хил уйин-кулги қилади”⁴⁴⁴.

⁴⁴¹ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

⁴⁴² *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830)... – С. 281; *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 46.

⁴⁴³ УзР МДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 123-иш. 185-варак.

⁴⁴⁴ *Уринбоев А., Буриев О.* Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавфсифида. – Т., 1983. – Б. 40.

Жуба бозорида (ҳозирги Чорсу) XIX аср бошларида асосий расталар ва карвонсаройлардаги дуконлар қушиб ҳисобланганда 3000 дан ортиқ дукон мавжуд бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида бозорнинг буйи 400 саржин, эни 100 саржин бўлиб, унда 16 карвонсарой, 2400 дукон жойлашган. Шаҳар буйича дуконлар сони 4548 тага етган⁴⁴⁵.

Тошкент марказий бозори ҳам маҳсулот турига қараб расталарга бўлинган ва XIX аср 60-йилларида расталарнинг сони 40 тага яқин бўлган. Улар жумласига ун бозори, кигиз бозори, қуй бозори, гушт бозори, нон бозори, шам бозори, чой бозори, базозлик бозори, пичокчилик бозори, эгар бозори, пахта бозори, тамаки бозори, заргарлик бозори қабилар кирган. А.Н.Тетеревников маълумотига кўра, шаҳар марказий бозорида тарок, ангишвона ва бошқа майда буюмлар сотиладиган 150 та дукон, олача, чит, буз, гулли чит, румол ва пўстин сотиладиган 100 дан ортиқ дукон, этик, маҳси, ковуш сотиладиган 100 тага яқин дукон, тақа, ҳалқа, мих, урок, арра сотиладиган 60 тага яқин дукон, кановуз, бекасам, астарли газлама, чачвон сотиладиган 60 та дукон, кўнчилик маҳсулотлари сотиладиган 50 тага яқин дукон, кигиз, аркон, коп, от анжомлари, қамчин, хуржун, тасма сотиладиган 30 та дукон, мис-қозон, чумич, обдаста, чойнак, кумғон, жом ва бошқа мис буюмлар сотиладиган 32 та дукон, эгар сотиладиган 30 та дукон, шағам ва совун сотиладиган 20 та дукон, чилим ва тамаки сотиладиган 20 та дукон, гилам ва курпа сотиладиган 10 та дукон, идиш-товоқ сотиладиган 10 та дукон ва бошқа дуконлар бўлган. Бозорда усти ёпик саройлар ҳам қўйиб, улардан бири бўлган ғалла бозори қаппон деб аталган. XIX аср 60-йилларида Тошкент бозоридаги дуконларнинг ижара ҳақи йилига 2–4 тилло бўлган⁴⁴⁶.

Тошкентда Қўқондаги каби ҳафтада уч марта – чоршанба, пайшанба, якшанба кунлари бозор бўлган. Якшанба куни “қатта бозор” бўлиб, шу куни пул олди-бердиси билан шугулланувчи саррофлик дуконлари ҳам фаолият юритган⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39.

⁴⁴⁶ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39–42.

⁴⁴⁷ Ўз Р МДА, И. 1-фонд, 16-руйхат, 876-иш. 8-варақнинг орқаси.

Шаҳар даҳаларидаги бозорлар ичида Шайхонтоҳур даҳасидаги Урда бозори бошқа бозорларга нисбатан таниқлирок бўлган. Урда бозорига савдо карвонлари Қашқар дарвозаси орқали кириб келган⁴⁴⁸. Муайян бир турдаги маҳсулот сотиладиган алоҳида бозорлар шаҳарнинг шимолий қисмидаги Хастимом мавзесида жойлашган Отбозор, Қуйбозор, шаҳарнинг жануби-ғарбида Самарқанд дарвозаси олдида Қовунбозор ва шаҳар шарқида машҳур Қаймоқбозор бозорлари алоҳида ажралиб турган⁴⁴⁹.

XIX аср бошларида Наманган ҳам ўзининг бозорлари билан машҳур бўлиб, у хунармандчилик ва боғдорчилик маҳсулотлари ҳамда тоғли қирғизлар билан олиб борилган савдода муҳим аҳамиятга эга бўлган. XIX аср 60-йилларида шаҳарда Худоёрхон 500 дукондан иборат йирик бозор қурдирган. Бу бозордан келаётган даромаднинг асосий қисми хоннинг хазинасига тушган. Ҳар бир дукон йилига 5 тиллодан 10 тиллогача хон хазинасига даромад келтирган⁴⁵⁰. А.Л.Кун 1875 йилда Наманганда 1000 дан ортиқ савдо дукони бўлганлигини ёзиб қолдирган⁴⁵¹. Наманганнинг асосий бозори хонликнинг йирик шаҳарларида бўлгани сингари маҳсулот турларига қараб, расталарга ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар бозорида майда савдо ҳафтанинг ҳар куни олиб борилган бўлса, йирик бозор Қўқон ва Тошкент бозорларидаги каби ҳафтада бир неча кун – шанба, якшанба кунлари саҳардан то кечгача, йил бўйи давом этган⁴⁵².

Наманган атрофидаги шаҳар ва қишлоқларда ҳам бир-бирига мутаносиб равишда бозорлар фаолият қурсатган ва уларнинг баъзилари хонликда ҳам таниқли бўлган. Хусусан, Учқургон бозори ва Наманган – Авлиёота карвон йулида жойлашган Заркент бозори тоғли қирғизлар билан савдода машҳур ҳисобланган ва уларга бозор кунлари Наманган ва унинг атрофидан қўлаб аҳоли

⁴⁴⁸ Рузиева М. Тошкентнинг утмиш қиёфаси. – Т., 1984. – Б. 28.

⁴⁴⁹ Пулатов Х. Ш. Базары старого Ташкента // Пути развития архитектуры Узбекистана. – Т., 1983. – С. 40.

⁴⁵⁰ УзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 122-иш, 9-варақ ва орқаси.

⁴⁵¹ Кун А. Л. Очерк Кокандского ханства. – СПб., 1876. – С. 64.

⁴⁵² Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 43 – 47.

келган⁴⁵³. Учқурғонда сешанба, Шахандда жума, Олмосда шанба, Чустда жума ва якшанба кунлари бозор кунлари ҳисобланган.

Марғилон ташқи савдода муҳим ўринга эга бўлган ўзининг ипак ва ярим ипак матолари билан савдо қилинадиган бозори билан хонликнинг бошқа бозорларидан ажралиб турган. Қўқон хонлари буни инобатга олган ҳолда Марғилон бозорига катта эътибор берганлар, уни кенгайтирганлар ва янги раста, дўкон ва карвонсаройлар қурдирганлар. XIX аср 70-йилларида Марғилон ҳокими бўлган Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбек даврида Марғилон бозори янада раванқ топган. Султон Муродбек шаҳар бозорида янги сарой, дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотлари барпо қилдирган. Муҳаммад Азиз Марғилоний маълумотларига кўра, Султон Муродбек Марғилондаги читфурушлик бозори қаршисига яхши савдо саройи қурдирган ва уни Қўқондаги Ҳоким Ойим мадрасасига вақф қилган⁴⁵⁴. Шунингдек, Султон Муродбек Марғилон савдогарларига ҳомийлик қилган ва керакли шароитларни яратиб берган. Султон Муродбек 1289 йилда (1872–1873) Мулла Муҳаммад Олим саркорга Марғилон бозорида дўконлар қурилиши учун йилда 10 арава сомон беришни буюрганлигини архив ҳужжатлари кўрсатади⁴⁵⁵. Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик даврида (1865–1875) Марғилон шаҳрида 2246 та дўкон бўлган ва уларнинг 489 таси ҳукмрон сулолага қарашли, 686 таси вақф мулки, 1071 таси хусусий ҳисобланган. Бу дўконларнинг 214 тасида гушт, 401 тасида мева ва сабзавот, қурук мева, 109 тасида пойафзал, 46 тасида ипак мато, 3 тасида ип-газлама, 81 тасида чопон, 86 тасида мануфактура моллари, 140 тасида атторлик маҳсулотлари, 4 тасида кумуш буюмлар сотилган⁴⁵⁶. Марғилон бозорида майда

⁴⁵³ Кетмень-Тюбе в 1898 году. – Андижан, 1904. – С. 14; Романов А. Ныжный Алай // Туркестанские ведомости. 1882. – № 19.

⁴⁵⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15.

⁴⁵⁵ Ўз Р МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 2436-иш, 1-варак.

⁴⁵⁶ Саид Магомед Худоёр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С. 332 – 334.

савдо ҳафтанинг ҳар куни, пайшанба ва якшанба кунлари асосий катта бозор фаолият кўрсатган⁴⁵⁷.

Хонликда ўзининг бозорлари билан машҳур бўлган марказлардан бири Андижон эди. Андижонда бозори ҳақида П.И.Небольсин шундай таъриф берган: “Андижон хонлигининг йирик шаҳарларидан, у ерда савдо ривожланган, бозорларида Бухоро, Хужанд, Қўқондан келган савдогарларни кўриш мумкин”⁴⁵⁸. Шаҳар марказида жойлашган бозорда XIX аср 70-йилларида 1000 дан ортиқ дўкон мавжуд бўлган⁴⁵⁹. Бозор маҳсулот турларига қараб алоҳида савдо расталарига ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар шимолида от бозори, жанубида қуй бозори, марказида оёқ-кийим бозори, атторлик, бўйра, ширмонпазлик растаси фаолият юритган⁴⁶⁰. Андижонда ҳафтанинг душанба ва якшанба кунлари бозор кунлари бўлган ва хонлигининг турли ҳудудларидан, шунингдек, қўшни мамлакатлардан ҳам савдо қарвонлари келган. Ҳафтанинг бошқа кунлари бозорда майда савдо-сотик ишлари олиб борилган.

Қўқон хонлигининг чегара ҳудудида жойлашган ва йирик савдо шаҳарларидан бири Ўш хонлигининг Қашқар ва қирғизлар билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган ва унинг бозорларида маҳаллий ҳамда турли ҳудудлардан келган савдогарларни куплаб учратиш мумкин бўлган. 1812 йилда Ўшда бўлган Мир Иззат Улланинг ёзишича, Ўш Қўқон – Қашқар йулидаги йирик шаҳар ва бу ерда турли мамлакатлардан келтирилган моллар айирбошланган ҳамда сешанба куни Ўшда йирик бозор бўлган⁴⁶¹. XIX аср урталарида шаҳар марказида 1000 га яқин савдо дўконлари мавжуд катта бозор бўлган. Ўш бозори марказидан утган Оқ Бура дарёси қирғоғида усти ёпиқ бозор – Тим мавжуд бўлган. Оқ Бура дарёсининг икки қирғоғини 900 метрли осма куприк бирлаштириб турган ва дарёнинг ҳар икки

⁴⁵⁷ Туркестанский сборник. Том 26. – С. 137.

⁴⁵⁸ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией... – С. 299.

⁴⁵⁹ Кун А. Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб.. 1876. – С. 64.

⁴⁶⁰ Мухаев Д, Ҳошимов Х. Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври ҳунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир... – Б. 123.

⁴⁶¹ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году... – С. 48 – 49.

қирғоғида бозор расталари жойлашган⁴⁶². Уш қуй бозори Қуқон хонлигидаги машхур чорва бозорларидан булган⁴⁶³.

Қуқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири Хужанднинг “Пайшанба” ва “Чоршанба” бозорларининг 14 та бозор майдони булган ва уларда майда савдо амалга оширилган. Пайшанба бозори шаҳар марказининг шарқида, чоршанба эса жануби-шарқида жойлашган. Пайшанба бозорида 510 та, Чоршанба бозорида 280 та дукон мавжуд булган. Хужандда ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва жума бозор кунлари ҳисобланган⁴⁶⁴. Шаҳарнинг марказида турт куча кесишган чорраҳанинг яқинида усти ёпик бозор – Тим мавжуд булган ва у Хужанд бозорининг маркази ҳисобланган⁴⁶⁵.

Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Сайрам шаҳарлари ҳам уз бозорлари билан машхур ҳисобланган. Бу шаҳарлар Ўрта Осиё – Россия қарвон йулларида жойлашган булиб, рус моллари ва қозоқ чорваси ҳамда чорвачилик маҳсулотлари билан таниқли эди. В.В.Вельяминов-Зернов XIX аср ўрталарида Туркистонда катта бозор ва 3 та қарвонсарой булган⁴⁶⁶, деб маълумот берган. А.К.Гейнснинг ёзишича, Россия истилоси арафасида Туркистон бозорида 210 та дукон булган ва бундай дуконлар қарвонсаройларда ҳам мавжуд эди. Бу дуконларнинг йиллик савдо айланмаси ўртача 316 минг руб. булган⁴⁶⁷.

Чимкентнинг ғарбида катта бозор жойлашган булиб, Россия истилоси арафасида унда 220 та дукон булган ва бундай дуконлар қарвонсаройларда ҳам бор эди. Ҳар бир дуконнинг йиллик савдо айланмаси 1000–5000 руб., бозорники эса 250–300

⁴⁶² Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1987. – С. 119 – 120.

⁴⁶³ Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX в. – Бишкек, 1999. – С. 83.

⁴⁶⁴ Мирбабаев А. К. Историческое наследия Худжанда. – Душанбе, 1995. – С. 98.

⁴⁶⁵ Турсунов Н. О. Сложение и пути развития городского и сельского население северного Таджикистана XIX – начала XX вв. – Душанбе, 1976. – С. 61 – 66.

⁴⁶⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 45.

⁴⁶⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292–294.

минг руб. булган⁴⁶⁸. Чимкент, Сайрам ва Манкент шаҳарлари Қўқон хонлигида чорва бозорлари билан ҳам машҳур булган. Хусусан, Чимкентнинг ғарбий қисмида қуй бозори, Сайрамнинг жанубий қисмидаги От дарвозаси яқинида от бозори, Манкент шаҳри яқинида туя бозори мавжуд булган ва бу бозорларга Урта Осиёнинг турли ҳудудларидан, хусусан, Фарғона водийси шаҳарларидан савдогарлар келган⁴⁶⁹.

XIX аср бошларида асос солинган Авлиёота аста-секин кенгайиб, аср урталарига келиб, йирик савдо шаҳрига айланган. Авлиёотага 1856 йилда Тошкент бекларбегиси Мирзо Аҳмад янги бозор қурдирган, олди-сотди жараёнини тартибга солган ва шаҳарни назорат қилиш учун Отабек додхоҳни ҳоким этиб тайинлаган⁴⁷⁰. XIX аср 60-йилларида Авлиёота бозорида 360 та дўкон мавжуд бўлиб, бу ердаги битта дўконнинг ижара ҳақи 3 руб.дан 30 руб.гача булган⁴⁷¹. Авлиёота бозорида Қўқоннинг турли ҳудудларидан ва Бухоро хонлигидан келган савдогарларни қўллаб учратиш мумкин эди.

Қўқон хонлигида машҳур бозорлар йирик шаҳарлардан ташқари савдо учун қулай бўлган кичик қишлоқларда ҳамда айрим ҳудудларда ҳам ташкил этилган. XIX асрда Хўжанд ва Тошкент вилоятлари уртасида, Курама тоғ тизмасининг чеккасидаги Ёнтоқ деб аталган жойда хонликда машҳур чорва бозори мавжуд бўлиб, бу бозор савдо учун қулай Фарғона водийси ва Тошкент, Туркистон Чимкент ҳамда Бухоро – Қўқон ва Қашқар йўлида жойлашган. Ёнтоқ бозорига Бўка, Ангрен ва Бекободдан курамалар, Уратепа ва Зоминдан юз ва турклар, Матчодан тожиклар, Туркистон ва Чимкентдан қозоқлар келганлар. Ёнтоқ бозори ёз ва куз ойларида ҳафтанинг шанба куни булган. Ҳар бозор куни бу ерда 15–20 минг чорва сотилган⁴⁷².

⁴⁶⁸ *Тетеревников А. И.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 35.

⁴⁶⁹ *Южаков Ю. Д.* Сарты или таджики // Сборник материалов о русском Туркестане странам Средней Азии. – Т., 1871. – С. 274.

⁴⁷⁰ *Добросмыслов А. И.* Города Сыр-дарынский области. – Т., 1912. – С. 160.

⁴⁷¹ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 411.

⁴⁷² *Губаева С. С.* Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 21.

Тошкентдан 50 верст узоқликда жойлашган Намданак кишлогининг галла бозори машхур бўлиб, Маллахон (1858–1862) хукмронлиги даврида унда бугдойнинг бир ботмони 11 тангагача, Тошкентда 16 тангагача сотилган ва водийга олиб кетилиб, Қўқонда 16–20 тангадан сотилган. Тошкент ва унинг атрофлари Россия кўшинлари томонидан истило қилинганидан сўнг бу ерда бугдойнинг нархи кутарилган ҳамда ботмони 150 тангага чиқиб кетган. Намданақда бозор якшанба куни бўлиб, ёз ойларида жуда гавжум бўлган⁴⁷³.

Хонликда шаклланган бозор инфратузилмасининг қисмларидан бири карвонсаройлар ҳисобланган. Улар турли ҳудудлардан келган савдогарларнинг яшаши, юк ва уловларини сақлаши учун махсус қурилган иншоотлар эди. Карвонсаройларда савдогарларнинг яшашидан ташқари ундаги дўконларда савдо қилиш имконияти ҳам мавжуд бўлган. Шунингдек, йул бўйида жойлашган шаҳар ва кишлоклардаги карвонсаройларда сув захираси ҳам мавжуд бўлган. Хонликдаги карвонсаройлар савдо дўконлари каби хукмдорларга, хусусий шахсларга ва диний муассасаларга қарашли бўлган.

Хонлик пойтахти Қўқонда куплаб карвонсаройлар мавжуд бўлган. В.В.Вельяминов-Зернов, XIX аср ўрталарида Қўқонда 9 та карвонсарой борлиги ҳақида маълумот берган⁴⁷⁴ бўлса, XIX аср 70-йилларида пойтахтда бўлган А.П.Хорошхин, шаҳарда 10 та карвонсарой бор ва уларнинг бири Закотсаройда рус савдогарлари, яна бирида пахта билан савдо қилувчи савдогарлар туради⁴⁷⁵, деб маълумот қолдирган. Шунингдек, номаълум муаллиф маълумотларига қўра, XIX аср 70-йилларида Қўқонда 15 та катта ва бир нечта кичик карвонсарой ишлаб турган⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Очерки Кураманского уезда // Туркестанские ведомости. 1875. – №47.

⁴⁷⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие о Коканском ханстве... – С. 111.

⁴⁷⁵ Хорошхин А. П. Сборник касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 40 – 41.

⁴⁷⁶ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 34.

Хонликда узининг карвонсаройлари билан машхур шаҳарлардан бири Тошкент эди. Шаҳарнинг Урта Осиё иқтисодий ҳаётидаги урни ўсиб бориши билан ундаги карвонсаройлар сони ҳам ортиб борган. XIX аср 30- йилларида хонликда бўлган казак Максимов маълумотларига кўра, бу даврда Тошкентда 12 та икки қаватли – Урганжсарой, Қизилбошсарой (Форс сарой), Уруссарой, Нуғайсарой, Қашқарсарой ва бошқа карвонсаройлар мавжуд бўлган. Бу карвонсаройларнинг 4 тасида маҳаллий, 2 тасида рус, 2 тасида кашқарлик, 2 тасида бухоролик савдогарлар тухтаган⁴⁷⁷. 1852 йил баҳорида Тошкентда бўлган рус савдогари С.Я.Ключаров, шаҳарда 15 та карвонсарой борлигини курсатган⁴⁷⁸ бўлса, А.Н.Тетеревников XIX асрнинг 60- йилларида 16 та карвонсарой борлигини ёзган ва уларни санаб ўтган⁴⁷⁹. Шунингдек, XIX асрнинг 70-йилларида Тошкентда бўлган А.П.Хорошхин ҳам шаҳар бозорида 29 та карвонсаройни номма-ном курсатиб ўтган⁴⁸⁰.

Тошкентда йирик карвонсаройлар марказий бозор атрофида жойлашган ва П.И.Пашино шаҳардаги 18 та карвонсарой ва уларнинг йиллик даромадини қуйидагича келтирган: 1. Саид Азимбой – 400.000 руб., 2. Ширин Хожа Раис – 400.000 руб., 3. Хиштин – 280.000 руб., 4. Исабек (Исохужа қози) – 200.000 руб., 5. Дастурхончи – 160.000 руб., 6. Исабек (Исохужа қози) – 160.000 руб., 7. Абдурасул – 160.000 руб., 8. Закоат – 150.000 руб., 9. Номсиз – 150.000 руб., 10. Раис 1 – 120.000 руб., 11. Раис 2 – 80.000 руб., 12. Марғилон – 80.000 руб., 13. Мулла Солиҳ (Солиҳбек додхон) – 60.000 руб., 14. Наманган – 40.000 руб., 15. Исмоилжон – 28.000 руб., 16. Йулбарсхон – 5000 руб., 17. Махрамбоши – 80.000 руб., 18. Маиз – 32.000 рубллик⁴⁸¹.

Тошкент асосий бозоридаги Саид Азимбой карвонсаройида – россиялик ва хинд, Нурмуҳаммад кушбегида – россиялик ва

⁴⁷⁷ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 117.

⁴⁷⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие о Коканском ханстве... – С. 37.

⁴⁷⁹ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39.

⁴⁸⁰ Хорошхин А. П. Сборник касающихся Туркестанского края... – С. 92.

⁴⁸¹ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 131.

гулжалик, Бекларбеги номли 3 та карвонсаройда марғилонлик ва ҳинд, Исабекда – тошкентлик ва самарқандлик, Маҳрамбошида – қўқонлик, Шоҳбекда – тошкентлик ва қўқонлик, Дастурхончида – тошкентлик ва қўқонлик, Абдурасулда – тошкентлик ва бухоролик, Наманганда – наманганлик, Ширин Хожа Раисда – ҳинд, Мулла Абдул Муталлифда эса қозоқ савдогарлари тухтаганлар ва савдо қилганлар⁴⁸². Шунингдек, Урда бозори жойлашган Қашқар дарвозаси олдида ҳам 4 та карвонсарой – Қорабойвачча, Хожисарой, Ғойиб Назар, Абдурахмон Нуғай карвонсаройлари мавжуд бўлган⁴⁸³.

Хонликнинг иқтисодий марказларидан бўлган Наманганнинг марказидаги катта бозорда Беги, Дебгиз ва Мавлави номли 3 та карвонсарой фойлат кўрсатган ва Дебгиз карвонсаройи икки қаватли бўлган. Наманган карвонсаройлари пишиқ гиштдан қурилган ва тўртбурчак шаклида бўлиб, ичкарига битта дарвоза орқали кирилган. Карвонсаройлар марказида махсус майдон бўлган ва савдо карвонлари юклари шу майдонга туширилган. Карвонсарой деворлари ёнида айвонли савдо дўконлари жойлашган бўлиб, айвонлар дўконларни ёгингарчиликдан ҳимоя қилган бўлса, икки қаватли карвонсаройларнинг иккинчи қавати айвон вазифасини бажарган. Мавлави карвонсаройи шаҳардаги энг йирик карвонсарой бўлиб, унда 30–40 атрофида савдо дўқони мавжуд бўлган⁴⁸⁴.

Россия истилоси арафасида хонликнинг йирик иқтисодий маркази Марғилон марказий бозорида 8 та карвонсарой бўлган ва уларнинг 2 таси ҳинд савдогарларига тегишли бўлган. Марғилон карвонсаройлари чиройли ва савдогарлар учун қулайлиги билан ажралиб турган⁴⁸⁵. XIX аср 60-йиллари ўртасида Хўжандда 5 та карвонсарой бўлган⁴⁸⁶. Улардан 4 таси маҳаллий, 1 таси ҳинд ва яҳудий савдогарларига тегишли ҳисобланган⁴⁸⁷.

⁴⁸² *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 44

⁴⁸³ *Рузиева М.* Тошкентнинг ўтмиш кўёфаси. – Т., 1984. – Б. 28.

⁴⁸⁴ *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том XVI. 1867. – С. 69.

⁴⁸⁵ От Маргилана до Ош // Туркестанские ведомости. 1882. – № 45.

⁴⁸⁶ *Турсунов Н. О.* Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв. – Душанбе, 1991. – С. 91.

⁴⁸⁷ *Костенко Л.* Туркестанский край. Том I. – СПб., 1880. – С. 448.

Дўкон хонлигининг муҳим транзит шахри ҳисобланган Туркистонда XIX аср 60-йилларида туртга карвонсарой бўлиб, уларнинг иккитасини шахар ҳоқими Мирзабий қурдирган. Туркистон карвонсаройларида 106 та дўкон мавжуд бўлган⁴⁸⁸. Россия империяси истилоси арафасида Чимкентда ҳам иккита карвонсарой мавжуд бўлиб, уларнинг бири хусусий, бирини Тошкент ҳоқими Мирзо Аҳмад⁴⁸⁹ қурдирган. Мирзо Аҳмад карвонсаройида 24 та, иккинчи карвонсаройида 8 та дўкон мавжуд бўлган. Мирзо Аҳмад карвонсаройи турт бурчак шаклида бўлган ва карвонсарой деворлари остида савдо дўконлари жойлашган⁴⁹⁰.

Хонлик ҳудудидан ўтган муҳим карвон йўлларидаги манзилгоҳларда ва йўл бўйидаги қишлоқларда ҳам карвонсаройлар фаолият кўрсатган ва улар савдо алоқаларининг ривожига ижобий таъсир кўрсатган. Йирик иқтисодий марказ Тошкентга турли ҳудудлардан келувчи йўллардаги манзилгоҳларда савдо карвонлари учун махсус карвонсаройлар мавжуд бўлган. Хусусан, Фарғона водийси — Тошкент карвон йўлида жойлашган Ниёзбек кўрғонида дўконлар, чойхона ва иккита карвонсарой⁴⁹¹, Чинозда туртга карвонсарой бўлган ва уларнинг иккитасида ичимлик суви захираси мавжуд бўлган. Шунингдек, Тошкент — козоқ даштлари — Россия карвон йўлида жойлашган Чимкентдан 10 верст узоқликдаги Оқтош қишлоғида Тошкент бекларбегиси томонидан қурилган ва унинг номи билан аталган битта карвонсарой мавжуд бўлган⁴⁹².

Савдогарлар карвонсаройларда яшайдан ташқари савдо қилиш имкониятига ҳам эга бўлганлар. Одатда, хонлик карвонсаройларнинг ҳар бирида 12–35 тагача дўкон мавжуд бўлган ва уларда асосан улгуржи савдо амалга оширилган. Савдогарлар карвонсарой дўконларини ижарага олганлар ва маълум миқдорда

⁴⁸⁸ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... — С. 292.

⁴⁸⁹ Изоҳ: Мирзо Аҳмад 1854 – 1858 йилларда ва 1864 август – декабрь ойларида Тошкент ҳоқими бўлган.

⁴⁹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... — С. 372.

⁴⁹¹ Турсунов Н. О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана... — С. 361.

⁴⁹² Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве — С. 425, 511–512.

ижара ҳақи тулаганлар. Хусусан, XIX асрга оид маълумотларга кўра, Қўқон ва Тошкент карвонсаройларида яратилган шароит ва карвонсаройнинг нуфузига қараб савдогарлар бошқарувчига дукон ижараси учун йилига 3–5 тилло тулаган бўлса, Туркистондаги Мирзо Аҳмад карвонсаройидаги дуконлар учун ойига 1 руб. дан ижара ҳақи берилган⁴⁹³.

Карвонсаройларда туя ва отларни сақлаш учун ҳам махсус жойлар мавжуд бўлган ва уларга озиқ-овқат карвонсарой ҳисобидан берилган. XIX аср ўрталарида савдогарлар Қўқон, Тошкент, Туркистон карвонсаройларида туя ва от учун 5 коп. дан жой ҳақи туланган⁴⁹⁴.

Хонлик бозорларида аҳолининг ҳордиғи учун бир қатор имкониятлар мавжуд эди. Улар жумласига чойхона, ҳаммом, сартарошхона ва бошқа жамоатчилик иншоотларини киритиш мумкин. Қўқон хонлиги бозорлари чойхоналари билан ҳам машҳур бўлган. Хонликнинг Қўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Хужанд ва бошқа йирик шаҳарларида унлаб чойхоналар фаолият юритган. Хусусан, Россия итилоси арафасида биргина Марғилон бозорида 35 та чойхона мавжуд бўлган. Шунингдек, XIX аср ўрталарида Хужанд бозорида куплаб чойхоналар орасида Юнусбой исми савдогар қурган чойхона таниқли бўлган⁴⁹⁵.

Қўқон хонлиги бозорларида керакли шароитлар яратилган куплаб ҳаммомлар ишлаб турган. Хонлик бозорларидаги ҳаммомлар озодалиғи ва хизмат кўрсатиш сифати билан машҳур бўлган. Ҳаммомларда бир нечта кичик гумбазларда иссиқ ва совуқ сув, либосхона, дам олиш хонаси, қудуқ, меҳмонхона, ошхона ва ўртада ювиниш хонаси бўлган. В.В.Вельяминов-Зерновнинг ёзишича, XIX аср ўрталарида Қўқонда 6 та, Тошкентда 11 ҳаммом⁴⁹⁶ бўлса, Россия итилоси арафасида Марғилонда 7 та ҳаммом, 38 та сартарошхона ишлаб турган⁴⁹⁷. А. П. Хорошхиннинг ёзишича,

⁴⁹³ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 42.

⁴⁹⁴ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 518.

⁴⁹⁵ *Турсунов Н. О.* Сложение и пути развития городского и сельского населения... – С. 66 – 67.

⁴⁹⁶ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 39.

⁴⁹⁷ От Маргилана до Ош // Туркестанские ведомости. 1882. – № 45.

Тошкентдаги Чорсу бозорида 6 та – Муҳаммад Карим халифа, Нормуҳаммад қушбеги, Дастурхончи, Муҳаммад Саидбой, Бурихужа, Юсуфбой ҳаммомлари мавжуд бўлган ва уларнинг ҳар бири бир вақтнинг ўзида 200 та кишига хизмат курсатиши мумкин бўлган⁴⁹⁸. XIX аср 50-йилларида Хужанд бозорида 2 та йирик ҳаммом бўлиб, улар орасида Шамсибой исмли савдогар томонидан қурдирилган “Ҳаммоми Шамсибой” номи билан аталувчи ҳаммом машҳур бўлган ва у Хужанддаги энг катта ҳаммом ҳисобланган⁴⁹⁹.

Қўқон хонлигидаги йирик бозорлар расталарга бўлинган бўлиб, ҳар бир растанинг ўз оксоқоли бўлган. Оксоқол ўз растасини ёрдамчиси билан биргаликда назорат қилган ва растадаги ҳар бир дукондан 2 танга ва ундан купроқ ўз ҳисобига пул олган. Тунлари ҳам расталар хавфсизлиги учун оксоқол жавобгар бўлган ва унинг учун ҳам ойига ҳар бир дукондан 10 коп. дан пул йиққан⁵⁰⁰.

Қўқон хонлиги бозорларидаги олди-сотди жараёни бир маромда давом этиши ва тозалик, тартиб-интизомнинг жойида бўлишида давлат амалдори – раисларнинг ўрни катта бўлган. Раис хонлик шаҳарларида баъзан қози раис деб ҳам аталган. Бу лавозимга хулқ-атвори яхши, шариат илмининг чуқур билимдони ҳамда аҳоли ўртасида катта ҳурматга эга бўлган кишилар тайинланган. Бу вазифага баъзан қозилар ҳам тайинланган бўлиб, шунинг учун ҳам қози раис деб аталган. Хонликнинг йирик шаҳарларида биттадан, кичик шаҳар ва қишлоқларнинг бир нечасида битта раис бўлган. Хусусан, Тошкент ва Қўқонда ҳам Россия истилосига қадар биттадан раис бўлган. Раис диний маросимларни назорат қилиш билан бирга, дукон, савдо расталари ва бозорларда савдо-сотик жараёнини назорат қилган. У бозор қўнлари ўзининг халфа деб аталадиган 10 дан ортиқ ёрдамчиси билан бозор айланган. Раис тартиббузарликнинг

⁴⁹⁸ *Хорошихин А. П.* Сборник касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 92.

⁴⁹⁹ *Турсунов Н. О.* Сложение и пути развития городского и сельского население... – С. 66 – 67.

⁵⁰⁰ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 521.

олдини олган, тарозиларни тўғри ишлаётганини ва ҳатто ҳунармандлар томонидан тайёрланган буюмлар сифатини ҳам текширган. Шунингдек, спиртли ичимликлар савдосига қарши курашган. Раис куча, ариқ ва бозор майдонларининг тозалигига ҳам жавобгар бўлган. Бозордаги нарх-наводан, савдогарлардан ва тарозидан норози харидорлар арзларини эшитган ҳамда айбдорларни жазолаган. Жазо икки усулда амалга оширилган бўлиб, биринчисида айбдорга 3 тадан 39 тагача қамчи билан урилган бўлса, иккинчисида бозор ва шаҳар кўчаларида сазойи қилинган. Раиснинг ҳукми хонликдаги оддий фуқаролардан тортиб, амалдор ва хорижликлар учун ҳам қатъий эди⁵⁰¹.

Қадимдан Урта Осиёда савдо-сотик амалга ошириладиган жой сифатида бозорлар муҳим аҳамият касб этган. Мамлакат иқтисодиётида бозор ва унда амалга оширилган савдо катта даромад манбаи ҳисобланган. Сиёсий жиҳатдан мустақамланиб олган хонликда бозор ва савдо иншоотлари – карвонсаройлар, савдо расталари ва дўконлар қуриш, мамлакатда савдони ривожлантириш учун қўллаб-қўллаб ижобий ишлар изчил амалга оширилган. Натижада хонликнинг шаҳар ва қишлоқларида бозор, дўкон ва карвонсаройлар қурилган, мавжудлари кенгайтирилган, бозорлар фаолияти тартибга солинган. Хонликдаги бозор ва карвонсаройлар фаолиятини яхшилаш, бозорлардаги тартиб-интизомни мустақамлаш, солиқларни назорат қилиш мақсадида ҳукмдорлар томонидан махсус давлат амалдорлари белгиланган. Шунингдек, бозорларда чойхона, ҳаммом, сартарошхоналар мавжуд бўлиб, аҳоли бу ерга нафақат савдо қилиши, балки маданий ҳордиқ чиқариши учун ҳам келган. Натижада XIX аср биринчи ярмида Қўқон хонлиги бозорлари меъморчилиги, ташкилий ишларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, озодалиги, туқинлиги ва савдогарлар учун яратилган шароитлар бўйича Урта Осиёда катта мавқега эга бўлган.

⁵⁰¹ Гаффаров Абул Саттархан. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – № 26.

БОЖХОНА ИШИ ВА САВДО СОЛИҚЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Савдо муносабатлари ривожда бож ва солиқлар муҳим аҳамият касб этган. Урта Осиёнинг бошқа давлатлари ҳукмдорлари каби Қўқон хонлиги ҳукмдорлари ҳам савдо божларидан тушадиган даромадни инobatга олиб, солиқ тизимини тартибга солишга ва уни ўз назорати остида сақлаб туришга ҳаракат қилган. Натижада хонлик ҳудудида божхона ишлари аста-секин такомиллашиб борган. XIX аср бошларидан хонлик марказий ҳокимияти мустақамланиши бож тизимининг такомиллашувига ҳам олиб келган.

Қўқон хонлигида ўзига хос солиқлар тизими мавжуд бўлиб, солиқлар иқтисодиётнинг асосий таянчи ҳисобланган. Хонликда божхона иши ва савдо солиқлари ислом дини аҳкомларига асосланган ҳолда амалга оширилган. Хон хазинасига тушадиган даромаднинг асосий қисми савдо соҳасидаги солиқлардан иборат бўлган. Қўқон хонлигидаги солиқлар тизими қўшни хонликларники билан деярли бир хил эди.

Хонлик ҳудудига қўшни мамлакатлардан кириб келаётган карвонни чегарада божхона ходимлари кутиб олган. Улар карвон юкларини савдогарлар кўрсатмасига кўра рўйхатдан ўтказганлар. Давлат амалдори – закотчи карвондаги савдогар шахси, мамлакати, туялар (ёки от ва аравалар) сони, юк миқдори, тури ва бошқаларни рўйхатга олиб, йўлдаги дастлабки шаҳар ҳокими номига хабарнома юборган. Чегара худудларидаги божхона бош назоратчиси, яъни закотчи хон ёки бек томонидан тайинланган, унинг ёнида эса божхона мавқеига қараб 5–6 та ёрдамчиси бўлган. Чегара божхонасидан ўтган карвон ўзлари келган дастлабки шаҳар дарвозаси олдида тўхтаган ва шаҳар закотчисига хабар юборган. Закотчи ўз ёрдамчилари билан келиб, карвонни текширув майдонига олиб келган ва божхона юборган рўйхатда кўрсатилган маълумотларнинг туғри ёки нотўғрилигини текширган. Шунингдек, мамлакат худудига таъқиқланган маҳсулотлар олиб келинмаётганлигига ишонч ҳосил

килингандан сунг, хонликда белгиланган тартибда мусулмон савдогарлардан умумий молнинг 2,5 фоизи миқдорида, мусулмон бўлмаган савдогарлардан эса 5 фоизи миқдорида бож олинган⁵⁰². Амалдаги божхона тартибларига кура, карвонлардаги юкли туя ва аравалардан 20 коп., отлардан 10 коп. миқдорида алоҳида бож йиғилган⁵⁰³. Барча бож ишлари ниҳоясига етганидан сунг, масъул закотчи савдогарга бож тулангани туғрисида ёрлик ёзиб берган ва савдогар бошқа бож туламасдан, бир йил давомида, хонлик худудида эркин савдо қилиш ҳуқуқини қўлга киритган. Агар савдогар даромади ошиб, қўшимча мол келтирса, унга алоҳида бож тулаган. Шунингдек, баъзи ҳолатларда савдогарлар 6 ой давомида курсатилган миқдоридаги молини сота олмаса, қайтадан қирқдан бир фоиз миқдорида солиқ тулашга мажбур бўлган.

Хонлик божхоналарида 20 тиллодан кам бўлмаган олтин ва кумуш пуллардан ҳам шу ҳисобда бож олинган. Агар савдогар пулни яширишга ҳаракат қилса, божхона уни мусодара қилиши мумкин эди⁵⁰⁴.

Қўқон хонлиги шаҳарларидан чиқиб кетаётган карвоннинг карвонбошиси дастлаб закотчига хабар берган. Закотчи ўз ёрдамчисини карвонсаройга юбориб, карвондаги туялар (ёки от ва аравалар) сони, юк миқдори, тури ва нархини аниқлаган ҳамда белгиланган миқдорда закот ундирган. Хусусан, Худоёрхон даврида Россияга олиб кетилаётган ҳар бир туядаги пахтадан 1 руб. 90 коп. миқдорида бож олинган бўлиб, битта туяда уртача 16 пуд пахта бўлган⁵⁰⁵. Шунингдек, закотчи ҳар бир юкли туядан ёрлик ёзиб бергани учун бир кумуш тангадан ҳақ олган. Божни тулаган савдогар бошқа бож туламасдан хонлик худудида савдо қилиши мумкин эди. Бироқ, қўшни мамлакат худудига ўтмоқчи

⁵⁰² Янжул И. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией // Туркестанский сборник. Том 375. 1883. – С. 99 – 100.

⁵⁰³ ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-руйхат. 103-иш, 7-варакнинг орқаси, 8-варак.

⁵⁰⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 488 – 490.

⁵⁰⁵ Петровский Н. Очерки Коканского ханства // Сборник материалов в русском Туркестане и странах Средней Азии. – Т., 1871. – С. 110.

булса, уша давлатда қайтадан бож тўлашига тўғри келган⁵⁰⁶. Хонликнинг йирик шаҳарларида божхона маҳсул закотсаройда жойлашган ва унда давлат амалдори – закотчи турган.

Хонликдан қўшни мамлакатларга савдо мақсадида борган савдогарлар уша давлат қонунлари бўйича турли миқдорда солиқ тулаганлар. Баъзи мамлакатларда хорижлик савдогарлар учун белгиланган савдо божларининг юқорилиги савдо алоқаларининг ривожига салбий таъсир курсатган. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг йирик савдогарларидан тошкентлик Хожи Юнусовнинг маълумотларига қўра, Ҳиндистондан Қандаҳор орқали Бухорога келгунга қадар савдо қарвони йўлда 18 марта бож тулаган. Афғонистон шаҳарларининг купиди савдо қарвонларидан 2,5 фоиз эмас, 20 фоиз миқдорда бож олинган. Қўшни мамлакатлардан Ўрта Осиё хонликларида тижорат ишларини йўлга қўймоқчи бўлган савдогарлар бу мамлакатларда савдо молларидан бож олишда савдогарлар динига эътибор берилишини инobatга олганлар. Хусусан, россиялик савдогарлар узларига гумашта қилиб татарларни ёллаганлар ва Ўрта Осиёга савдо мақсадида юборганлар.

Қўқон хонлиги ташкил топган дастлаб йилларда унинг асосий божхоналари Ўш ва Хужандда жойлашган эди. Кейинчалик хонлик ҳудуди кенгайиб борган сари чегара ҳудудларида жойлашган божхоналар сони ҳам қўпайиб борган. Тошкент ва унинг атрофидаги бир нечта шаҳарлар хонликка қўшиб олинганидан сунг савдо божларидан хон хазинасига тушадиган даромад миқдори ҳам кескин ошган. Аҳамияти юқорилиги сабабли Тошкент вилояти божхоналарига закотчи хон ёки бек томонидан тайинланган. Хонликда закотчилар қўпроқ ҳарбий кишилар ва савдогарлардан қўйилган⁵⁰⁷.

Тарихчи Абу Убайдуллоҳ Тошкандий маълумотларига қўра, XIX аср бошларида Тошкент ҳокими Лашкардевонбеги даврида ҳокимнинг 2 нафар закотчи девонбегиси бўлган. Улардан Ҳаким-

⁵⁰⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд. 20-руйхат, 2940-иш. 64-варак.

⁵⁰⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 486, 489.

девонбеги Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам худудларидан, Худойберди девонбеги эса вилоятнинг бошқа худудларидан олиндиغان закот солиқларини, хусусан савдо божларини назорат қилган⁵⁰⁸.

В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, Россиядан келаётган карвонни Туркистон божхонасида Тошкент ҳокими томонидан қўйилган закотчи 5–6 та ёрдамчиси билан кутиб олган⁵⁰⁹. Туркистон божхонаси орқали бир йилда Урта Осиёга уртача 20000 дан ортиқ туяда мол кириб келган. Авлиёота, Сайрам, Чимкент шаҳарларига ҳам закотчи хонликнинг турли шаҳарларидан, кўпроқ Тошкентдан келган. Тошкентнинг ўзида шаҳарга кириб келаётган карвонларни назорат қилиш учун 3 та закотчи бўлган. Улардан бирининг божхонаси Қоплонбекда, иккинчисиники Чирчиқ дарёси бўйида, учинчисиники эса Чинозда эди. Тошкент вилояти божхоналарида закотчининг иккита мирзаси ва 4–5 атрофида соқчиси бўлган. Мирзаларнинг бири чорва молларини, иккинчиси савдо карвонларини рўйхатдан ўтказган. Соқчилар эса тартиб ва закотчиларнинг хавфсизлигини таъминлаган. Шунингдек, Тошкентда икки закотчи доимо қўй бозорида турган⁵¹⁰. Бош закотчи эса Тошкентнинг ўзида – закот карвонсаройда турар эди. XIX асрда Тошкентнинг Қорасарой дарвозаси яқинида шаҳардаги энг катта божхона бўлган⁵¹¹.

Бухоро ва Хива хонликлари, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ҳамда бошқа худудлардан Қўқонга келган савдогарлар Хужанд божхонасида бож тўлаганлар.

Қўқон хонлигининг ташқи савдо алоқаларида Ўш божхонаси ҳам муҳим аҳамият касб этган. Бу божхонада Қашқар, Хитой, Шимолий Ҳиндистон ва тоғли бекликлардан келган савдо карвонларидан бож олинган. Ўш божхонасида битта закотчи ва

⁵⁰⁸ Султонов Ҳ. А. Муҳаммад Солиххужа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарн. – Т., 2007. – Б. 111.

⁵⁰⁹ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве ... – С. 127.

⁵¹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 294. 487.

⁵¹¹ Шарипова М. Ф. Тошкентнинг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи: Тарих фан. номз... дисс. – Т., 2004. – Б. 45.

битта мирза бўлиб, Уш вилоятида учта божхона пости бўлган. Улардан биринчиси Ойтал деб аталиб, унда битта мирза ва тўртта соқчи бор эди. Бу божхона пости Суюк, Саваярди, Ойбала, Куманчи тоғ довон йўлларидан келадиган савдо карвонларини назорат қилган. Иккинчиси Суфи Қурғон деб аталиб, унда битта мирза ва иккита соқчи турган. Бу божхона пости машхур Терақдовон йўлидаги карвонларни назорат қилган. Учинчи божхона пости Окбура – Орол йўналишида бўлиб, унда битта мирза икки соқчи билан турган. Бу пост Життик, Сари-Мағол, Киндик ва кичик Олой тоғ довонларидан келадиган карвонларни назорат қилган.

Андижон божхонасида битта закотчи ва иккита мирза бўлиб, бу вилоятда қуйидаги божхона постлари мавжуд эди: Чангиртош тоғ довони йўлидаги божхона постида учта соқчи, Ясси тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Шильбелли тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Қўғарт тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Қарамас тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи турган⁵¹². Бу божхона постлари асосан тоғли бекликлар ва қирғиз карвонлари келадиган йўлларда жойлашган эди. Шунингдек, Андижон шаҳрида карвон юklarини кўздан кечирувчи марказ ҳам бўлиб, у ерда асосан тоғли бекликлардан келган моллар текширувдан ўтказилган⁵¹³.

Марғилон божхонасида битта закотчи, иккита мирза ва бешта соқчи савдо божларини назорат қилган бўлса, Наманган божхонасида битта закотчи ва битта мирза фаолият кўрсатган. Наманган вилоятига тегишли Тўқмоқ – Кетмонтепа, Наманган – Авлиёота карвон йўлларида божхона постлари бўлиб, уларнинг ҳар бирида иккитадан соқчи бўлган. Шунингдек, Чуст божхонасида битта закотчи, битта мирза ва иккита соқчи бўлиб, Қамишқўрғонда ҳам иккита соқчидан иборат божхона пости мавжуд эди. Шунингдек, Авлиёотадан қуйларни яширинча йўллар билан ҳайдаб келинишининг олдини олиш мақсадида

⁵¹² Ўз Р МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 242-иш, 11-варақнинг орқаси, 12-варақ.

⁵¹³ Қун А. Очерк Кокандского ханства... – С. 68.

Имомота, Сумсар, Оқтошда иккита соқчидан иборат божхона постлари турган.

Қўқон шаҳри божхонасида битта бош закотчи ва йигирма бир соқчидан иборат махсус гуруҳ бўлиб, соқчиларнинг ун еттitasi шаҳар дарвозалари олдида фаолият кўрсатган ва пойтахтга келган карвонлар ҳақида закотсаройга хабар бериб турган. Савдо карвонларига закотсаройда патта ёзиб берилган ва савдогар бозорда бемалол савдо билан шуғулланиши мумкин бўлган. Шунингдек, Исфарада ҳам бир божхона пости мавжуд бўлиб, бу пост тоғли йўллардан келаётган карвонларни назорат қилган. Чимён божхона постида битта закотчи, битта мирза, учта соқчи бўлган. XIX аср 70- йилларида божхоналардаги ҳар бир соқчи ойига 9 руб. маош олган⁵¹⁴.

Россия истилоси арафасида йилига хонлик хазинасига Қўқон божхонаси 21273 руб. 44 коп., Андижон божхонаси 14814 руб., 87 коп., Марғилон божхонаси 1388 руб. 40 коп., Наманган божхонаси 16041 руб. 50 коп., Чуст божхонаси 1290 руб. 42 коп., Уш божхонаси 6267 руб. 75 коп. даромад келтирган⁵¹⁵.

Қўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёота, Хужанд шаҳарлари рус қўшинлари томонидан истило қилинганидан сўнг божхоналар камайиб, бу соҳада жиддий узгаришлар юз берган. Хусусан, Бухоро – Қўқон, Тошкент – Қўқон карвон йўлидаги карвонлардан Маҳрам, Чилмаҳрам, Оқжар ва Қароқчиқум кишлоғида ташкил этилган божхоналарда бож олинган. Чунки бу йул жуда гавжум бўлиб, бир божхона камлик қилган⁵¹⁶. Натижада, XIX аср 70-йилларида Чилмаҳрамнинг узи бир йилда 1000 тилло савдо божини хон хазинасига юбориб турган⁵¹⁷.

Хонлик бозорларига олиб келинган моллар тури, миқдори, нархи ва туланиши керак бўлган солиқ миқдори уз вақтида

⁵¹⁴ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 242-иш, 12-варақ ва орқаси, 13-варақ ва орқаси.

⁵¹⁵ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 242-иш, 40-варақ.

⁵¹⁶ ҲЗР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 242-иш, 15-варақ ва орқаси, 40-варақ.

⁵¹⁷ *Хорошихин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 35.

закотхона вакили томонидан расмийлаштирилиб борилган ва ниҳоясида ҳукмдорнинг шу соҳа бўйича вакилига ҳисобот топширилган⁵¹⁸. Уша давр тарихига оид архив маълумотларида Қўқон бозорида савдогар Мир Неъматнинг моллари рўйхати, нархи ва туланилиши керак бўлган закот миқдори курсатиб қўйилган⁵¹⁹.

Хонликдаги сиёсий вазиятга қараб олинадиган савдо солиқлари миқдори ва турлари ўзгариб турган. Хазинага тушадиган даромад кескин камайиб кетганидан сунг 1874 йил 10 июнда Худоёрхон қўшимча солиқ турларини жорий қилган. Унга кўра, чорва бозорларида сотилаётган қорамол ва от учун бир танга, туя учун икки танга, қўй учун ярим танга, авваллари фойдаланиш текин бўлган қамиш ёки шох-шаббанинг бир аравасидан шаҳар дарвозаси олдида ярим танга, бозордаги бир ўрин учун бир тангадан солиқ олинган. Шунингдек, Қўқон шаҳрига келтирилаётган маҳсулотларнинг ундан бир қисми миқдорида, товар сотилаётганда 5 фоиз миқдорида солиқ олинган. Хусусан, ипак ва пахтанинг туясида 10 танга, чакана буюмларнинг қиймати ва турига қараб – оёқ кийимларнинг бир жуфти учун 2 копеекдан 10 копеекгача, бир чорак дон сотилаётганда 2 коп., бир арава мева ва полиз маҳсулотларидан 1–3 танга, сут ва ёғнинг бир косасидан 1 коп., ёввойи ўрдак, ғознинг иккитасидан бири, уй паррандасининг ҳар биридан 1 коп., тухумнинг 100 тасидан 1 танга миқдорида солиқ олинган⁵²⁰.

Хонликбозорларида вазнига қараб сотиладиган маҳсулотлардан тарози пули олинган бўлиб, ундан давлат хазинаси катта даромад олган. XIX аср 70-йилларида бозорга келтирилган ғалла ва деҳқончилик маҳсулотларининг бир аравасидан 20 коп. дан тарози пули олинган. Бир арава 8 чорак, яъни 32 пуд юкни сиғдира олган бўлиб, бир чорак юкга 2,5 руб. дан тарози пули туғри келган. Шунингдек, бозорда бир пуд ипак ва пилладан 10 коп., бир туя пахтадан 40 коп., майиз бозорида чорак оғирликдаги маҳсулот

⁵¹⁸ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 1995-иш, 1-варақ.

⁵¹⁹ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 1997-иш, 1-варақ.

⁵²⁰ ЎзР МДА, И. 715-варақ, 1-руйхат, 60-иш, 195-варақ.

учун 5 коп. дан торози пули олинган. Худоёрхоннинг сунгги хукмронлик даврида (1865–1875) хонлик хазинаси Қўқондаги деҳқончилик маҳсулотлари ва ғалла бозоридан ҳафтасига 580–600 танга, ипак ва пилла бозоридан йилига 1350 тилло, Қўқон атрофида жойлашган қишлоқлардаги ипак ва пилла бозорларидан 700 тилло, пахта бозоридан 5000 руб., Бешариқ ва Конибодомдаги пахта саройидан 350 тилло, Усимлик мойи бозоридан 1200 тилло, беда, пичан, ёғоч, утин, похол, қовун ва узум бозорларидан 800 тилло даромад қилган. Бу даврда Қўқон бозоридаги савдо соликлари ва тарози пулларида йилига 26700 тилло даромад хон хазинасига келиб тушган⁵²¹.

Хукмдорларга тегишли ва вақф мулки ҳисобланган савдо дуконларидан солиқ олинмаган. Дуконларнинг катта қисми давлат хукмдорлари ва амалдорларга қарашли бўлиб, улар савдогарларга ижарага берилган. Хусусан, хонлик шаҳарларидан бирида (номи кўрсатилмаган) ипак маҳсулотлари сотувчи дуконлар ижарасидан Мулла Ҳамидхўжабой ва Мулла Охун йилига 1000 тилло хон хазинасига юбориб турганлар. Қўқондаги Эшон Аминга тегишли сарой ва унинг дуконлари ижара ҳақидан 875 тилло, мануфактура маҳсулотлари сотувчи дуконлар ва эски бозор растаси ижара ҳақидан 1300 тилло йилига хон хазинасига даромад келтирган⁵²². Шунингдек, Қўқон бозоридаги қовун, утин, ёғоч бозорларидан йилига 600 тилло ижара ҳақи олинган⁵²³. Худоёрхон 1872 йил тижорат соҳасидан 30.018 тилло даромад қилган ва бу даромадининг катта қисми савдо дуконларининг ижарасидан бўлган⁵²⁴. Хонликнинг йирик шаҳарларида Худоёрхонга тегишли бўлган дуконлар куп бўлган ва хон улардан ҳам катта даромад олган.

Хонлик бозорларида харидор ва сотувчи уртасидаги келишувда даллолнинг ўрни катта бўлган. Даллоллар асосан

⁵²¹ Пантусов Н. Податные сборы в г. Кокане // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

⁵²² Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵²³ Пантусов Н. Податные сборы в г. Кокане // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13

⁵²⁴ ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-руйхат, 50-иш, 1-варақ.

чорва бозорларидаги савдо-сотикда ва карвонсаройлардаги улгуржи савдода муҳим роль ўйнаган. Кейинчалик бошқа турдаги бозорларда ҳам даллоллар хизматидан фойдаланиш бошланган. Ҳатто, Худоёрхоннинг махсус фармони билан ҳар бир шаҳар ва қишлоқ бозорларида сотилаётган моллар учун алоҳида даллоллар тайин этилган⁵²⁵. Даллоллар ўз воситачилигида сотилган молнинг 1 фоизини хизмат ҳақи сифатида олганлар. Масалан, чит растасида 100 тиллолик мол сотилса, сотувчи ва харидорнинг ҳар бири 1 тангадан даллолга хизмат ҳақи берган⁵²⁶. Даллол маҳаллий ва бир нечта хорижий тилларни ҳам билиши керак бўлган. Даллолчилик хизматидан хон хазинасига катта даромад тушган. Хусусан, Ўш қўй бозорининг даллолчилиги ижарага берилган бўлиб, XIX аср 70-йилларида унинг ижарачиси Мулла Абдусайд даллолбоши йилига 10 минг тангадан хон хазинасига ижара ҳақи тулаган⁵²⁷. Шунингдек, Аравон қўй бозори даллоллик ижарасидан 600 танга⁵²⁸, Кува, Ёрмазор, Аввал ва Учқўрғон бозорларининг даллоллик ижарасидан 1800 танга хон хазинасига даромад келган⁵²⁹.

Хонлик чорва бозорларидан солиқни жарчибоши йиққан бўлиб, ҳар йили Қўқон чорва бозорида қўй савдосидан 10–11 минг танга, от савдосидан 1500 танга солиқ йиғилган. Худди шу даврда Қўқон бозорида йилига рус моллари сотувчи савдогарлардан 1300 тилло, чой сотувчи савдогарлардан 9000 танга, қўйлак сотувчи савдогарлардан 5000 танга, ипак мато сотувчи савдогарлардан 700 танга, ипак сотувчи савдогарлардан 300 тилло, адрас сотувчи савдогарлардан ва сарой дўконлари ижарасидан 70 тилло, дока бозоридан 1000 танга, чарм бозоридан 5000 танга, буз ва астар бозоридан 1000 танга, олача бозоридан 1000 танга, китоб бозоридан 10 тилло, арава савдосидан 3000 танга бож йиғилган⁵³⁰.

⁵²⁵ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 21.

⁵²⁶ *Пантусов Н.* Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13

⁵²⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵²⁸ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 653-иш, 1-варак.

⁵²⁹ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵³⁰ *Пантусов Н.* Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб, хонликнинг иктисодий аҳволи оғирлашган. Россия қўшинлари томонидан 1864–1865 йилларда хонликнинг бир қисмининг босиб олиниши натижасида хонлик хазинасига тушадиган солиқлар миқдори ҳам камайиб кетган. Натижада солиқлар сони ва миқдори кескин ошиб борган. Ҳатто, Худоёрхон буйруғига асосан қўлга ургатилган айик, бури, итлар билан бозор майдонида томошалар курсатилган ва ҳар бир дўкондан 1 коп.дан йиғиб олинган⁵³¹.

Хонлик хазинасига тушадиган даромаднинг катта қисми кечувларда жойлашган паромлар ҳиссасига тўғри келган. Мамлакатда дарё бўйларида куплаб паромлар мавжуд бўлиб улар хукмдорларга ёки мулкдор шахсларга қарашли бўлган. Паромлар орқали савдо қарвонлари юкларини дарёдан ўтказиш эвазига улардан ҳақ олган. Даромад манбаи ҳисобланганлиги учун паромлар жойлашган ҳудудлар доимо назорат қилинган. Хусусан, Чилмаҳрам, Оқжар, Қароқчикум кечувларидаги паромларда 25 соқчи бўлган ва паромлар ҳақининг ўз вақтида туланишини ҳамда хавфсизликни таъминлаган⁵³². Паромлар хонлик хазинасига сезиларли даромад келтирган. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Россия – қозоқ даштлари – Ўрта Осиё қарвон йўлида жойлашган Туркистон яқинидаги Унқайик кечуви паромларидан йилига 1500 тилло, 1874 йилда Пунгондан 1452 танга, Оқжардан 6770 танга, Чилмаҳрамдан 14286 танга ва шу йили жами хонлик паромларидан 72508 танга пул йиғилган эди. Паромларда 100 та қўйга 5–6 танга, юкли от учун 10 коп., туя учун 20 коп., аравалар учун 40 коп. миқдорида ҳақ олинган⁵³³.

Қўкон хонлигида солиқлар йиғиш, дарё кечувларидан келадиган даромад, божхоналар фаолиятини давлат амалдори меҳтар назорат қилган. А.П.Хорошхин, меҳтарни “молия вазири”, деб атаган⁵³⁴. Меҳтар хонликка келган савдо қарвонларининг улардаги моллар тури, миқдори ва хонлик хазинасига тушаётган

⁵³¹ ЎзР МДА, И. 715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 196-варақ.

⁵³² ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14 -рўйхат, 242-иш, 15-варақ ва орқаси.

⁵³³ Податных сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

⁵³⁴ Хорошхин А. П. Очерки Кокана // Туркестанский сборник. Том 116. – С. 48.

божлар ва божхоналар фаолияти ҳақида хонга маълумот бериб турган. Шунингдек, меҳтар турли мамлакатлардан хонлик бозорларига келган савдогарлар моларини маҳаллий савдогарларга маълум муддатга қарзга берилишини назорат қилган. Меҳтар даллол ёрдамида молларни тарқатган ва савдогарга тилхат ёзиб берган. Савдогар кўрсатилган муддат ичида қарзини ундира олмаса, уни меҳтар ундириб берган⁵³⁵. Хонлик бозорларида бож йиғиш жараёнини назорат қилиш билан раислар ва бозор оқсоқоллари ҳам шуғулланганлар.

Қўқон хонлиги савдо божлари ва солиқларидан жуда катта даромад олган. Улардан тушган даромаднинг бир қисми хонлик қўшинларининг қурол-яроғ, мис ва темир билан таъминланишига сарфланиши керак эди⁵³⁶. XIX аср 40-йилларида хонлик хазинасига бир йилда савдо солиқлари ва божларидан Қўқон ва унинг агрофлари 100000 тилло, Тошкент 60000 тилло, Хужанд 25000 тилло, Наманган 50000 тилло, Уратепа 20000 тилло, Андижон 25000 тилло, Марғилон 10000 тилло даромад келтирган. Хонлик хазинасига бир йилда савдо божларидан жами тушган даромад 282000 тилло эди⁵³⁷.

Бу соҳада Тошкентнинг ўрни жуда катта ҳисобланган. XIX аср ўрталарида Тошкент вилояти бир йилда 60 мингдан 80 минг тиллогача савдо божини хон хазинасига юбориб турган⁵³⁸. В.В.Вельяминов-Зернов, Тошкент ҳокими Нормухаммад қўшбеги савдо солиқлари ва божларидан 1850 йилда 40000 тиллони Қўқон хонига юборди, деб ёзган эди⁵³⁹.

Маълумотларга қараганда, Россия империяси истилосига қадар Тошкент вилоятига тегишли Туркистон шаҳри савдо божларидан бир йилда 1800 тилло, Чимкент 744 руб., Сайрам 2412 руб., Қорабулоқ 205 руб. 40 коп., Авлиёота 3290 руб. хон хазинасига юборар эди. Манкент бозоридан тушадиган бож эса

⁵³⁵ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-руйхат, 44-иш, 13 – 14-варақлар.

⁵³⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-руйхат, 2940-иш, 64-варақнинг орқаси.

⁵³⁷ Обзорение Коканского ханства... – С. 214 – 215.

⁵³⁸ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-руйхат, 2940-иш, 64-варақнинг орқаси.

⁵³⁹ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 114.

юқоридаги шаҳарлар оксоқоллари учун мояна сифатида хон томонидан берилган⁵⁴⁰.

Қўқон хонлигининг катта қисми Россия томонидан босиб олинганидан сўнг савдо солиқларидан тушадиган даромад ҳам камайган. А.Кун маълумотларга кўра, XIX аср 70-йилларида хонлик хазинасига савдо солиқлари ва торози пулидан бекликлар – Махрам 800 тилло, Сўх 400 тилло, Қўқон 12.000 тилло, Марғилон ва Ўш 1800 тилло, Шаҳрихон, Ўзганд ва Асака 1000 тилло, Аравон 300 тилло, Булоқбоши 500 тилло, Андижон 6820 тилло, Балиқчи 1000 тилло, Наманган 4860 тилло, Навкат 100 тилло, Косон 600 тилло, Чуст 400 тилло, Бободорхон 300 тилло, савдо карвонларидан олинадиган бождан Қўқон 23000 тилло, Марғилон ва Ўш 8000 тилло, Наманган 1000 тилло, Бободорхон 1000 тилло даромад туширган. Бу даврда хонлик хазинасига жами 31100 тилло савдо солиқлари ва торози пулидан, 33100 тилло маблағ эса савдо карвонларида олинадиган бождан келар эди⁵⁴¹. А.П.Хорошхин, XIX аср 70-йилларида хонлик савдо солиқларидан 100000 тилло атрофида даромад олади, – деб кўрсатган⁵⁴².

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг олий ҳукмдорлари янги ташкил топган мамлакатни дастлабки кунларида бирлаштириш, сарҳадларини кенгайтириш ва мустақкамлаш учун курашлар олиб борганлар. Табиийки, нотинчлик ва ҳарбий ҳаракатлар чоғида давлат иқтисодиётининг асосий таянчи ҳисобланган савдо-сотик ва у билан боғлиқ бўлган инфратузилма издан чиққан. Аста-секинлик билан мамлакатда тинчлик ва осойишталик қарор топтиришга эриша олган ҳукмдорлар Ўз эътиборларини савдога ва уни ривожлантириш учун зарур бўлган шароитларни яратишга ҳаракат қилганлар. Шу боис хонлик ҳукмдорлари хонликнинг асосий даромад манбаи бўлган божхона ишларини ташкил этиш ва такомиллаштириш юзасидан қатор ислоҳотларни

⁵⁴⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 411.

⁵⁴¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 441.

⁵⁴² Хорошхин А. П. Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. С. 187.

амалга оширганлар ва кейинчалик бу ҳаракатлар ўз самарасини берган. Хонлик чегара ҳудудларида божхоналар ташкил этилган ва бозорлардаги солиқ тизими қайтадан куриб чиқилиб, ислом анъаналари бўйича катъий қилиб белгиланган, назоратга олинган. Натижада хонлик хазинасига тушадиган даромаднинг катта қисмини савдо солиқлари ва божхоналардан тушадиган даромад ташкил қилган. XIX аср 60-йилларига келиб Россия империяси томонидан Қўқон хонлиги катта қисмининг босиб олиниши ва мамлакатнинг таназзулга учраши натижасида хонлик хазинасига савдо солиқларидан тушадиган даромад кескин камайиб кетган. Бу эса савдо солиқлари миқдорининг ошишига ва турининг кўпайишига олиб келган.

САВДО ИНФРАСТРУКТУРАСИ ВА ВАҚФ ИНСТИТУТИ АЛОҚАЛАРИНИНГ ХАРАКТЕРЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ

XVIII аср охиридан XIX аср 60-йилларига қадар Қўқон хонлигининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксала боришида вақф институти катта роль уйнаган. Бу даврда хонликда давлатга тегишли ёки назоратга муҳтож соҳалар фаолияти ҳам оқилона, мақсадга мувофиқ равишда йўлга қўйилган. Шундай соҳалардан бири ўша давр учун катта аҳамиятга молик вақф ишлари эди. Хонлик вужудга келиши арафасида ва ташкил топганидан сўнг дастлабки йилларида вақф тизими амалда назоратсиз қолган эди. XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб Қўқон хонлиги мавқеи юксалиб бориши натижасида вақф мулкларига эътибор ҳам кучайган ва у жиддий назорат остига олинган. Бухоро ва Хива хонликларида бўлгани каби Қўқон хонлигида ҳам мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, зиёратгоҳ, мақбара, қабристон ва ҳ.к.ларга вақфлар ажратилган. Вақф мулкларига ер, боғ, канал, ариқ, тегирмон ва савдо иншоотлари – бозор, карвонсарой, дукон, ҳаммом ва бошқалар кирган. Хонликдаги деярли ҳар бир мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, зиёратгоҳ, қабристоннинг ўз вақф мулклари бўлган. Вақфларнинг катта қисми асосан мадраса, масжид ва қорихоналар ҳиссасига туғри келар эди.

Хонлик пойтахти Қўқон шаҳрида вақф ишлари тизими яхши йўлга қўйилган. Давлатнинг қудратли ҳукмдорларидан бўлган Умархон Қўқонда қўзи ожизлар учун махсус “Раҳмати-Шоҳи” (Амми-хона) номли ётоқхона қурдирган ва унга иккита карвонсаройни вақф сифатида берган. Карвонсаройлардан бири ётоқхонага йилига 3000 руб., иккинчиси 2000 руб. миқдорда даромад келтирган. Шунингдек, Қўқон марказидаги бозорда ётоқхонага 16 та дукон вақф этилган бўлиб, улардан йилига 2000 руб., ётоқхонага тегишли ерлардан эса 3000 руб. даромад тушган. Ётоқхона йилига вақф мулкларидан умумий ҳисобда 10000 руб. дан ортиқроқ даромад олган. “Раҳмати-Шоҳи”да 80 тага яқин қўзи ожизлар истиқомат қилганлар, улар жисмоний ҳолатига

қараб, 3 тоифага бўлинган. Биринчи тоифа вакиллари 40 киши атрофида бўлиб, уларнинг ҳар бирига 200 рублгача, 25 ишдан иборат иккинчи тоифа вакилларининг ҳар бирига 100 рублгача, 15 кишилиқ учинчи тоифа вакилларига 50 рублгача вақф даромади сарфланган⁵⁴³.

1813 йилда Умархон фармони билан Қўқон шаҳрида 79 та хужрадан иборат Жомий мадрасаси қурилган. Мадрасанинг тулақонли, самарали фаолият кўрсатиши учун унга 30 та дўкон ва битта ҳаммом вақф сифатида берилган⁵⁴⁴.

Хонликда вақф, хусусан, савдо вақфларининг катта қисми мадрасаларга ажратилган. Қўқондаги Муҳаммадалихон мадрасасига (1829 йил қурилган) пойтахтнинг Жўхори бозоридан олинадиган тарози пуллари ва Қўқон марказий бозоридаги қарвонсаройлардан бири вақф сифатида ажратилган. Шунингдек, мадрасага 41 та дўкон ҳам вақф қилинган. Мадрасага вақф этилган бу мулклардан йилига 900 рублгача даромад олган⁵⁴⁵.

Шаҳзода Муҳаммад Султон Муродбек 1862 йили отаси Саййид Муҳаммад Шералихон даҳмасига ер ва боғлар билан биргаликда Қўқон марказий бозоридаги қарвонсаройлардан бирини ва 14 та дўконни ҳамда шаҳар божхонаси олдидаги қарвонсаройни вақф сифатида берган⁵⁴⁶.

1863 – 1864 йилларда Султон Саййидхон қисқа муддатли ҳукмронлик даврида отаси Маллахон номи билан аталувчи мадрасага вақф мулкларини ажратган. Худоёрхон хонлик тахтини қайтариб олганидан (1865) сўнг, мадрасани буздириб юборган. Мадрасага ўрнига бозор қурдирган Худоёрхон ундан тушадиган даромадни вақф сифатида Жамашбий мазорига ажратган⁵⁴⁷.

Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг ёзишича, Худоёрхон Қўқонда бир мадраса қурдирган ва уни онаси (Ҳоким Ойим) номи билан атаган. Мадраса барло этишга сарф-харажат

⁵⁴³ Журнал «Шўро», 1909. – №13. – Б. 406 – 407.

⁵⁴⁴ Алиқўжаев М. Қўқон маданияти тарихидан // “Буюқ ипак йўли ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б. 144.

⁵⁴⁵ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 522-иш, 2 ва 6-варақ.

⁵⁴⁶ ЎЗР МДА, И. 323-фонд, 1-руйхат, 1417-иш, 1-варақ.

⁵⁴⁷ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 223.

нисбатан кам булгани сабабли у анчагина сифатсиз курилган эди. Натижада, маълум вақт ўтгач унинг деворлари ёрила бошлаган. Худоёрхоннинг укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбек ушбу мадрасани қайта қурдирган ва унга вақфлар ажратган. Хусусан, Марғилондаги Читфуришлик бозори қаршисида карвонсарой тиклатиб, мадрасага вақф қилган⁵⁴⁸. Худоёрхон ҳам Ҳоким Ойим мадрасаси тулақонли фаолият юритиши учун марказий бозордаги 214 та дукон ва битта ҳаммомни вақф сифатида ажратишга буйруқ берган⁵⁴⁹.

Худоёрхон 1874 йилда Марғилон, Уш, Мингтепа ҳудудларидаги канал, арик, Боғдод қишлоғидаги ер ва боғлар билан биргаликда, Марғилон шаҳри бозори марказида жойлашган иккита карвонсаройни хужра ва дуконлари билан бирга 1872 йил курилган Султон Муродбек мадрасасига вақф этган. Шунингдек, ушбу мадрасага Қўқондаги 7 та дукон ва Марғилондаги яна битта карвонсарой ҳам вақф сифатида ажратилган⁵⁵⁰.

XIX аср 70-йилларидаги маълумотларга қараганда, Қўқондаги Пилла бозоридан ҳар йили 1350 тилло тарози пули йиғиб олинган ва бу маблағ вақф сифатида шаҳардаги Далоилхона мадрасасига ўтказилган⁵⁵¹.

Н.П.Остроумовнинг ёзишича, XIX аср 70-йилларида Қўқонда 39 та мадраса фаолият курсатган ҳамда уларнинг ҳар бирига дукон, карвонсарой, боғ, ер, ҳаммом ва бошқалар бириктирилган. Пойтахтдаги 39 та мадрасага ажратилган вақфлардан йилига 50 минг рублга яқин даромад олинган ва ҳар бир мадрасага ўртача 1000 руб. атрофида даромад тушган. Фақатгина, Султон Муродбек мадрасасининг даромади купроқ бўлиб, биргина мадраса мударрисининг ўзи 600 руб. маош олган⁵⁵².

Хонликда бошпанасиз кишилар ва қаландар-дарвешлар учун махсус қаландархоналар курилган ҳамда уларга ҳам вақфлар

⁵⁴⁸ *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Вохидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15.

⁵⁴⁹ *Алихужаев М.* Қўқон маданияти тарихидан... – Б. 145.

⁵⁵⁰ УЗР МДА, И. 323-фонд, 1-руйхат, 1418-иш, 1-варак.

⁵⁵¹ Податных сборы в г. Коканде // Туркестанский ведомости. 1876. – №13.

⁵⁵² *Остроумов Н. П.* Исламоведение. – Т., 1914. – С. 183–184.

ажратилган. Архив маълумотларига кўра, Россия империяси истилоси арафасида Қўқон бозоридаги 22 та дукон ҳар йили ўз даромадидан бир қисмини шаҳардаги каландархонага вақф сифатида бериб турган⁵⁵³.

Хонликнинг йирик марказларидан бири Тошкентда ҳам вақф ишлари яхши йўлга қўйилган. Бу ерда айниқса мадрасаларга эътибор катта бўлиб, Тошкентдаги деярли ҳамма мадрасанинг вақф мулклари мавжуд эди. Вақфларнинг катта қисми эса савдо иншоотлари ҳиссасига тўғри келган. Мадрасаларга берилаётган бундай катта эътибор натижасида уларнинг фаолияти янада яхшиланган ва Тошкент мадрасаларининг Урта Осиёдаги обрўси ошиб борган.

Урта Осиёда машҳур Бекларбеги мадрасаси (XIX аср биринчи ярмида қурилган) XIX аср 50–60-йилларига келиб, ҳар йили Тошкентдаги Закоатхона, Маҳрамбоши ва Хиштин карвонсаройларидан 500 тилло, шаҳар марказий бозоридаги юз дукондан 30 тилло, битта тегирмондан 12 тилло, жами 542 тилло даромад олган. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Тошкент ҳокими Лашкардевонбеги (XIX аср 20-йиллари ҳамда шу асрнинг 40-йилларида ҳокимлик қилган) шаҳар Регистонида қурдирган карвонсаройини ушбу мадрасага вақф қилиб берган⁵⁵⁴.

Қўқон хонлиги даврида Тошкентдаги 1838 йил қурилган Эшонқули додхоҳ мадрасасига 200 га яқин дукон ва 4 та тегирмон вақф сифатида ажратилган. Тошкент ҳокими Нормуҳаммад қушбеги (1847–1852) қурдириб, ўз номи билан атаган мадрасага шаҳарнинг Маҳсидузлик қисмидаги карвонсаройни вақф сифатида ажратган. XIX аср ўрталарига келиб Бароқхон мадрасаси (XVI аср биринчи ярмида қурилган) Тошкент ҳокими Нормуҳаммад қушбеги тайин қилган карвонсаройлардан йилига 200 тилло, мадраса яқинидаги саккизта дукондан эса 55 танга вақф пули олиб турган⁵⁵⁵.

⁵⁵³ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат. 2004-иш, 1-варақ

⁵⁵⁴ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг “Тарихи жадидаий Тошканд” асари. – Т., 2007. – Б. 149.

⁵⁵⁵ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг “Тарихи жадидаий Тошканд”... – Б. 143–147, 151–155.

А.П.Хорошихин маълумотларига кўра, Россия империяси истилоси арафасида Тошкентнинг Шукурхон мадрасаси (XIX аср 20-йилларида қурилган) марказий бозордаги икки қаватли карвонсаройдан 180 тилло ва у ердаги 8 та дукондан 11 тилло вақф пули олган. Шунингдек, шаҳардаги Исохужа қози мадрасаси (XIX аср 40-йилларида қурилган) XIX аср 60-йилларида узига тегишли дуконлардан 42 тилло даромад олган⁵⁵⁶.

Россия империяси истилоси арафасида Тошкентнинг машҳур Кўкалдош мадрасаси (XVI аср иккинчи ярмида қурилган) шаҳардаги унга вақф этилган 237 дукондан жами 530 руб. вақф даромади олган бўлса⁵⁵⁷, XVI аср урталарида қурилган Хужа Аҳрор мадрасасига ажратилган вақф мулкларидан у йилига 2000 руб. даромад олган ва унинг катта қисми карвонсарой, дуконлар ҳиссасига тўғри келган⁵⁵⁸. Бу даврда Тошкентнинг яна бир Чамсанбий мадрасаси Гул бозоридаги карвонсарой ҳисобидан вақф билан таъминланган⁵⁵⁹.

Кўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири Марғилондаги вақф мулклари орасида ҳам савдо вақфлари катта ўрин эгаллаган. XIX аср 60-йилларида Марғилон шаҳридаги дуконлар сони 2246 та бўлиб, уларнинг 686 таси вақф мулки ҳисобланган⁵⁶⁰. Марғилондаги машҳур Жоме масжиди вақф ерлари билан бирга бозорлардан тушган вақф пулларидан ҳам даромад олган⁵⁶¹.

Хонликнинг йирик шаҳарларидан яна бири Наманган марказий бозорида жойлашган Мавлави карвонсаройи шу ном билан аталувчи мадраса ва масжид (ҳар учаласи ҳам XIX аср 60-йилларида қурилган) га вақф пули ажратиб турган⁵⁶².

⁵⁵⁶ Хорошихин А. П. Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 88 – 89.

⁵⁵⁷ Султонов У. А. Мухаммад Солиххужа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд”... – Б. 142.

⁵⁵⁸ Остроумов Н. П. Исламоведение. – Т., 1914. – С. 187.

⁵⁵⁹ Хорошихин А. П. Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 88 – 89.

⁵⁶⁰ Саид Магомед Худояр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С.332 – 334.

⁵⁶¹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 522-иш, 2-варак.

⁵⁶² Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 71.

Андижон шаҳрида Қўқон хони Муҳаммадалихон даврида сарой амалдорларидан булган Исо Додхоҳ 1826 йилда ўз номидан мадраса қурдирган. Исо Додхоҳ мадрасага каттагина ер, битта тегирмон, 18 та дукон ва битта карвонсаройни вақф қилиб берган. Шунингдек, Андижондаги 1831 йилда қурилган Холбек Қушбеги мадрасасига вақф сифатида катта ер, 5 та савдо дукони ва битта карвонсарой берилган эди. Исо Додхоҳ ва Холбек Қушбеги мадрасаларида бир вақтнинг ўзига 130 нафардан талаба тахсил олган⁵⁶³.

XIX аср 50-йилларида Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан яна бири Ушда йирик катта ер эгаси Алимбек катта мадраса қурдирган ва вақф сифатида 71 та савдо дукони, каттагина ер ва тегирмонни берган. Мадраса улардан йилига 319 руб. вақф пули олиб турган⁵⁶⁴.

Қўқон хонлиги тугатилиши арафасида Уш вилоятидаги масжид ва мадрасаларга уларга қаршли ер ва дуконлардан йилига 3000 руб. атофида даромад келган⁵⁶⁵.

XIX аср 60-йилларида Туркистон ҳокими қўқонлик Мирзабий шаҳарда иккита карвонсарой қурдириб, улардан тушган даромадни Ҳазрат масжиди ҳисобига ўтказишни буюрган. Бу даврда Туркистонда 391 та дукон бўлиб, уларнинг 20–30 таси айрим шахсларга тегишли булган, қолганлари эса қозикалон ёки шайхулислом ҳисобига ойига 40 коп. дан вақф пули ўтказиб турган.

Чимкентда Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад (1854–1858, 1864 август–декабрь) қурдирган мадраса, карвонсарой, ҳаммом мавжуд бўлиб, карвонсарой ва ҳаммомдан тушган даромад мадраса ҳисобига ўтказилган. Карвонсаройдаги 24 та дуконнинг ҳар бири мадрасага ойига 1 руб. 5 коп. дан бериб турган⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Алимов И. XIX асрда Қўқон хонлиги Андижон беклигининг мактаб ва мадрасалари // “Буюк ипак йули ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б. 137.

⁵⁶⁴ Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1987. – С. 76–77.

⁵⁶⁵ Плоских В. М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии. – Фрунзе., 1968. – С. 132.

⁵⁶⁶ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292, 371.

Хонликнинг нисбатан кичикроқ шаҳарлари бўлган Чуст, Туракурғон, Асака, Шаҳрихон, Риштон ва бошқаларда, шунингдек айрим қишлоқларда ҳам мадраса, масжид ва жамоат характериغا эга иншоотлар етарли бўлган. Уларда ҳам вақф ишларига катта эътибор қаратилган. Хусусан, Худоёрхон хонлик шаҳарларидан бири Асакада бозор ва мадраса қурдирган. Мадрасага ер билан бирга бозордаги кўплаб дўконларни вақф сифатида инъом қилган⁵⁶⁷. Шунингдек, Андижон вилоятига қарашли бўлган Булоқбоши қишлоғидаги Пиратбой мадрасасига қишлоқдаги каттагина ер ва 21 та дўкон вақф қилинган. Мадраса улардан йилига вақф сифатида 228 руб. ва анча миқдорда деҳқончилик маҳсулотлари олиб турган⁵⁶⁸.

Хонлик шаҳарларида вақф қилинган бозор ва карвонсарой дўконлари йилига ўртача 1 руб. 50 коп.дан белгилаб қўйилган мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, қабристон ва х. к. ларга вақф ажратган. Бу ҳолат Россия истилосидан сўнг ҳам узоқ вақтгача давом этган⁵⁶⁹.

Қўкон хонлигида вақф институти фаолиятининг яхшиланишида йирик савдогарларнинг ҳиссалари катта бўлган. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида Қўконнинг йирик савдогарларидан бири пойтахтда кўплаб дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотларини барпо қилган. Олимжонбой Хожа хонликда ўзига хос мавқеига эга бўлган ва унинг одамлари Фарғона водийси бозорларида турли мансабларда фаолият юритиб, унга ҳисобот бериб турганлар. Олимжонбой Хожа ўзи Қўконда яшаган ҳамда масжид, мадраса ва етим-есирларга вақфлар ажратиб турган. Унинг ўғли Солиҳжон ҳам хонликнинг йирик савдогарларидан бири ва халқпарвар инсон сифатида шухрат қозонган⁵⁷⁰.

Шу даврда Ўрта Осиёнинг кўзга кўринган савдогарларидан бири тошкентлик Саид Азимбой Тошкентда кўплаб савдо

⁵⁶⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

⁵⁶⁸ ЎзР МДА, И. 17-фонд, 1-руйхат, 22507-иш. 54 ва 67-варақ.

⁵⁶⁹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-руйхат, 718-иш. 3-варақ.

⁵⁷⁰ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 80.

иншоотлари, хусусан, уз номига карвонсарой курдирган ҳамда Россия, Бухоро хонлиги ва Кукон хонлигининг марказий шаҳарларига тез-тез савдо карвонларини жунатган. Уз навбатида Саид Азимбой савдодан тушган даромадининг бир қисмини вақф мулкларига тақдим этиб турган⁵⁷¹.

Марғилонда яшаган машҳур тижоратчилардан бири Исмоил Маҳзум (лақаби Карнай Маҳзум) саховатли ҳамда ҳурматли киши ҳисобланган. Муҳаммад Азиз Марғилоний маълумотларига кура, Исмоил Маҳзум мадраса ва масжидларга вақфлар қилган, қорихона ва мактаблар курдирган. У Марғилон марказий бозори олдига ўзи бунёд этган Хиштин мадрасаси ёнига ҳаммом курдирган ва уни вақф мулки сифатида мадрасага берган⁵⁷². Шунингдек, Исмоил Маҳзум курдирган мадрасага 1864 йилда вақфнома берилган ва унга мувофик мадрасага Марғилоннинг Жўйи Олимхон маҳалласидан битта сарой ва ер, Шаҳристондан 12 та дукон, Тошмозор даҳасидан битта сарой, Қаландар даҳасидан ер ва 24 та дукон ажратилган⁵⁷³.

Марғилоннинг машҳур савдогарларидан иккинчиси Муҳаммад Иброҳимбой, учинчиси Мир Салимбой, туртинчиси Муҳаммад Каримбек, бешинчиси Ҳожи Азимжонбой, олтинчиси Мулло Охунжонбой, еттинчиси Бобоёр Мирзо Салимбой ўғли, саккизинчиси Мулло Муҳаммад Шариф Мирзо эди. Шунингдек, марғилонлик савдогар Маржонқизбой ҳамда унинг ўғиллари Мулло Мусожон ва Абдуллажонлар яхши, ҳаммага ниҳоятда маъқул, саховатпеша ва фуқароларга муруватли савдогарлар булганлар. Уларнинг қирқ-эллик минг сўм пули мусулмонларга сарф бўлса, хотирасига келмайдиган, сахий, хушфеъл, бева-бечораларга кўплаб закот ва эҳсон қилувчи, аммо ўзи донишманд кишилар булганлар⁵⁷⁴. Муҳаммад Азиз Марғилоний марғилонлик яна бир савдогар Мулло Бобоёр Мирзо Салимбой Суфи ўғли ҳақида қуйидаги маълумотларни келтирган: у Марғилонда

⁵⁷¹ *Набиев Р.Н.* Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки... – С. 37.

⁵⁷² *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий... – Б. 87 – 88.

⁵⁷³ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий ... – Б. 107.

⁵⁷⁴ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий... – Б. 87 – 89.

мадрасани ўқиб тамомлагач, Қўқон хони Худоёрхоннинг укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбек хизматига кирган ҳамда Катта Марғилон бозоридаги тарозиларни ва шаҳар марказидаги Султон Муродбекка қарашли пахта саройини 25 йил муддатга ижарага олган. Кейинроқ пахта саройини бузиб, ўрнига савдо расталари қурдирган ва улардан тушган даромадидан вақфлар қилган⁵⁷⁵. Бу савдогарлар нафақат хонликнинг иқтисодий-ижтимоий, балки унинг сиёсий ва маданий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганлар. Чунки хонликдаги аксари бозорлар ва уларнинг бошқаруви ўшаларнинг қўлида бўлиб, хонликлар даврида марказий янгиликлар тарқаладиган ва фикрлар алмашинадиган жой бу – бозорлар ҳисобланган. Марказий ҳокимиятга бўлган муносабатни аҳоли орасида муътадил сақлаб туриш мақсадида ҳам ҳукмдорлар бундай савдогарларга баъзи эркинликлар бериш билан бир қаторда айрим масалаларда уларнинг фикрларини инобатга олишга мажбур бўлганлар. Ўз навбатида улар хонликдаги назоратга муҳтож бўлган мадраса, масжид, хонакоҳ, мактаб ва қабристонларга савдодан тушган даромаднинг бир қисмини вақф қилиб турганлар. Бу эса хонликда вақф институти фаолиятининг яхшиланишига ва мамлакат маданий тараққиёти ривожига ижобий таъсир кўрсатган.

Мадрасага ажратилган вақфларнинг 10 фоизи мутавалли, 4–5 фоизи эса мударрисга теккан, қолган қисми мадраса ходимлари талабаларига тақсимланган ҳамда мадрасанинг таъмирталаб ишларида фойдаланилган⁵⁷⁶. Бироқ, бу кўрсаткич доимий бўлмай, вазиятга қараб ўзгариб турган. Хусусан, Тошкентдаги Бекларбеги мадрасаси вақф мулкларидан йилига 1.698 руб. даромад олган. Бу даромаддан 186 руб. 80 коп. мутаваллига, 195 руб. катта мударрисга, 150 руб. кичик мударрисга теккан⁵⁷⁷. Қолган қисми эса мадраса ходимлари ҳамда талабаларга тақсимланган. Шунингдек, Ўш шаҳридаги Алимбек додхо мадрасасига вақф сифатида берилган маблағнинг бир қисми унинг таъмирланишига сарфланган ва қолгани 10 қисмга бўлиниб, 1 фоизи мутаваллига,

⁵⁷⁵ *Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий...* – Б. 88.

⁵⁷⁶ *Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве...* – С. 517.

⁵⁷⁷ *Остроумов Н. П. Исламоведение.* – Т. 1914. – С. 189.

3 фоизи мударрисга, 1 фоизи имомга, 1 фоизи мадраса ишчи-ходимларига ва 4 фоизи талабаларга тақсимланиб берилган⁵⁷⁸. Мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихона, қабристон ва х.к.ларга ажратиладиган вақф даромадлари уларнинг турли эҳтиёжлари ва фаолият юритишлари учун сарфланган.

Вақфлар фаолиятини назорат қилиш билан уларнинг ҳомийлари – хон, ҳоким, бек ва ўзига тўқ кишилар шуғулланганлар. Улар ўзларига тегишли вақф мулкларини назорат қилиш учун маъсул шахсларни тайинлаганлар. Вақф мулклари барча солиқлардан озод этилган.

Худоёрхон ҳукмронлиги даврида Қўқондаги Ҳоким Ойим мадрасаси (1869–1870 йилларда қурилган) вакиллари мадрасага тегишли ер ва қарвонсарой ижараси учун бериладиган маблағни олмаганларини айтиб, хонга шикоят қилганлар. Мадрасада фаолият курсатган мударрислар, ходимлар ва талабаларнинг умумий сони 300 дан ортиқ бўлиб, бу ўша давр учун жуда катта жамоа ҳисобланган ва ўқув муассасаси харажатлари ҳам шунга яраша эди. Худоёрхоннинг ушбу шикоятни ижобий ҳал этиб берганлиги архив маълумотларида ўз аксини топган⁵⁷⁹.

Ўрта Осиёнинг қўшни давлатларида бўлгани сингари Қўқон хонлиги аҳолиси орасида ҳам савдо ишлари етакчи мавқеини эгаллаган. Савдо тараққиёти натижасида мамлакат иқтисоди ривожланиб борган. Бу ривожланиш ўз навбатида вақф институтининг кенг ёйилишига олиб келган. Хонлиқда вақф ишларининг нисбатан яхши йўлга қўйилганлиги ва доимо назорат асосида бўлганлиги натижасида мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихона, қабристонлар фаолиятлари бирмунча яхшилانган. Мадрасаларда бериладиган таълим сифати ижобий томонга ўзгарган. Ўрта Осиёда ушбу ўқув даргоҳларининг янада обрўси кўтарилиб, турли ҳудудлардан таҳсил олиш мақсадида келаётган талабалар сони кўпайган. Мозор ва қадамжоларга ҳам эътибор ошиб, зиёратчилар сони тобора ошиб борган, қабристонларга қаров яхшиланган.

⁵⁷⁸ Плоских В. М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии. – Фрунзе. 1968. – С. 73.

⁵⁷⁹ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 7-илп, 1-варак.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилигининг давомчиларидан булган, XVIII – XIX асрнинг 70-йилларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд давлатлардан бири Қўқон хонлигининг савдо муносабатларини урганиш жараёнида таҳлил этилган маҳаллий тарихий манбалар, архив ҳужжатлари, XIX – XX аср тадқиқотчиларининг асарларида келтирилган маълумотлар қуйидаги хулосаларни илгари суриш имконини беради:

1. Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари тараққиётини тўртта босқичга ажратиш мумкин. Бу босқичларда амалга оширилган савдо алоқалари ўз хусусиятларига қўра бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Биринчи босқич (1709 йилдан XVIII аср урталаригача) да янги асос солинган Қўқон хонлиги ички урушларни тугатиш ва ташқи душманларни бартараф этиш учун кураш олиб борган. Натижада савдо муносабатлари издан чиқиб, олди-сотди муносабатлари тартибсиз равишда олиб борилган. Бож тизими мамлакат ҳукмдорлари назоратидан чиқиб кетган. Иккинчи босқич (XVIII асрнинг иккинчи ярми) хонлик юксалиши даврининг бошланиши бўлиб, мамлакат иқтисодиётида кўтарилиш юз берган. Ички ва ташқи савдога эътибор кучайиб, қўлаб савдо иншоотлари қурилган. Эътиборли томони бу даврда хонлик ўз пулига эга булган. Учинчи босқич (XIX асрнинг биринчи ярми) хонликнинг ривожланган даври бўлиб, бу даврда мамлакат ҳудуди кенгайиб, иқтисодий марказлар – Тошкент, Туркистон ва Чимкент шаҳарлари қўшиб олинган. Илк бор олтин ва қумуш пуллар зарб қилиниб, хонликда Ўрта Осиёнинг энг яхши бозорлари шаклланган. Тўртинчи босқич (XIX асрнинг 50 – 70-йиллари) Қўқон хонлиги таназзулга учраган давр ҳисобланиб, сиёсий парокандалик ўз навбатида иқтисодий ҳаётни ҳам издан чиқарган. Россия империяси томонидан хонликнинг бир қисмини босиб олиниши натижасида ҳукмдорлар хазинасига тушадиган

даромад миқдори кескин камайиб кетган. Бу эса солиқлар миқдори ва сонининг кескин купайишига олиб келган. Шунингдек, хонликнинг қўшни мамлакатлар билан савдо алоқаларига Россия империясининг қаршилиқ қилиши натижасида ташқи савдо алоқаларига жиддий зарар етган. Ниҳоят, 1876 йилда Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан тугатилган.

2. Савдо муносабатлари Қўқон хонлигида яшаган аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Хонликда савдонинг ривожланиши аҳоли фаровонлигини ошириш билан бир қаторда маҳаллий маҳсулот турларининг купайишига ва рақобатбардош қилиб ишлаб чиқарилишига олиб келган. Шунингдек, иқтисодий марказлар сони купайишига, савдо инфратузилмаси – янги бозор, карвонсарой, карвон йўллари қурилишига, бож ва пул тизимининг ислоҳ қилинишига сабаб бўлган.

3. Қўқон хонлиги чет мамлакатлар билан ташқи савдо алоқаларини бевосита ёки билвосита амалга оширган. Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Туркия билан савдо алоқаларининг асосий қисми Бухоро хонлиги орқали олиб борилган. Шунингдек, турли сабабларга қўра, Ҳиндистон билан савдо алоқалари қисман Қашқар орқали, Туркия ва араб мамлакатлари билан савдо алоқалари эса Россия орқали амалга оширилган. Ўз навбатида Қўқон хонлиги Бухоро ва Хива хонликлари, Афғонистон, Эрон каби давлатларни Қашқар, Хитой, қозоқ даштлари ва Россия билан савдосида транзит ҳудуд вазифасини ҳам бажарган. Ташқи савдонинг ривожланиши–турли мамлакат ва минтақаларнинг нафақат иқтисодий, балки маданий соҳадаги тажриба алмашинувларига ҳам сабаб бўлган.

4. Савдо муносабатлари тараққиётига хонликда кечган этно-маданий жараёнлар самарали таъсир кўрсатган. Хонликнинг ички ва ташқи савдо алоқаларида маҳаллий халқ вакиллари билан бир қаторда, тижорат мақсадида ва бошқа турли сабабларга қўра келиб қолган ҳинд, афғон, яҳудий, уйгур, рус, татар ва бошқа миллат вакиллари ҳам фаол иштирок этганлар. Бу халқлар

вакилларининг баъзилари хонликда тижорат ишлари юзасидан вақтинча яшаб қолган бўлса, баъзилари бу улкани бутунлай ўзларига ватан тутганлар. Савдо муносабатларининг тараққий этиши ҳам ўз навбатида турли халқлар ва этник гуруҳларнинг интеграциялашувига олиб келган.

5. Хонликнинг савдо алоқалари ривожини савдо инфратузилмасининг тараққий этишига олиб келган. Ички, ташқи ва транзит савдонинг ривожланиши натижасида савдо инфратузилмасининг муҳим компонентлари – бозорлар, карвонсаройлар, божхоналар ва ҳ.к. лар сони ортиб борган. Ўз навбатида улардаги ташкилий ишлар тартибга солиниб, назорат остига олинган. Бунинг самараси ўларок, уларда амалга оширилган савдо натижасида мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти яхшиланиб борган.

6. Хонликда савдо билан боғлиқ бож ва солиқлар ислом дини аҳкомлари бўйича белгиланган ва ундирилган. Савдо божларидан давлат хазинасига тушган маблағларнинг катта қисми асосан ҳукмрон сулола вакиллари эҳтиёжи учун сарфланар эди. Улар мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий равнақи учун деярли ишлатилмаган. Мамлакат бошқарув тизимида савдо солиқлари ва божларини ундириш билан боғлиқ махсус лавозимлар мавжуд бўлган. Божхона ва бож ишлари назорати билан марказий бошқарув тизимида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланган меҳтар, бозор ва карвонсаройлар фаолияти назорати билан раис, бозор расталари назорати билан оқсоқоллар шуғулланганлар. Меҳтар асосан хон томонидан, раис эса хон ва ҳоким томонидан тайинланган.

7. Бухоро ва Хивада бўлгани каби Қўқон хонлигида ҳам давлат ҳукмдорлари, амалдорлар, мулкдорлар ва йирик савдогарлар ўзларига тегишли савдо иншоотлари – бозор, карвонсарой ва савдо дуконлари даромадидан назоратга муҳтож бўлган соҳалар – мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихоналарга вақф пуллари ажратиб турганлар. Натижада вақф мулклари фаолияти бирмунча яхшиланган. Хусусан, асосан вақфлар эъзига фаолият юритувчи

мадрасалар фаолиятида ижобий ўзгаришлар юз берган ва таълим сифати буйича Ўрта Осиёда етакчи мавқелардан бири эгалланган. Бу эса маданий-маънавий ҳаёт ривожига муҳим роль ўйнаган.

8. XVIII аср охирига қадар Қўқон хонлиги бозорларида асосан Бухоро хонлиги тангалари муомалада бўлган бўлса, Норбутабий давридан бошлаб мамлакат ўз пулига – мис тангаларига эга бўлган. Норбутабийдан сунг тахтга чиққан Қўқон ҳукмдорлари орасида эски пулларни йиғиштириб олиш ва ўз номидан янги танга пуллар зарб эттириш анъанага айланган. Натижада, Олимхон мис ва кумуш, Умархон, Муҳаммадалихон ва Худоёрхон мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирганлар. Улар зарб эттирган тангалар вазни ва қиймати турли хил бўлган. Шунингдек, Қўқон тангалари билан бир қаторда Ўрта Осиё бозорларида Бухоро, Хива, Россия, Қашқар пуллари ҳам муомалада бўлган. Бу эса ўз навбатида мамлакатда ўзига хос пул-товар тизими шаклланишига олиб келган.

9. XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Тошкент, Хужанд ва бошқа иқтисодий марказлари Россия империяси таркибига киритилиши натижасида мамлакатнинг иқтисодий аҳволи оғирлашган ва савдо солиқларидан тушадиган даромад ҳам кескин камайган. Хонлик савдогарларининг имкониятлари ҳам чекланиб қолган. Мамлакат сиёсий ҳаёти каби, савдо муносабатларига ҳам Россия империяси ўз таъйиқини ўтказа бошлаган. Шунингдек, қўлаб Шарқ мамлакатлари ва баъзи Европа мамлакатларининг Қўқон хонлиги билан савдо алоқалари ўрнатишга бўлган интилишларига қарамасдан, икки минтақа уртасида савдо алоқалари олиб бориладиган тўғридан-тўғри савдо йўлларининг мавжуд эмаслиги, хавфсизликнинг таъминланмаганлиги ва Россия давлатининг ўз манфаатлари йўлида Ўрта Осиё – Европа иқтисодий алоқаларига сунъий тусиқлар қўйиши оқибатида Қўқон хонлиги ташқи савдо муносабатлари таназзули тезлашган.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

I. Илмий-назарий ва методологик асос бўлган адабиётлар

I.1. *Каримов И. А.* Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йулида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.

I.2. *Karimov I. A.* Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 v.

I.3. *Karimov I. A.* O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 430 b.

I.4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш туғрисида”ги Қарори // Халқ сузи. 1998 йил 28 июль.

I.5. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 1999. – № 1. – Б. 31 – 35.

II. Манбалар

II.1. *Абу Убайдуллоҳ Тошкандий.* Хулосат ул-ахвол. УзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 2084. – 148 в.

II.2. *Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий.* Тарихи жаҳоннамои. Форсчадан Ш. Воҳидов таржимаси // Шарқ Юлдузи. – Тошкент, – 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

II.3. *Аристов Н.* Наманганский округ Коканского ханства (Изъ показаний одного выходца в 1871 году) // Туркестанский сборник. Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

II.4. *Бардашев Г.* Заметки о дикокаменных киргизах // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. – СПб., 1874. – С. 384 – 390.

II.5. *Белью.* Кашмири и Кашгар. Дневник английского посольства в Кашгар в 1873 – 1874 г. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1877. – 309 с.

II.6. *Борнс А.* Кобул. Часть II. – М.: Тип. Эрнеста, 1847. – 217 с.

II.7. *Борнс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора и отчёт о путешествий из Индии в Кабул, Татарию и Персию. В 3-томах. – М., 1848 – 1849. – 628 с.

II.8. Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111 – 121.

II.9. *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии из Теграна. – СПб.: Изд. А. И. Мамонтова, 1867. – 369 с.

II.10. *Венюков М.* Къ карте Коканскаго ханства // Записки ИРГО. Кн.1. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1862. – С. 172 – 175.

II.11. *Венюков М.* Путешествие Русской Азии. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук. 1868. – 326 с.

II.12. *Венюков М.* Машруты некоторых путей в Заилийском крае и Причуйской стране // Туркестанский сборник. Том 3 а. 1871. – С. 431 – 439.

II.13. *Венюков М.* Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. Том VII.1873. – С. 477 – 517.

II.14. Географическое описание Киргизской степи. – СПб., 1863. – 286 с.

II.15. *Данилевский.* Описание Хивинского ханства // Записки РГО. Кн. 5. – СПб., 1851. – С. 62 – 139.

II.16. *Дилшод.* Тарихи муҳоҷирон / Нашрга тайёрловчи М.Қодирова. – Т.: Фан, 1994. – Б. 77 – 91

II.17. *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – 160 с.

II.18. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича) – М.: Наука, 1983. – 149 с.

II.19. *Иванов Д.* Туркестанские походы. – СПб., 1873. – 137 с.

II.20. Индийский чай в Ташкенте // Туркестанский сборник. Том 27. – СПб., 1870. – С. 151 – 153.

II.21. *Исҳоқхон Тура Ибрат.* Тарихи Фарғона. ЎзР ФА ШИ. Кулёзма – №11616. – 102 в.

II.22. *Исҳоқхон Ибрат.* Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний – Т.: Камалак, 1991. – Б. 266 – 327.

II.23. Коканское ханство (по новейшим известиям) // Туркестанский сборник. Т. 23. – СПб., 1870. – С. 25 – 70.

II.24. Коканъ // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 130 – 145.

II.25. *Колмогоров Г.* О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник ИРГО. Том 13. 1855. – С. 1 – 38.

II.26. *Кушакевич А. А.* Сведения о Ходжандском уезде // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 173 – 185.

II.27. *Кушакевич А. А.* Сведения о городе Ура-Тюбе // Туркестанские ведомости. 1872. – №14.

II.28. *Левшин А.* Описание киргизъ-казачихъ, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб.: Тип. Карла Крайла, Часть I. 1832. – 264 с.

II.29. *Левшин А.* Описание киргизъ-казачихъ, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб., Часть III. 1832. – 304 с.

II.30. *Макшеев* (подполковник). Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 448 – 527.

II.31. *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний.* Хуллас ут-гаворих. Қукон шаҳар Ғ.Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101. – 528 в.

II.32. *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – 183 с.

II 33. *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 69 – 73.

II.34. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон / Нашрга тайёрловчи Т.Алимардонов, Н.Абдул Ҳаким. – Қарши: Насаф, 1992. – 148 б.

II.35. *Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон / Маъсул муҳаррир З. Чориев, сузбоши ва изоҳлар Ш.Воҳидовники, араб тилидан табдил Ш.Воҳидов ва Р.Холиқованики, кўрсаткичлар Ш.Воҳидов ва Д.Сангированики. – Т., Янги аср авлоди, 2008. – 242 б.

II.36. *Мирзоолим Мушириф*. Ансаб ус – салотин ва таворих ул-ҳавоқин / Нашрга тайёрловчи А.Матғозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – 128 б.

II.37. *Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди*. Ансаб ус-салатин ва таворих ал-ҳавоқин / Введение Ш.Ваҳидова; перевод текста, примечания, указатели и послесловия С.Юлдашева. История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Т., 2007. – 254 с.

II.38. *Мулло Мирзо Олим бин Мирзо Раҳим Тошкандий*. Ансаб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 1314. – 179 в.

II.39. *Мулла Ниёз Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Ҳўқандий*. Тарихи Шоҳруҳий. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 4463. – 252 в.

II.40. *Муҳаммад Азиз Муҳаммад Ризо ўғли*. Тарихи Азизий. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 11108. – 219 в.

II.41. *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б.

II.42. *Муҳаммад Фозилбек*. Мукамал тарихи Фарғона. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 5971. – 546 в.

II.43. *Муҳаммад Ҳакимхон Маъсумхон Тура ўғли*. Мунтахаб ат-таворих. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма – № 594. – 699 в.

II.44. *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб.: Им. Акад. Наук. 1821. – 98 с.

II.45. Наманганский округъ Коканскаго ханства // Туркестанский сборник. Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

- II.18. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича) – М.: Наука, 1983. – 149 с.
- II.19. *Иванов Д.* Туркестанские походы. – СПб., 1873. – 137 с.
- II.20. Индийский чай в Ташкенте // Туркестанский сборник. Том 27. – СПб., 1870. – С. 151 – 153.
- II.21. *Исҳоқхон Тура Ибраи.* Тарихи Фарғона. ЎЗР ФА ШИ. Кулёзма – №11616. – 102 в.
- II.22. *Исҳоқхон Ибраи.* Фарғона тарихи / Нашргатайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний – Т.: Камалак, 1991. – Б. 266 – 327.
- II.23. Коканское ханство (по новейшим известиям) // Туркестанский сборник. Т. 23. – СПб., 1870. – С. 25 – 70.
- II.24. Кокань // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 130 – 145.
- II.25. *Колмогоров Г.* О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник ИРГО. Том 13. 1855. – С. 1 – 38.
- II.26. *Кушакевич А. А.* Сведения о Ходжандском уезде // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 173 – 185.
- II.27. *Кушакевич А. А.* Сведения о городе Ура-Тюбе // Туркестанские ведомости. 1872. – №14.
- II.28. *Левшин А.* Описание киргизь-казачихь, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб.: Тип. Карла Крайла, Часть I. 1832. – 264 с.
- II.29. *Левшин А.* Описание киргизь-казачихь, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб., Часть III. 1832. – 304 с.
- II.30. *Макшеев* (подполковник). Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 448 – 527.
- II.31. *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний.* Хуллас ут-таворих. Қукон шаҳар Ғ.Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101. – 528 в.
- II.32. *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – 183 с.
- II 33. *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 69 – 73.

II.34. Мулла Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон / Нашрга тайёрловчи Т.Алимардонов, Н.Абдул Ҳаким. – Қарши: Насаф, 1992. – 148 б.

II.35. *Мирзо Олим Махдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон / Маъсул муҳаррир З. Чорнев, сўзбоши ва изоҳлар Ш.Воҳидовники, араб тилидан табдил Ш.Воҳидов ва Р.Холиқованики, кўрсаткичлар Ш.Воҳидов ва Д.Сангированики. – Т., Янги аср авлоди, 2008. – 242 б.

II.36. *Мирзоолим Муширф*. Ансоб ус – салотин ва таворих ул-ҳавоқин / Нашрга таёрловчи А.Матғозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – 128 б.

II.37. *Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди*. Ансаб ус-салотин ва таварих ал-ҳавоқин / Введение Ш.Ваҳидова; перевод текста, примечания, указатели и послесловия С.Юлдашева. История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Т., 2007. – 254 с.

II.38. *Мулло Мирзо Олим бин Мирзо Раҳим Тошкандий*. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – № 1314. – 179 в.

II.39. *Мулла Ниёз Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Ҳўқандий*. Тарихи Шохрухий. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – № 4463. – 252 в.

II.40. *Муҳаммад Азиз Муҳаммад Ризо ўғли*. Тарихи Азизий. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – № 11108. – 219 в.

II.41. *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б.

II.42. *Муҳаммад Фозилбек*. Мукаммал тарихи Фарғона. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – № 5971. – 546 в.

II.43. *Муҳаммад Ҳакимхон Маъсумхон Тура ўғли*. Мунтахаб ат-таворих. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – № 594. – 699 в.

II.44. *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб.: Им. Акад. Наук. 1821. – 98 с.

II.45. Наманганский округ Коканскаго ханства // Туркестанский сборник. Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

- II.46. Обменъ Коканскаго серебра // Туркестанский сборник. Том 72. 1873. – С. 266 – 277.
- II.47. Обзорение Кокандскаго ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорскаго Русскаго Географическаго общества. – СПб., 1849. Кн. III. – С. 176 – 216.
- II.48. О торговых путяхъ между Восточнымъ Туркестаномъ и Индией // Туркестанский сборник. Том 26. 1870. – С. 84 – 90.
- II.49. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкентъ в 1800 г // Вестникъ РГО. Кн. I. Часть I. Отд. VI. – СПб., 1851. – С. 15 – 56.
- II.50. Показание сибирскихъ казаковъ Милюшина и Батарышкина, бывшихъ въ плену у кокандцевъ съ 1849-го по 1852-й годъ // Туркестанский сборник. Том 384. 1883. – С. 21 – 31.
- II.51. Показание сибирскаго казака Максимова о Коканскомъ владении // Вестникъ ИРГО. Книжка III. – СПб., 1860. – С. 65 – 75.
- II.52. Потанинъ Н. И. Записки о Кокандскомъ ханствѣ хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 254 – 289.
- II.53. Путешествіе Миръ Иззатъ Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. Пер. и примеч. Ю.А.Соколова // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. Вып. LVXXVIII. Кн. II. 1956. – С. 41 – 56.
- II.54. Путешествіе в Среднюю Азию Николая Муравьева (1819–1820) // История Узбекистан в источниках. – Т.: Фан, 1988. – С. 174 – 191.
- II.55. Путешествіе Гэурда (Hayward) изъ Индіи в Яркендъ и Кашгаръ и изледование верховьевъ р. Амударьи // Известія ИРГО. Том VI. – СПб., 1870. – С. 66 – 76.
- II.56. *Робертъ Ша.* Очерки верхней Татаріи, Яркенда и Кашгара. – СПб., 1872. – 344 с.
- II.57. *Савельевъ П.* Бухара в 1835 году. – СПб., 1836. – 26 с.
- II.58. Сведения о дикокаменныхъ киргизахъ // Записки ИРГО. 1851. Кн. V. – С. 140 – 155.
- II.59. *Северцовъ Н.* Месяцъ плену у кокандцевъ. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 55 – 86.

II.60. *Тимковский Е. Ф.* Путешествие в Китай через Монголию, в 1820 – 1821 годах. Часть I. – СПб.: Тип. Мед. Депар. Минс. Внут. Дел., 1824. – 388 с.

II.61. *Тимковский Е. Ф.* Путешествие в Китай через Монголию, в 1820 – 1821 годах. Часть II. – СПб.: Тип. Мед. Депар. Минс. Внут. Дел., 1824. – 408 с.

II.62. *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб.: Тип. Акад. Наук, 1843. – 304 с.

II.63. *Энгельгартль.* Очерки Коканда // Туркестанские ведомости. 1886 – №4.

III. Архив хужжатлари

III.1. УзР МДА. И. 1-фонд – Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси.

III.2. УзР МДА. И. 17-фонд – Сирдарё вилояти бошқармаси.

III.3. УзР МДА. И. 19-фонд – Фарғона вилояти бошқармаси.

III.4. УзР МДА. И. 23-фонд – Фарғона вилояти Скоблев уезди бошлиғи бошқармаси.

III.5. УзР МДА. И. 36-фонд – Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси.

III.6. УзР МДА. И. 121-фонд – Тошкент шаҳар закот ишлари бошқармаси.

III.7. УзР МДА. И. 126-фонд – Бухоро Қушбегиси архиви.

III.8. УзР МДА. И. 276-фонд – Фарғона вилояти ҳарбий губернатори канцелярияси.

III.9. УзР МДА. И. 323-фонд – Шарқ хужжатлари туплами.

III.10. УзР МДА. И. 336-фонд – Туркистон ҳарбий губернатори канцелярияси.

III.11. УзР МДА. И. 469-фонд – Тошкент шаҳар ярмаркаси ва карвонсаройи ташкилий қўмитаси.

III.12. УзР МДА. И. 715-фонд – Туркистон улкасини забт этилиши тарихига оид материаллар туплами.

III.13. УзР МДА. И. 1043-фонд – Қўқон хонлари девонхонаси архиви.

III.14. Қўқон улкашунослик музейи фонди.

IV. Даврий матбуот

IV.1. Туркестанские ведомости. 1870. – №1; 1871. – №21, 29, 31, 37; 1872. – №47; 1874. – № 16, 33, 36; 1875. – №16, 29, 47; 1876. – № 13, 30, 35; 1882. – №45, 48; 1888. – №39; 1892. – №36; 1894. – №65.

IV.2. “Шуро” журнали. 1909. – №13.

V. Адабиётлар

V.1. *Абаева Т. Г.* Очерки истории Бадахшана. – Т.: Наука, 1964. – 163 с.

V.2. *Абаза К. К.* завоевание Туркестана. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1902. – 312 с.

V.3. *Абашин С. Н.* Население Ферганской долины // Ферганская долина. Этничность. Этнические процессы. Этнические конфликты. – М.: Наука, 2004. – С. 38 – 102.

V.4. *Абдуллаев Т.* XIX – XX асрларда узбек кандакорлиги. – Т.: Фан, 1974. – 128 б.

V.5. *Абдуллаев У.* Фарғонаводийсида этнослараро муносабатлар (XVIII – XIX аср бошлари). – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 215 б.

V.6. *Абдурахимова Н. А., Эргашев Ф. Р.* Туркистонда чор мустамлака тизими. – Т.: Академия, 2002. – 240 б.

V.7. *Агзамова Г. А.* Сўнги ўрта асрлар ўрта Осиё шаҳарлари: умумийлик ва хусусийлик (шаҳар деворлари мисолида) // Ўзбекистон тарихи. – Т., 1999. – №2. – Б. 56 – 63.

V.8. *Агзамова Г. А.* Сунги урта асрлар Урта Осиё шахарларида хунармандчилик ва савдо. – Т., 2000. – 52 б.

V.9. *Агзамова Г. А.* Урта Осиё хонликларидаги савдо ва унга хос анъаналар // “Буюк ипак йули ва Фарғона водийси” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2004. – Б. 81 – 87.

V.10. *Агзамова Г. А.* Урта Осиё хонликларидаги этномаданий жараёнларда савдо-сув йуллари ва кечув воситалари // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. “К.Шониёзов уқишлари” туркумидаги анжуман материаллари. – Т., 2005. – Б. 60 – 67.

V.11. *Агзамова Г. А.* XVIII – XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида кечган урбанизацион жараёнлар ва унда Марғилоннинг тутган ўрни // O'zbekiston tarixi. – Т., 2007. – №2. – Б. 95 – 106.

V.12. *Агзамова Г. А.* Марғилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент-Марғилон, 2007. – Б.114– 117.

V.13. *Адамолли Ю.* Разведение шелковочных червей в Средней Азии // Туркестанский сборник. Том 1. 1872 – С. 509 – 531.

V.14. *Азадаев Ф. А.* Ташкент во второй половине XIX века. – Т.: Фан, 1959. – 242 с.

V.15. *Айтбаев М. Т.* Социально-экономические отношения в киргизском аулов XIX и начале XX веков. – Фрунзе: Кир. Гос. Из., 1962. – 195 с.

V.16. *Алихужаев М.* Кузон маданияти тарихидан // “Буюк ипак йули ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б 143 – 146.

V.17. *Алимбаев Ж. Б.* Политическая жизнь Кокандского ханства в историографии второй половины XIX – нач. XX вв. // Вопросы истории Кыргызстана. – № 2. – Бишкек: 2006. – С. 60 – 65.

V.18. *Ахмедов Б. А.* Историко-географическая литература Средней Азии. XVI – XVIII вв. – Т., 1985. – 260 с.

V.19. *Ахмедов Б. А.* Ўзбекистон тарихининг манбалари.– Т.,Фан,1991.–268 б.

V.20. Афганистан. – М.: Наука, 1978. – 123 с.

V.21. Афганистан. – М.: Наука, 1984. – 261 с.

V.22. *Бабабеков Х. Н.* Народные движения в Кокандском ханстве и их социально – экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. –118 с.

V.23. *Бабабеков Х. Н.* Англо-русское соперничество в Средней Азии XIX век. – Т., 2006. – 51 с.

V.24. *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине XVIII – начале XX в. – Т.: Наука, 1965.–132 с.

V.25. *Байкова Н. Б.* Из истории караванной торговли между Средней Азией и Северной Индией / Взаимоотношение народов Средней Азии сопредельных стран Востока. – Т., 1962. – С. 173 – 195.

V.26. *Бартольд В. В.* История культурной жизни Туркестана / Соч. Т.II. Ч. 2. – М.: 1963. – С. 286 – 292.

V.27. *Бартольд В. В.* Коканд / Соч. – М.: Наука, 1965. Т. III. – С. 462 – 466.

V.28. *Бартольд В. В.* Ташкент / Соч. Т.III – М.: Наука, 1965. – С. 499–503.

V.29. *Бартольд В. В.* Фергана / Соч. Т.III. – М.: Наука, 1965. – С. 527–539.

V.30. *Бартольд В.В.* Извлечение и “Тарих-и Шахрухи”// Соч. Т.III. – М., 1965. – С. 350–358.

V.31. *Бейсембиев Т. К.* “Тарихи-Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата: Наука, 1987. – 198 с.

V.32. *Бекмаханов Е.* Казахстан в 20 – 40 годы XIX века. – Алма-Ата, 1947. – 390 с.

V.33. *Бекмаханов Е.* Очерки истории Казахстана XIX века в. – Алма-Ата: Мектеп, 1966. – 191 с.

- V.34. *Бобобеков Х. Н.* Кукон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – 238 б.
- V.35. *Валидов А. З.* Некоторые данные по истории Ферганы XVIII-го столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Вып. II. – Т.: Тип. Канц. Губ., 1916. – С.68–118.
- V.36. *Валиева Д. В.* Среднеазиатско-иранские отношения в первой половине XIX века / Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. – Т., 1963. – С.50–51.
- V.37. *Валиева Д. В.* XIX асринг биринчи ярмида Бухоро ва Хиванинг ташки иктисодий алоқаларига доир (Архив ҳужжатлари асосида) // Шарқшунослик. – Т., 1997. – №8. – Б. 42 – 74.
- V.38. *Валиханов Ч. Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции в 1858 – 1859 годах / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. III. 1985 – С. 97 – 222.
- V.39. *Валиханов Ч. Ч.* Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда / Собрание сочинений. В 5-томах.–Алма-Ата, Т.V. 1985.–С. 104–113.
- V.40. *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских. ИРГО. – СПб., 1854. – 87 с.
- V.41. *Вельяминов-Зернов В. В.* Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммад Али до Худаярхана. – СПб., 1856. – С. 329 – 370.
- V.42. *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического Общества. – СПб., 1856. Т. 18. – С. 107 – 152.
- V.43. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII – XIX в). – Фрунзе: Илим, 1985. – 221с.
- V.44. *Воҳидов Ш. Х.* Кукон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Т., 1996. – 34 б.
- V.45. *Галкин М. Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб.: Тип. Я. А. Исакова, 1868. – 328 с.

- V.46. *Галицкий В.Я.* История города Пишпека. – Фрунзе: Илим, 1980. – 186 с.
- V.47. *Галицкий В. Я., Плоских В.* Старинный Ош.–Фрунзе: Илим, 1987. – 176 с
- V.48. *Гейеръ И., Назаров И.* Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрад I. – Т.: Тип. В. М. Ильина, 1903. – 32 с.
- V.49. *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычества / Собрание литературных трудов. Том II. – СПб.: Тип. М.Стасюровича, 1898. – 741 с.
- V.50. *Гребенкин А.* Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том I. 1872. – С. 227 – 302.
- V.51. *Губаева С. С.* Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. – Т.: Фан, 1983. – 103 с.
- V.52. *Губаева С. С.* Население Ферганской долины (в конце XIX – начале XX в.). – Т.: Фан, 1991. – 120 с.
- V.53. *Гуревич Б. П.* Международные отношения в Центральной Азии (в XVII – первой половине XIX в.). – М., 1983. – 306 с.
- V.54. *Джамгерчинов А. Б.* Развитие торговли в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. – Фрунзе, 1965. – 132 с.
- V.55. *Джамгерчинов А. Б.* Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе: Илим, 1966. – 189 с.
- V.56. *Джунешев К.* Развитие товарно-денежных отношений в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1965. – 149 с.
- V.57. *Добросмыслов А. И.* Киргизские изделия из шерсти и волоса. – Оренбург: П.Н.Шаринова, 1898. –10 с.
- V.58. *Добросмыслов А. И.* Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – 522 с
- V.59. *Добросмыслов А. И.* Города Сыр-дарынский области. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – 204 с.
- V.60. *Жувонмардиев А.* XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Т.: Фан, 1965. – 182 б.
- V.61. *Зиманов С. З.* Общественный строй казахов первой половине XIX века. – Алма-Ата: Наука, 1958. – 266 с.

- V.62. *Зиёев Х. З.* Урта Осиё ва Сибирь (XVI – XIX асрлар). – Т., 1962. – 340 б.
- V.63. *Зиёев Х. З.* Туркистонда Россия тажовузи ва унга қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998. – 480 б.
- V.64. *Зиёев Х. З.* Тарих – утмиш ва келажак кўзгуси. – Т.: Гофур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.
- V.65. *Зиёев Х. З.* Ўзбекистон мустақиллиги учун курашлар тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – 488 б.
- V.66. *Зиё А.* Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – 247 б.
- V.67. *Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г.* Города Ферганской долины. – Т.: Госиздат, 1963. – 176 с.
- V.68. *Иванов П. П.* К истории развития горного промысла в Средней Азии. – М.: Гос. Науч.-Тех. Геол. Разв. Из., 1932. – 80 с.
- V.69. *Иванов П. П.* Казахи и Кокандское ханство // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. – М., 1939. – С. 92 – 129.
- V.70. *Иванов П. П.* Очерки по истории Средней Азии (XVI – сер. XIX в). – М., 1958. – 277 с.
- V.71. *Иванов О.* Самарканд. Том I. – М.: Тип. А.И.Мамонтова, 1872. – 32 с.
- V.72. *Иноятов Х. Ш.* Қўқон хонлиги Россияга қўшилиш арафасида. – Т., 1956. – 36 б.
- V.73. История Бухары. – Т.: Фан, 1976. – 383 с.
- V.74. История народов Узбекистана. Том II. – Т., 1947. – 512 с.
- V.75. История Узбекистана. – Т., 1993. Т. III. – 476 с.
- V.76. История Киргизии. Том I. – Фрунзе, 1956. – 426 с.
- V.77. История Ташкента. – Т.: Фан, 1988. – 296 с.
- V.78. *Ишанханов С.Х.* Каталог монет Коканда XVIII – XIX вв. – Т., 1976. – 40 с.
- V.79. *Казбеков Ю.* Туземные меры и веса в Ферганской области // Туркестанские ведомости. 1877. – № 6.
- V.80. *Кисляков Н. А.* Очерки по истории Каратегина. – Стали-набад: Гос. Изд. Тад., 1954. – 223 с.

- V.81. *Кисляков Н. А.* Очерки по истории Каратегина. – Сталинабад: Гос. Изд. Тад., 1941. – 237 с.
- V.82. *Кляшторный С. Г., Колесников А. А., Басханов М. К.* Восточный Туркестан глазами европейских путешественников. – Алма-Ата: Гылим, 1991. – 183 с.
- V.83. *Костенко Л. О.* Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 году. – СПб.: Изд. Бортневского, 1871. – 108 с.
- V.84. *Костенко Л. О.* Средняя Азия и водворение в ней Русском гражданственности. – СПб., 1871 // Туркестанский сборник. Том 29. – С. 1–359.
- V.85. *Костенко Л. О.* Туркестанский край. Том I. – СПб.: Тип. Траншеля, 1880. – 452 с.
- V.86. *Костенко Л. О.* Туркестанский край. Том II. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1880. – 261 с.
- V.87. *Кочинов В. И.* Панжаб в период мисалей и образование государства сикхов // Индийский этнографический сборник. – М.: Наука, 1961. – 203 с.
- V.88. *Краузе И. О.* Красильном искусстве туземных жителей Туркестанского края // Туркистанский Сборник. Сост. Н.В.Дмитровский. Том I. – Т., 1872. – С. 493 – 500.
- V.89. *Краузе И. О.* Заметки о медицинских и некоторых промышленных растениях в Средней Азии // Туркестанский Сборник. Сост. Н. В. Дмитриевский. Том I. – Т., 1872. – С. 631 – 645.
- V.90. *Кузнецов В. С.* Экономическая политика Цинского правительства в Синьцзяне. – М.: Наука, 1973. – 182 с.
- V.91. *Кузнецов В. С.* Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1983. – 126 с.
- V.92. *Кун А.* Очерки Кокандского ханства // ИРГО, Т. XII. – СПб., 1876. – С.17 – 119.
- V.93. *Кун А.* Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 417 – 448.
- V.94. *Курапаткин А.* Очерки Кашгарии. – СПб.: Тип. В.А.Политики, 1878. – 141 с.

V.95. *Кутлугов М.* Взаимоотношения цинского Китая с Кокандском ханством / Китай и соседи в новое и новейшие время. – М., 1982. – 203 с.

V.96. Кустарные промыслы в быту народов Узбекистана XIX – XX в.в. – Т.: Фан, 1986. – 162 с.

V.97. *Лунин Б. В.* История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1990. – 194 с.

V.98. *Лунёв Ю. Ф.* Государства и право узбекских ханств с XVI по XIX века. – М.: Астана, 2004. – 216 с.

V.99. *Люстерник Е. Я.* Русско-индийские экономические связи в XIX веке. – М.: Изд. Вост. Лит. 1958. – 95 с.

V.100. *Мадуанов С.* История казахско-узбекских отношений в XIX – начале XX вв. – Туркестан, 1992. – 179 с.

V.101. *Маев Н., Тереньтев М.* Сборник материалов о русском Туркестане и странах Средней Азии (Из Туркестанские ведомости за 1870 год.). – Т., 1871. – 467 с.

V.102. *Маев П.* Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодникъ. Вып. IV. – СПб., 1876. – С. 140 – 195.

V.103. *Макшеев А. И.* Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанском крае // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 1 – 60.

V.104. *Маллицкий Н. Г.* К истории Ташкента под Кокандским владычеством // Туркестанские ведомости. 1900. – № 103, 104.

V.105. *Маллицкий Н. Г.* Ташкентские махалля и мауза. – Т., 1927. – 16 с.

V.106. *Маллицкий Н. Г.* Тошкент махалла ва мавзелари. – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 23 б.

V.107. *Мамбеталиева К.* Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. – Фрунзе: Изд. Акад. Наук. Кир., 1963. – 123 с.

V.108. *Массон М. Е.* К истории горного дела на территории Узбекистана. – Т.: Изд. Акад. Наук, 1953. – 74 с.

V.109. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. – СПб.: Тип. И.И.Глазунова, 1869. – 74 с.

V.110. Материалы по истории Ура-тюбе / Составление, перевод и предисловие А.Мухтаров. – М., 1963. – 66 с.

V.111. Материалы по истории городов Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 1975. – 240 с.

V.112. *Махкамов А.* Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями и сопредельными странами в первой половине XIX в / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 142 – 148.

V.113. *Мендельсон Е. С.* Ремесленное производство и торговля в Афганистане (XIX – начала XX в.). – Т.: Фан, 1983. – 136 с.

V.114. *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины / Перевод с немецкого В.И.Ковалевского. – СПб., 1882. – 604 с.

V.115. *Мирбабаев А. К.* Историческое наследия Худженда. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 159 с.

V.116. *Михалева Г. А.* Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) – Т.: Фан, 1982. – 92 с.

V.117. *Михалева Г. А.* Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века. Ремесло, торговля, пошлин. – Т.: Фан, 1991. – 112 с.

V.118. *Мошкова В. Г.* Ковры народов Средней Азии. – Т.: Фан, 1970. – 256 с.

V.119. *Мусаев Д., Хошимов Х.* Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини урганилишига доир // Марғилон шахрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шахрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 122 – 124.

V.120. *Муҳаммаджонов А.* Қадимги Тошкент. – Т.: Шарқ, 2002. – 78 б.

V.121. *Мухтаров А.* Очерки из истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе, 1964. – 186 с.

- V.122. *Мухтаров А.* Гузары Ура-тюбе. – Т.: Чулпон, 1995. – 144 с.
- V.123. *Набиев Р. Н.* Ташкентское восстание 1847 г. и его социально – экономические предпосылки. – Т., 1960. – 80 с.
- V.124. *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худаярхана). – Т.: Фан, 1973. – 476 с.
- V.125. *Набиев Р. Н.* Уникальный источник по истории Кокандского ханства // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1974. – № 4. – С. 33 – 39.
- V.126. *Наливкин В.* Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – №49.
- V.127. *Наливкин В.* Киргизы Наманганского уезда // Туркестанские ведомости. 1881. – №20.
- V.128. *Наливкин В.* Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – №16.
- V.129. *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215с.
- V.130. *Наливкин В., Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Тип. Имп. Унив., 1886. – 245 с.
- V.131. Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – М.: Наука, 1963. – 778 с.
- V.132. *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азии / Зап РГО. Кн. 10. – СПб., 1855. – С. 1 – 442.
- V.133. *Небольсин П. И.* Следование караванов из Бухары в Россию и обратно (очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом). – СПб., 1856. – 376 с.
- V.134. *Некталов Р., Мурдахов Ю., Фатахов Е.* Межобщинные связи / История Бухарских Евреев. – Нью-Йорк, 2005. – 503 с.
- V.135. *Низомиддинов И.* Урта Осиёнинг чет эл шарки билан муносабатлари. – Т.: Фан, 1961. – 122 б.
- V.136. *Новицкий В. О.* Из Индии в Фергану. – СПб.: Тип. Им. Акад. Наук, 1903. – 297 с.

- V.137. *Огудин В. Л.* Страна Фергана. – М., 2002. – 197 с.
- V.138. *Остроумов Н. П.* Сарты (Этнографические материалы). Вып. I. – Т.: Тип. С.И.Лахтина, 1890. – 137 с.
- V.139. *Остроумов Н. П.* Исламоведение. – Т.: Тип. Канц. Турк. Ген. Губ., 1914. – 218 с.
- V.140. Отчет Императорского Российского Консульства в Кашгаре. – СПб., 1885. – 79 с.
- V.141. *Ошанин В.* Каратегин и Дарваз. – Т.: Тип. В. Безобразова, 1880. – 38 с.
- V.142. *Пантусов Н. О* податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последние время правления Худоярхана // Туркестанские ведомости. 1876. – № 16.
- V.143. *Пантусов Н. О.* Сборы пошлины в бывшем Коканском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – № 17.
- V.144. *Пантусов Н. О.* Торговые и караванные пути в Туркестанском крае и стоимость провоза // Ежегодник. Выпуск 4. Под. ред. Н.А.Маева. – СПб., 1876. – С. 123 – 138.
- V.145. *Пантусов Н. О.* Статистические сведения по Кульджинскому району // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. IV. – СПб., 1876. – С. 140 – 195.
- V.146. *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – 178 с.
- V.147. *Пашино П. И.* О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия ИРГО. Том II. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1867. – С. 120 – 139.
- V.148. *Петровский Н.* Очерки Коканского ханства // Туркестанский Сборник. Сост. Н. В. Дмитровский. Том X. – Т.: Тип. Ок. Штаб., 1871. – 304 с.
- V.149. *Петровский Н.* Моя поездка в Бухару. – Т., 1872. – 40 с.
- V.150. *Петровский Н.* О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т.: Тип. Военно-Нород. Уп. 1873. – 120 с.

V.151. *Пирумшоев Х.* Российско-среднеазиатские отношения в XVI – середины XIX веков в Русской историографии. – Душанбе: Маориф, 2000. – 337 с.

V.152. *Плоских В. М.* Очерки патриархально-феодальных отношений в Южной Киргизии (50 – 70-е годы XIX в.). – Фрунзе: Илим, 1968. – 150 с.

V.153. *Плоских В. М.* Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – 465 с.

V.154. *Пещерова Е. М.* Гончарное производство Средней Азии. – М.: Изд. Акад. Наук., 1959. – 395 с.

V.155. *Пулатов Х. Ш.* Базары старого Ташкента / Пути развития архитектуры Узбекистана. – Т.: Политех. Инс. им. Берунии, 1983. – С. 33 – 42.

V.156. *Радлов В.* Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 1 – 91.

V.157. *Развадовский В. К.* Опыт изледования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. – Т.: Тип. При. Канц. Турк. Ген. Губ., 1916. – 57 с.

V.158. *Расуль-Заде П. Н.* Из истории среднеазиатско-индийских связей. –Т.: Фан, 1968. – 172 с.

V.159. *Ремпель Л. И.* Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. – Т., 1982. – 301 с.

V.160. *Рожкова М. К.* Экономические связи России со Средней Азией (40 – 60-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1963. – 235 с.

V.161. *Рамм А.* Изобразительное искусство Киргизии. – М.: Искусство, 1941. – 91 с.

V.162. *Романов А.* Ныжный Алай // Туркестанские ведомости. 1882. – №19.

V.163. Россия и Индия. – М.: Наука, 1986. – 360 с.

V.164. *Романовский Д. И.* О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Сост. Идаров. Том VI. 1867. – С. 561 – 577.

- V.165. *Рустамов У. А.* Ҳозирги Қашмир. – Т.: Фан, 1961. – 165 б.
- V.166. *Рузиева М.* Тошкентнинг утмиш киёфаси. – Т.: Фан, 1984. – 30 б.
- V.167. *Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов У., Норкулов Н.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000. – 270 б.
- V.168. *Саидкулов Т. С.* Самарқанд во второй половине XIX – начале XX в. – Самарқанд, 1970. – 254 с.
- V.169. *Саидносирова З, Деркунская Т.* Химиядан қисқача русча-ўзбекча лугат. – Т., 1954. – 126 б.
- V.170. *Сапаралиев Д.* Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX в. – Бишкек: Илим, 1999. – 143 с.
- V.171. *Семенов А.* Ковры Русского Туркестана. – СПб., 1908. – 43 с.
- V.172. *Серебренников А. Г.* Очерк Шугнана // Туркестанский сборник. Том. 13. 1896. – С. 1 – 60.
- V.173. *Смешко Т. Н.* Ткани о одежде киргизов (второе половина XIX – начало XX в.) / Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 211 – 228.
- V.174. *Соловьев О. Ф.* Из истории русско-индийских связей. – М.: Из. соц.-экон. лит., 1958. – 99 с.
- V.175 *Сооданбеков С. С.* Общественный и государственной строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – 144 с.
- V.176. *Соколов Ю. А.* Ташкент, ташкентцы и Россия. – Т.: Узбекистан, 1965. – 190 с.
- V.177. *Соколов А. Я.* Торговая политика России в Средней Азии и развития русско-афганских торговых отношений. – Т.: Фан, 1971. – 230 с.
- V.178. *Субботин А. П.* Россия и Англия на Среднеазиатских рынках. – СПб.: Тип. Сев. Агент., 1885. – 85 с.
- V.179. Султан Нуркен. Очерк истории Кокана // Туркестанские ведомости. 1872. – № 35.

- V.180. Султонов У. А. Муҳаммад Солиххужа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 262 б.
- V.181. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Акад. Наук. Узб., 1958. – 148 с.
- V.182. Сухарева О. А. Поздне феодальный город Бухара конца XIX – начала XX века. – Т.: Изд. Акад. Наук, 1962. – 194 с.
- V.183. Сухарева О. А., Турсунов Н. О. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии (второй половины XIX – начала XX в.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1982. – С. 10 – 47.
- V.184. Ташкент. – Т., Узбекистан, 1981. – 302 с.
- V.185. Тереньтев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки – СПб., 1876 // Туркестанский сборник. Том 98. – 264 с.
- V.186. Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 73 с.
- V.187. Тошкент. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 232 б.
- V.188. Тошкент. Энциклопедия. –Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1992.–494 б.
- V.189. Тилавов Ш. Амир Ҳайдар мактублари тарихий манба сифатида // Шарқшунослик, Т., 1997. –№8. – Б. 11 – 18.
- V.190. Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Кар. Гост. Изд., 1959. – 184 с.
- V.191. Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 582 с.
- V.192. Троицкая А. Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в.: По материалам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. –154 с.
- V.193. Турсунов Н. О. Сложение и пути развития городского и сельского население северного Таджикистана XIX – начала XX вв. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 302 с.
- V.194. Турсунов Н. О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX в.в. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 543 с.

- V.195. *Тухтияев И.* Тангалар тилга кирганда. – Т.: Фан, 1989. – 40 б.
- V.196. *Усенбаев К.* Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства: (XIX век – до присоединения Киргизии к России). – Фрунзе, 1961. – 165 с.
- V.197. *Федченко А.* Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству // Известия ИРГО. Том VIII. 1870. – С. 6 – 20.
- V.198. *Федченко А.* Из Кокана // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Н.А.Маев. – СПб., 1873. – С. 387 – 404.
- V.199. *Федченко А.* В Кокандском ханстве. – СПб., 1875. – 160 с.
- V.200. *Федченко А.* Оби джуазь – писчебумажная фабрика в Кокане // Туркестанский сборник. Том 57. 1878. – С. 413 – 418.
- V.201. *Федченко А.* Путешествие в Туркестан. – М.: Гос. Изд. Геог. Лит., 1990. – 467 с.
- V.202. *Фелькерзам А. Е.* Старинные ковры Средней Азии. 1915. – 77 с.
- V.203. *Хабибуллаев Н. Н.* Коканд – центр производства писчей бумаги / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 163 – 168.
- V.204. *Хабибуллаев Н. Н.* Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи. – Т.: Фан, 1992. – 96 б.
- V.205. *Халфин Н. А.* Политика России в Средней Азии. – М.: Наука, 1960. – 272 с.
- V.206. *Халфин Н.А.* Россия и ханства Средней Азии. – М.: Наука, 1965. – 406 с.
- V.207. *Хасанов Х. А.* Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1977. – 92 с.
- V.208. *Хожиев Э. Х.* Политическая и экономическая жизнь Ташкента на рубеже XVIII – XIX в. в. / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 46 – 52.
- V.209. *Хорошихин А. П.* Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. – СПб., 1870. – С. 171 – 193.

- V.210. *Хорошихин А. П.* Очерки Кокана // Туркестанский сборник. Том 116. – СПб., 1876. – С. 170 – 195.
- V.211. *Хорошихин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – 533 с.
- V.212. *Хуриут Э.* Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – 47 б.
- V.213. *Хуриут Э.* “Мунтахаб ат – таварих” и его списки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1986, – № 5. – С. 41 – 45.
- V.214. *Чабров Г.* Из истории изучения Средней Азии (“Описание Кокандского ханства” Жюля Тоннелье, изданное в Париже в 1869 г.) // Известия Узбекского филиала географического общества. Том VI. – Т.: Наука, 1962. – 190 с.
- V.215. *Шалыгин К.* О зобе вообще и об эндемическом зобе в Кокане в особенности: С медико-географическим описанием долины Ферганы // Туркестанский сборник. Том XI. 1871. – С. 30 – 231.
- V.216. *Шенелова Н. В.* Китайско – афганские отношения // Китай и соседи в новое время. – М.: Наука, 1982. – С. 217 – 231.
- V.217. *Шамансурова А. Ш.* К вопросу среднеазиатско-афганских отношений в первой половине XIX в. / Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. – Т.: Изд. Ак. Наук Узб., 1963. – С. 9 – 16.
- V.218. *Ўринбоев А., Буриев О.* Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Т.: Фан, 1983. – 56 б.
- V.219. *Қаюмов А. П.* Қўқон адабий муҳити. – Т.: Фан. Акад., 1961. – 563 б.
- V.220. *Қосимов Й.* Наманган тарихидан лавҳалар. – Т.: Фан, 1990. – 56 б.
- V.221. *Қосимов Й.* Қўқон хонлиги тарихи очерклари (1709–1876). – Наманган, 1994. – 135 б.
- V.222. *Ғаффоров Ф.* Россия – Қўқон хонлиги уртасидаги қарвон йўллари (XIX аср I – ярми) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1969. – № 2. – Б. 58 – 61.

V.223. *Гаффоров Ф.* Россия билан Куқон хонлиги уртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. (XIX асрнинг I- ярми 60 – 70 й). – Т., 1970. – 227 б.

V.224. *Эрматов М.* Урта Осиё ва Ҳиндистон уртасидаги дустона алоқалар тарихидан. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 64 б.

V.225. *Южаков Ю.* Уратюпе и его округ // Туркестанский сборник. Том V. 1869. – С. 105 – 116.

V.226. *Южаков Ю. Д.* Сарты или таджики // Сборник материалов о русском Туркестане странах Средней Азии. – Т.: Тип. Ок. Штаб., 1871. – С. 229 – 304.

V.227. *Яворский И. Л.* Путешествие русского посольства вь Афганистану и Бухарскому ханству в 1878 – 1879 г. Том I. – СПб., 1882. – 383 с.

VI. Хорижий адабиётлар

VI.1. *Kim Hondong.* Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864 – 1877. – Stanford, 2004. – 295 p.

VI.2. *Central Asia in historical perspective.* Edited by Beatrice Mans. – Oxford: West view press, 1994. – P. 245.

VI.3. *Saray M.* Ruslarin Turk yurdlarina yayrlmasi. – Istanbul, 1975. – 35 s.

VI.4. *Saray M.* Obek turkleri tarihi. – Istanbul, 1993. – 104 s.

VI.5. *Saray M.* Rus isqali devrinda Osmanli devleti ila Turkistan hanliklari arasindaki ilsiliklar. – Ankara, 1994. – 74 s.

VI.6. *Histoire de l'Asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoqand).* 1740 – 1818 Mir Abdul Kerim Boukhary. – Paris, 1876. – 291 p.

VI.7. *Holdswort M.* Turkestan in the nineteenth centry. A Brif History of the khanates of Buxara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1959. – 80 p.

VII. Диссертация ва авторефератлар

VII.1. *Абаева Т. Г.* Очерки истории Бадахшана: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1961. – 279 л.

VII.2. *Абдуллаев У.* Фаргона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX – XX аср бошлари): Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2006. – 289 в.

VII.3. *Агзамова Г. А.* XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти: Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2000. – 348 в.

VII.4. *Адинаров А. Г.* Торговые взаимоотношения между Туркестанским генерал-губернаторством и Кокандским ханством: Дисс.. канд. ист. наук. – Т., 1946. – 199 л.

VII.5. *Акрамов В. А.* Қўқон шахрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. Институти, 1973. – 220 в

VII.6. *Бабабеков Х. Н.* Народные движения в Кокандском ханстве и их социально - экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.): Дисс... док. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1991. – 303 л.

VII.7. *Вахидов Ш. Х.* Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарихи Джаханнамаи»: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1990. – 20 л.

VII.8. *Воҳидов Ш. Ҳ.* XIX аср охири – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1998. – 305 в.

VII.9. *Воҳидова К. А.* Исҳоқхон Жунайдуллоххужа угли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2002. – 186 в.

VII.10. *Илҳомов З. А.* Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2004. – 160 в.

VII.11. *Мамедова Э.* Из истории взаимоотношений Туркестанского края и Синьцзяна: Дисс... канд. Ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1963. – 335 л.

VII.12. *Махкамов А. А.* Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.

VII.13. *Махмудов Ш. Ю.* Кукон хонлигининг маъмурий бошқарув тизими (1709 – 1876 й. й.): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: УзР ФА Тарих институти, 2007. – 160 в.

VII.14. *Раҳмонқуллова З. Б.* XVI – XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усмонийлар давлати ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: УзМУ, 2002. – 139 в.

VII.15. *Султонов У.* Муҳаммад Солиххужанинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: УзР ФА Шарқшунослик институти, 2007. – 173 в.

VII.16. *Турсунов Б.* Кукон хонлигида ҳарбий иш ва қушин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: УзР ФА Тарих институти, 2006. – 154 в.

VII.17. *Фармонова Б.* Ремесленное производства в Ферганской долине во второй половине XIX – начале XX в: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1995. – 155 л.

VII.18. *Ҳожиев Э.* Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Уз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – 259 в.

VII.19. *Шарипова М. Ф.* Тошкентнинг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: УзМУ, 2004. – 170 в.

VII.20. *Ғаффоров Ф.* Россия билан Қуқон хонлиги уртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Уз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – 266 в.

МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
Мавзу тарихшунослиги ва манбашунослиги	7
Савдо-иқтисодиёт марказлари ва уларнинг иқтисодий ҳаёт ривожига тутган ўрни	18
Ички савдо – мамлакат иқтисодий тараққиётининг омилларидан бири сифатида.....	33
Хонликнинг ташқи иқтисодий алоқаларида савдонинг тутган ўрни ва унинг муҳим йуналишлари	50
Қўқон хонлигининг Бухоро ва Хива хонликлари билан савдо алоқаларининг асосий жиҳатлари.....	70
Савдонинг этно-интеграцион жараёнлар ривожига кўрсатган таъсири	83
Бозорлар ва карвонсаройлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	103
Божхона иши ва савдо солиқларининг асосий жиҳатлари... ..	121
Савдо инфраструктураси ва вақф институти алоқаларининг характерли хусусиятлари.....	134
Хулоса	144
Фойдаланилган манба ва адабиётлар руйхати	148

Лнц. АІ № 111. Босишга 25. 02. 2014 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x 84 ¹/₁₆. Ҳажми 9,75 б. т.
Адади 300 нусха. Шартнома № 11/14. Буюртма №

«YANGI NASHR» нашриёти,
100115 Тошкент, Чилонзор кучаси, 1-уй.
Тел.: (99890) 998-60-96

Оригинал макет «Bilik-Print» МЧЖ корхонасида тайёрланди.
100115 Тошкент, Чилонзор кучаси, 1-уй.

«Fan va texnologiyalar markazi» bosmaxonasi.
100066. Тошкент ш. Чилонзор тумани, Олмазор кучаси, 171- уй.

Илмий-оммабон нашр

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИ

Мухаррир *И. Шоймардонов*

Бадий мухаррир *А. Ақилов*

Техник мухаррир *Б. Ирисбоев*

Мусаххих *Э. Ирисбоева*

Саҳифаловчи *Б. Усмонов*

ISBN-978-9943-22-134-5

